P19Cp III 209.2

МЦ 109 Р19 Сф III 209. 2

ИЗВОД

ИЗ

ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИКЕ

ЈАВНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

ИЗРАДИО

Чедомиљ Мијатовић,
проф. полит. економике у вел. школи.

ПРЕГЛЕДАЛА И ОДОБРИЛА ШКОЛСКА КОМИСИЈА.

У БЕОГРАДУ,
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ.
1867.

Инв. бр. 213121

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ У НОВОМ САДУ

ПРЕДГОВОР.

Ко из ближе познаје најновије појаве на пољу политичне економике, тај ће може бити посумњати да је ово дело изабрало најзгоднији тренутак кад ће да изађе. Са више се страна подижу гласови да политичној економици предстоји револуција, ако већ није у револуцији. Дело што га је Американац Хенри Керија пре неколико година на свет издао (Principles of Social Science, London 1859.), тек се сад у Европи свом збиљом изучава и научна критика за цело још није о њему своју последњу реч рекла. А управо је то дело тако пуно оригиналних назора да ако и не начини револуцију у науци — што није за веровање јер су главни основи данашње системе политичне економије сасвим у природи економног живота па се не могу изменити док се овај не измени, — а оно ће без сумње знаменито помоћи, да се боље проуче и просветле многа питања политичне економике. Осим тога нема неколико месеца како је Енглез В. Т. Торнтон једном оштроумно написаном расправом у Forthigthy Review изазвао сумњу о томе да има некакав закон понуде и тражње. Друге слабије писце,

којима је главно само да се оригиналнима покажу (међу које нарочито иде Немац А. Линдвурм са својим делом: Grundzüge der Staats- und Privatwirthschaftslehre, Braunschweig 1866), не ћемо ни да спомињемо.

Али управо ови исти знаци казују само да се наука наша развија, да она још није савршена, али да ради да се савршенству што већма приближи. Кад би било могућно сагледати краја свима могућним политично-економним контроверзама, онда би најзгодније, премда за цело не најбоље, било дочекати мирно тај крај па имати савршену потпуну науку о економноме животу друштва. Али то није могућно, јер политична економика изучава једну особиту страну природе друштва човечија, а ово се једнако развија, нити се може унапред знати броја оним приликама у које оно доћи може ни краја оним питањима која отуда могу произаћи.

Онима који желе да на политичној економици раде у опште је двоје могућно да чине. Или ће радити да схвате на ком је ступњу развитка наука ова па ће је изложити онако како она у неком датом времену јесте, или ће гледати да самосталним оригиналним истраживањем поведу науку даље у напред. Онај први посао није увек најлакши, овај други није увек најсрећнији. Ово наше дело израђено је по ономе првом правцу. Мислили смо да пре него што неко од нашега света пође да оригиналним истраживањем помогне унапредити науку, ваља најпре да знаде на коме се степену развитка наука о економноме животу друштва већ налази; иначе би могао доћи у

незгодну, да се похвали оригиналношћу која је свуда у другога света стара ствар.

Али главни разлози рад којих се одважих да ово дело јавности предам ово су.

Ми имамо у нашој књижевности управо само два дела о политичној економици: једно је „Народна Економија“ коју је г. К. Цукић као први део своје државне економије у 1851. штампао; друго је В. Рошера „Основи народне привреде“ (штамп. 1853.), што је г. В. Јовановић превео. Прво је поглавито за ђаке удешено; друго је намењено ширем читалачком кругу. За ово последњих петнајест година од како је оно прво дело изашло многа су се економна питања боље расветлила, — теорија вредности, теорија цене, новца, кредита и међународне размене била је тако рећи непрестано на дневноме реду. Дело које је пре петнајст година по најбољем економном делу написано, имало би се данас чиме допунити, а дужност би била допунити га кад је оно једино којим се ђаци редовно служе. Оно друго дело, поред све лепоте и примамљивости Рошерова начина казивања, поред свег богатства и занимљивости онога што се излаже, с величине и опширности своје, са самог начина излагања није за практичну употребу школску, а за сада тешко да одговара и потреби нашег ширег читалачког света. Ја сам желео да Политичну Економику онако како је она данас развијена изложим у облику, који би најпре одговарао потребама ђака, а од кога се не би одбијали ни самоуци ни шири читалачки свет. Ко знаде како су потребе ова два круга различне, тај ће знати да је много теже из-

вршити него замислити овакав задатак. Ја могу само још то казати, да сам се искрено трудио, да га што ми је могућно боље постигнем.

У Београду, 15. новембра, 1866. год.

Чедомиљ Мијатовић.

САДРЖАЈ.

		СТРАНА
	Увод	1
1.	Природа човекова има економну страну једну . . .	1
2.	Шта је политична економика	2
3.	По чему може имати наука о економноме	4
4.	Какви су закони економнога живота	5
5.	По чему се политична економика развија у науку о развитку народне економније	6
6.	Метода политичне економике	6
7.	Историчне, догматичне и практичне науке о економном животу народном	7
8.	Помоћне науке политичној економици	7
9.	Услуге што их приватна економика чини политичној .	8
10.	Важност политичне економикэ	9
11.	Њезин значај по цивилизацију свега друштва људског	10

Историја политичне економике.

1.	Почетак изучавања економног живота народног . . .	12
2.	За што се научна теорија политичне економије није могла раније развити	12
3.	Значај радње старих Грка на политичној економици .	13
4.	Који су Грци и шта су радили у овој науци . . .	13
5.	Рад Римљана	14
6.	Средњи век	15
7.	Утицај последње периоде средњега века на правац политично-економних народа	16
8.	Меркантилна система и теорија трговачког биланца .	17
9.	Кенеј и главне мисли физиократске школе	18
10.	Знатније економисте из физиократске школе	21
11.	Адам Смит и главне мисли његове системе	22

СТРАНА

12. Значај индустријске системе по даљи развитак науке политично-економије 25
13. Затније економисте који су на основу индустријске системе науку даље развијали 26
14. Противници Смитови 29

ПРВИ ДЕО.

Општи појмови.

1. Како се појављује живот човечији с економног гледишта 32
2. Шта је потреба а шта потребница 32
3. Значај потреба по развитак човеков и по друштво . 33
4. О интензивности и екстензивности потреба 34
5. Потребе позитивне и негативне 34
6. Садашње, будуће и прошле потребе; поделење потреба према другим разним чињеницама 35
7. Вредност, добро, намирница 36
8. Вредност употребна и вредност у размени 37
9. Употребна је вредност односан (релативан) појам; значај ове односности 37
10. Како се конкретни појам вредности раширује у апстрактни 38
11. Како се апстрактна вредност сравњује а како конкретна 38
12. Употребна је вредност основа вредности у размени али јој није мерило 39
13. Чулно опредељена и чулно неопрадељена, потрошљива и трошна добра 40
14. Слободна добра 41
15. Економна добра 41
16. Будућа добра с вредношћу у садашњости 42
17. Имање 43
18. Богатство 44
19. Како се мери приватно а како народно имање; како приватно и народно богатство 45

СТРАНА

20. Правци у којима се изјављује тежња човекова да уклони немарност спољашњега света према потребама његовима 49
21. Радња и рад; главна тежња човекова 47
22. Етични значај рада 47
23. Шта је газдовање 48
24. Својељубље и нагон к заједници и облици њихови . 48
25. Трошевине и уживовине 50
26. Шта су капитали, и каквих их има 50
27. Разлика између стална и течна капитала 51
28. Шта су ресурси 51
29. Шта су готовине 52
30. Побуде размени добара и шта је она 54
31. Обрт и трг 55
32. Народно газдовање и народно газдинство 55
33. Појам светскога газдинства 56
34. За што немамо науке о светскоме газдинству . . . 56
35. Основа за поделење предмета политичне економике . 57

ДРУГИ ДЕО.

О производњи добара.

1. У чему леже прве побуде за производњу 59
2. Шта је произвођење добара 59
3. Правци произвођења 60
4. Задатак производње и величина његова 61
5. Према чему се мери савршенство производње . . 62
6. Чињенице и социјални услови производње 62

I.

Спољашња природа као чињеница производње.

1. Начело лењивости и начело покретања 64
2. У чему је важност материје, а у чему важност сила природних по народно газдинство 64
3. Важност органскога царства по газдинство човеково 65

СТРАНА

4. Значај климе по газдинство народно 66
5. Уплив климе на најамницу и на капитализацију . 66
6. Народно газдинство хладне, топле и умерене зоне . 67
7. Значај минералнога царства по газдинство народно и по културу у опште 68
8. Земљиште као чињенице производњо 70
9. Утицање земљишта на човеково газдовање и утицај човечије културе на земљиште 71

II.

Рад човеков као чињеница производње.

1. Шта човек радећи у самој ствари чини 71
2. Шта утиче на интензивност рада 72
3. Према чему се још управља интензивност та; главнији узроци слабости народнога газдинства на нижем ступњу развитка 72
4. Побуде радњи човековој на нижим и на вишим степенима развитка 74
5. Утицај ревности и моралности радникове на резултат рада, а шта опет на њих утиче 74
6. Према чему се још управља како ће и колико ће народ неки радити 75
7. Није умесно делити рад у умни и телесни; тако не може задовољити ни поделење народне радиности у земљоделачку, рукоделачку и трговачку радњу 76
8. У које би се групе радници у народноме газдинству према резултату рада поделити могли 77
9. Питање о производности рада 79
10. Разна мишлења о производности рада 81
11. У ком се смислу питање ово решити може 82
12. Потреба да се има хармонија свију грана радиности, узроци споријем напредовању благостања у земљоделачких а бржем у индустријских народа 83
13. Јесу ли интереси појединих грана радиности у противности између себе 85

СТРАНА

14. Резултати радње зависе нарочито од *поделе рада* . 85
15. У чему се изјављује кооперација и каква је корист од ње 86
16. Природне основе и природни услови поделе радње . 86
17. Како се појављује и како развија подела радње . . . 87
18. Користи што од поделе радње долазе 88
19. Тамне стране поделе радње 89
20. Уједињење послова у чему се састоји и у каквим облицима бива 90

III.

Капитал као чињеница производње.

1. Карактеристика капитала 91
2. Значај капитала по народно газдинство и по културу у опште 91
3. Основа за састављање капитала 92
4. Од којих побуда зависи хоће ли се капитал штедети 93
5. Како постају капитали још осим штедње 93
6. О најбољем односају сталнога и течног капитала . . 94
7. Шта су машине 95
8. Светле стране радње с машинама 96
9. Опозиција увођењу машина; тамне стране радњи с машинама 96
10. Неоснованост најобичнијих пребацивања раду с машинама 98
11. Технички и економни услови увођењу машина . . . 99

IV.

Суделовање све три чињенице у производњи.

1. Неоснованост придавати појединим чињеницама у производњи карактер *једних* извора производње . . . 99
2. Сваки је производ резултат заједничког суделовања све три чињенице; претежност појединих чињеница на разним степенима развитка 101

СТРАНА

3. Тежња економног живота да чињенице производње у хармонију доведе 102
4. Предузимач и предузеће 102
5. Народно-економни значај предузећа у опште 103
6. Каквих има предузећа, и особине њихове 103
7. Економни значај предузећа у великоме и предузећа у маленоме 104
8. Историјски развитак предузимљивости 105
9. Најпростији облик предузећа 105
10. Добре и незгодне стране јавног ортаклука 106
11. Добре и незгодне стране командитнога друштва . . 106

V.

Социјални услови развитку производње.

1. У чему су узроци неједнакоме развијању разних народних газдинства 107
2. Којима се правцима развија право слободне личности 108
3. Ропство и неслобода ниских степена развитка . . . 108
4. Утицај културе на установу ропства 109
5. Зачетак и развитак установе еснафа; значај њихов . 110
6. Опадање установе еснафа и прелаз на слободу радње 111
7. Главно у чему је економни значај личне слободе . . 112
8. Шта је слободна конкуренција 113
9. Светле стране слободне конкуренције 114
10. Тамне стране начела слободе у опште и слободне конкуренције 114
11. Претежност светлих страна према тамним; уклањање ових последњих љубављу к заједници и начелом асоцијације 115
12. Којим се правцима развија право сопствености . . . 116
13. Како се изјављује правац развитка права сопствености којим се иде на осигурање имовине 116
14. Развитак права непокретне сопствености; основи тога развитка у општем ходу културе 117
15. Народно-економни значај права сопствености . . . 118

СТРАНА

16. Незгодне стране права сопствености; опасна и безопасна неједнакост непокретне сопствености; економни и политични значај малених добара и великих 118
17. Социјалисте и комунисте 122
18. Извршење идеала социјалистичних реформатора није апсолутно немогућно али му будућности нема 123
19. Тамне стране социјалистичних тежења 123
20. Добре последице социјалистичног покрета 124

ТРЕЋИ ДЕО.

О прометању добара.

ОДЕЉАК ПРВИ.

О прометању добара у опште.

1. Побуде поделењу производње добара 126
2. Шта је прометање добара 126
3. Посредници прометању добара и тежња културе у погледу на посреднике 127
4. Значај прометања добара по народни живот 128
5. Према чему се управља живост прометања 129
6. Како утиче сама природа добра на способност прометања 126
7. Које прилике још нарочито сметају размењивости добра 129
8. Установе којима се уклањају неке извесне сметње размењивости добара 130

I.

Вештина чувања од квара, установе за пренос, установе за предусретање потреба и мере.

1. У чему је корист од вештине чувања добра од квара 130
2. Значај средстава за саобраћај по размењивост добара и по народно газдинство у опште 131

СТРАНА

3. Торбарење, тргови, трговачка места 132
4. Како се на ком степену развитка потреба разменити добра јавности предаје 133
5. Значај мера у обрту 134
6. Какве треба да су мере па да испуне свој задатак у обрту; како се чулно неопредељена добра мере . . . 134

I.

Новац.

1. Шта је новац 135
2. Како се развио новац 136
3. За што се драги метали узели за материјал новцу . 137
4. Користи које обрту долазе од установе новца . . . 138
5. У ономе што новац у обрту врши може се разликовати два задатка 139
6. Први услови да новац може најбоље испунити свој задатак у обрту; незгоде које долазе кад се има двогуби законити новац 139
7. Од чега још зависи па да новац испуни своју улогу . 141
8. Значај живог оптицања новца у обрту 142
9. Који метал драги да се узме за законито мерило вредности у размени 143
10. Новац од хартије 145
11. Према чему се управља количина новца кога неком газдинству народном треба 146
12. Теорије о новцу 146

III.

Кредит.

1. Шта је кредит 148
2. Натурално, новчано и кредитно газдинство 148
3. Услови од којих зависи да се кредит дати може . . 149
4. Главни знаци јавнога и приватнога кредита 149
5. Случајни и редовни кредит 150
6. Лични и стварни, ломбардски и хипотекарни кредит . 150

		СТРАНА
7.	Личности и установе које посредују кредит; користи од оваких установа	151
8.	Банка; народно-економна улога њезина и правци радње њезине	151
9.	Користи од дисконтне банке	152
10.	Заводи за хипотекарни кредит	153
11.	Значај радње с ломбардима	154
12.	На који начин банка набавља себи кредита	154
13.	Народно-економни значај депозитне радње банкине .	155
14.	Старе жире-банке, и жировска радња новијега доба .	155
15.	Банкноте; корист коју банка има издавајући их . .	157
16.	Шта су заменице или сурогати новца	158
17.	Услуге које сурогати новца народноме газдинству чине	159
18.	Чиме се сурогат новца разликује од металнога новца .	159
19.	Разлика између сурогата новца и новца од хартије .	160
20.	Од чега зависи брзоћа којом сурогат новца оптиче. .	161
21.	Потреба држати металну резерву; може ли се одредити сталан одношај металне резерве према величини суме сурогата која је у обрту?	161
22.	Колико се новчанога сурогата у обрту одржати може	162
23.	У чему се састоји у главноме народно-економним значај кредита	163
24.	Опасности да се кредит на зло употреби	164

ОДЕЉАК ДРУГИ.

ОДНОШАЈ ДОБАРА У РАЗМЕНИ.

I.

Одношај добара у размени у опште.

1.	Шта је цена	165
2.	Под каквим су претпоставкама изнађени закони цене; тражња и понуда	165

СТРАНА

3. Незгоде које долазе отуда што се нема сталног, непроменљивог мерила вредности у размени 166
4. Може ли количина рада која се за неко добро купити може испунити услове који се ишту од савршеног мерила разменљиве вредности? 167
5. Рикардов предлог најбољег мерила вредности у размени 168
6. Жито као такво мерило 199
7. Немогућност наћи савршено мерило разменљиве вредности 169
8. Први општи закон у теорији цене 170
9. Шта утиче на јачину тражње 170
10. Према чему се управља јачина понуде 171
11. Право значење јачине понуде и јачине тражње; немогућност да се одреди стална сразмера цене према количини понуђенога добра 172
12. Како култура утиче на тражњу и понуду добара . . 173
13. Тржна и нормална цена (природна цена) 174
14. Нормална је цена равањ или тачка којој тржне цене у покретању своме једнако теже 175
15. Једнака добра у исто време на истоме тргу имају једнаку цену; различна добра на истоме тргу у исто време теже к сразмерности цене према трошковима око производења 176
16. Сметње које у обичноме животу стоје на путу извршењу закона по коме тржне цене теже нормалној 177
17. Криза проје добара. Може ли бити кризе свију добара у једно исто време? 178
18. Прилике на које се наилази при истраживању закона по којима се цене добара управљају 179
19. Прилике у којима су цене добрима скопчане 180
20. Закон по коме се покреће цена у добара којих тражња расте и опада кад тражња неком другом добру расте и опада 181
21. Покретање цене добара која стоје једно према другоме као сурогати 183

СТРАНА

22. Како се покрећу цене оним добрима којих понуда расте или пада с понудом неког другог добра 184
23. Како се покрећу цене оним добрима којих је понуда тако скопчана да кад у једнога расте у другога опада и обратно 185
24. Под каквом су претпоставком изнађени ови закони скопчаних цена 186
25. Како се јако колебају цене на нижим, а како на вишим степенима развитка 186
26. Једнака добра у исто време, а на разним трговима имају по правилу различну цену; према чему иде величина те разлике 187
27. Тегобе које стоје на путу премештању радње неке из једне тржне области у другу 188
28. По чему се управља цена производу који је на земаљски трг са стране донесен 189

II.

О законима цене металнога новца.

1. Колико скупља може бити највише нека количина чистог драгог метала искованога у новац од исте количине тако исто чистога метала у шипкама 191
2. Чиме се тржна цена драгога метала разликује од тржне цене осталих добара и шта су узроци томе 192
3. Особености понуде драгога метала; значај металне резерве народне 193
4. Како утиче кредитно газдовање на покретања цене новца 194
5. Последице које долазе кад се неком кредитном облику даде течај на силу 195
6. Како утиче на народно газдинство јевтиноћа, а како скупоћа драгога метала 196
7. Разлика у цени драгога метала на разним тачкама светскога трга 198
8. Граница разлици овој 199

III.

Теорија меничних одношаја и међународне размене.

		СТРАНА
1.	Вучена и сопствена меница	200
2.	Услуге што их менице чине. Течај меница	201
2.	Шта значи течај меница. Стална и променљива валута	202
4.	Између земаља које се служе разним металом као законитим новцем не може бити праве меничне равни	203
5.	Шта значи пад у страним меницама; последице кварењу или обезуважењу новца у унутрашњем обрту	203
6.	Последице које долазе кад је народ принуђен да лоше новце прима као и пуноважне	204
7.	Шта је номинални а шта реални течај меница; шта утиче на први, а шта на други. Повољан и неповољан течај. Граница пењању течаја изнад меничне равни. . . .	204
8.	Течај испод меничне равни (испод пари). Утицај народног развитка на разлике меничног течаја	205
9.	Чему је знак неповољан течај менични	206
10.	Да ли неповољан течај менични доиста дражи на извоз земаљских производа?	207
11.	Шта утиче на покретање реалнога течаја меничног .	208
12.	Шта се обично разуме под трговачким биланцом . .	209
13.	Разлози за што обично схватање трговачкога биланца нема основа	209
14.	Биланац трговачки већ по начину како се саставља непоуздано је средство да се по њему дозна прави одношај вредности увоза и извоза	212
15.	Шта управо значи вишак увоза над извозом	213
16.	Међународна трговина доноси обема странама користи, али ове не морају бити на обема странама под једнако велике	215
17.	Главни ставови из теорије међународне размене. . .	216

ЧЕТВРТИ ДЕО.

О подели добара.

—

I.

О подели добара у опште.

СТРАНА

1. Побуде подели добара и која подела даје гарантије да ће се потребе свију чланова у народу неком најправније и најпотпуније намирити 218
2. Шта се разумева под поделом добара и која је подела и којих добара нарочити предмет наше науке 219
3. Шта је укупни принос и колико ваља да је 220
4. Шта се разумева под трошковима око производње . . . 220
5. Шта треба да се даде у накнади за потрошена добра; чиме се разликује накнада за потрошена добра од накнаде за личне жртве што су приликом производње, а рад ње учињене. Принос у ужем смислу 220
6. Пријам и доходак; разлике њихове 221
7. Редовни и ванредни, прави и изведени, нуждан и слободан доходак 223
8. Народни доходак 224
9. У којим приликама народни доходак и чист принос народне производње одступају један од другог 224
10. Како се може пронаћи величина народнога дохотка . . 225
11. Значај укупнога приноса народне производње по материјал, по стање народно, и значај слободнога дохотка за културу народну 226
12. Врсте доходака 227

II.

Најамница.

1. Шта је најамница; елементи у обичној најамници; шта је чиста најамница . . . . . 229.

СТРАНА

2. Најамница у сировинама (натурална), у новцу, по времену и на парче. Добре и тамне стране ове последње . 229
3. Сразмерност у величини појединих најамница . . . 231
4. Најамница је то исто што и цена рада човечијег . . . 231
5. Главни закон по коме се цена човечијег рада управља . 232
6. Од чега зависи колика ће бити понуда рада 232
7. Шта иде у појам средстава за издржавање радника . . 233
8. Релативна најамница и закон по коме се она управља . 233
9. Шта утиче на мењање релативне најамнице 234
10. Утицај цене пољских производа на најамницу 234
11. Како утиче на њу редовно поскупљивање производа пољских, а како постепено појетињавање њихово 236
12. Тежња понуде рада да релативну најамницу приближи апсолутној 236
13. Како утиче култура на покретање релативне најамнице 237
14. Како култура утиче на мењање апсолутне најамнеце . 238

III.

Интерес.

1. Шта је интерес 240
2. Саставни делови обичнога интереса; чист интерес . . 241
3. Интереси теже да се одношајем својим према капиталу изравнају 241
4. Сметње извршењу ове тежње 242
5. Карактеристична особина капитала којих је понуда ограничена 244
6. Како развитак народнога газдинства утиче на извршивање тежње по којој интереси разних капитала иду да се изједначе 244
7. Је ли „интерес“ и „цена капитал“ једно исто . . . 245
8. Опште и почесне чињенице по којима се висина интереса опредељује; шта је апсолутна граница интересу . . . 245
9. Шта је релативна висина интереса 246
10. Према чему се управља тражња капитала 246

СТРАНА

11. По чему се опредељава висина накнаде за употребу оног капитала који узајимач само ужива, а не привређује њиме ништа 247
12. Релативна висина интереса тежи да се с развитком економнога живота све ниже стави 247
13. Сметње огој тежњи релативног интереса 248
14. И обичан смешан интерес тежи да с напредовањем народнога газдинства ниже падне. 250
15. Спуштање апсолутне гра ице интереса у следству развитка образованости 250
16. Да ли интерес стоји у неком правом сталном одношају према количини новца која је на тргу 251
17. Како утиче на интерес измењивање вредности новца. . 252

IV.

Предузимачка добит.

1. Шта је предузимачка добит 254
2. У чему је значај предузимачке добити по народно газдинство 255
3. Чиме се предузимачка добит разликује од интереса и од најамнице 255
4. Према чему се управља колика ће предузимачка добит бити; како ваља разумети тражњу предузимачке добити 256
5. Према чему се управља понуда предузимача 257
6. Техничне и економне опасности којима предузеће неко може бити изложено 257
7. Шта у обичноме животу нарочито утиче на одлуку неког привредника да радњу неку предузме. 259
8. Субјективно оцењивање ризика и чињенице које нањ утичу 259
9. Све предузимачке добити теже да се ставе у сразмерност према величини ризика 260
10. Одношај предузимачке добити према целом чистом приносу народне производње 260

V.

Рента.

СТРАНА

1. Узроци појаву ренте и шта је рента 262
2. Главни изводи из појма ренте 163
3. Коме иде рента 263
4. Особине предузимачке и најамничке ренте и ренте интересне 263
5. За што се рента од земље прво узела изучивати . . . 265
6. Земља може бити само релативне реткости, а ова се може односити на богатство, плодовитост и положење земљишта 265
7. Утицај који човек може да извршује на оне три особине у следству реткости којих може рента доћи 267
8. Висока је рента знак високог ступња развитка народнога газдинства 268
9. О капитализовању ренте 268
10. С развитком културе рента се у висину пење, али с друге стране култура носи у себи неке моменте који сметају тежњу ту 270
11. Како напредци технике утичу на висину ренте 271
* Рикардова теорија о ренти 272

VI.

О дохотцима у опште.

1. Постепено развијање и појављивање појединих врста доходака 273
2. Значај самосталнога положаја појединих кругова учесника у производњи по народно газдинство. Противност интереса ових кругова у газдинству народном које пропада. Хармонија интереса у народа који напредује . . . 274
3. Које је подељење доходака по народ најбоље? 276
4. Утицај редовног поскупљивања оних производа, који више рада, а мање капитала требају, на карактер народног газдинства 278

ПЕТИ ДЕО.

О потрошњи добара.

I.

О потрошњи добара у опште.

		СТРАНА
1.	Шта значи потрошња добара	279
2.	На колико се начина вредност добара потрти може . .	279
3.	Хотимична и нехотична, репродуктивна и непродуктивна потрошња	280
4.	Значај нехотичне потрошње; нехотична потрошња на разним степенима друштвеног развитка и у разним зонама	271
5.	Правци којима друштво човечије ради, да се одбрани од штетног утицаја нехотичне потрошње.	282
6.	Главна економна тежња свакога развијеног друштва у погледу на потрошњу.	283
7.	Правци у којима се тежња ова изјављује	283
8.	Свака репродуктивна потрошња не мора бити производна	285
9.	Значај нерепродуктивне потрошње по економни живот народни; значај величине њезине	285
10.	Према чему иде правац нерепродуктивне потрошње . .	286
11.	Не може се с разлогом желети, да се свака нерепродуктивна потрошња савршено обустави	287
12.	Како утиче на народно газдинство кад повећи број његових чланова одлази на страну да нерепродуктивно троше	288
13.	Луксуз с народно-економног гледишта	289
14.	Изопачење луксуза. Карактер луксуза разних степена друштвенога развитка	290

Писци на које се у овоме делу најчешће позивље, а којих дела, на која се управо упућује, нису увек у тексту по целоме свом наслову наведена, ово су:

Adam Smit. An inquiry into the nature anb causes of the wealth of nations, издање од 1812 год.

Bastiat Fred. Harmonies économiques, 3 ће издање.

Baudrillart H. Manuel d' économie polltique. 2го издање од 1864. год.

Carey H. C. Principles of Social Science 1859, немачки превод од Карла Адлера: Die Grundlagen der Socialwissenschaft 1863.

Chevalier Mich. Cours d' économie politique, 3 дела 1850.

Hermann F. B. W. Staatswirthschaftliche Untersuchungen, 1832.

Mac-Cleod, H. D. Elemens of Political Economy, 1858.

Mac Culloch, S. R. Principles of Political Economy, четврто издање, 1849.

Mangoldt H. v., Grundriss der Volkswirthschsftlehre, 1863.

Mill, John Stuart, Principles of Political economy, 5то издање 1862.

Rau, R. H., Grundsätze der Volkswirthschaftslehre (као први део његова дела: Lehrbuch der politischen Oekonomie), 6то изд. од 1860.

Roscher W., Die Grundlagen der National-Oekonomie, 5то издање од 1864, на српски превео В. Јовановић по другоме издању: Основи народне привреде, 1863.

Say, J. B., Cours complet d' économie politique pratique, 1828.

Цукић К. Народна Економија (као први део Државне Економије). 1851.

УВОД.

1. Има неколико основних побуда (мотива) у природи човечијој, тако тесно с њоме скопчаних, да се она без њих и не може замислити.

И у најдаљем времену, на које историја једва по неки зрачак баца, опет доста јасно распознајемо да људи имају неког природног осећања о ономе што је право, добро, лепо, видимо их где осећају потребу вере (религије) и потребу политичнога живота и видимо их где теже да се свима тима осећањима даде задовољења. Историја је већ кроз хиљаде година пропратила род људски, и где год је на земљи овој нашла друштва људскога нашла је и описала је његов рад око тога, да се осећања она што пуније и што истинитије задовоље. Па и сав колики рад данашњега човечанства може се свести на развијање осећања о доброме, правоме, лепоме, корисноме, осећања религиознога и политичкога, а затим на потпуно и савршено задовољење и намиривање тога осећања. С тога и кажемо да у природи човечијој имају побуде или мотиви религије, морала, права, лепога, мотиви политичкога живота.

Међу основним побудама природе човечије има једна која се тим очитије изјављује, што од њези-

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

нога намирења зависи не само опстанак и развитак човека као слободнога и умнога, него и као просто органскога животнога створа. Живећи као органско створење у средини физичнога света овог, човечији организам троши по природним законима оне елементе од којих је, па да би се одржао *бар* у стању у каквом је, ваља да може потрошене елементе своје накнадати. Неисцрпљиви извор ових елемената човек не носи у себи самоме; али њих има у природи што је око њега. Човек је несавршен, непотпун; сама природа његова гања га да потражи елемената којима ће се попунити; њих налази које у друштву људском које у природи, свакојако у спољашњему свету око себе. Од природе има нагон к удруживању има ум и слободу: Ово троје скупа чини снагу којом је човек кадар да овлада природом спољашњом, те да се њоме попуни. Радња којом човек иде на то да се елементима и деловима спољашњем света потпуни зове се *економна радња*, а према томе се и онај мотив у природи човечијој из којега радња ова истиче зове *економни*. Без овога економног мотива природа се човечија не да ни замислити онако како она управо јест.

2. Сви мотиви природе човечије проничу један другог, утичу један на другог, условљавају се и опредељују се узајамно, стоје у органској свези. Али се опет правци развијања њихова разликују. Свака страна природе човечије истина је скопчана с осталима и с њима заједно чини једно органско цело, али опет свака има своје особене законе, тако рећи свој особени живот и свој особени свет.

Економни живот чине непрекидне изјаве економне стране природе човечије и непрекидна радња човекова да се потребе њезине намире. Свет економни чини човек као несавршени и непотпуни створ који ваља да се потпуни, и природа спољашња у колико је она извор из којега човек може да црпе што му за допуну треба; другим речма свет тај чине *потребе* човечије и *добра* којима се те потребе намирују.

Често се сумњало да ли може бити наука о економне животу, кад су већ и потребе и добра појмови субјективни (т. ј. што је за мене потреба не мора бити за неког другог, што је за ме врло скупоцено добро не мора то бити за другог неког), кад су појави економни управ „у следству разних наклоности, мисли и намера слободних људи“ веома различни па неједнако испадају и према месту где се појављују и према сфери у којој се појављују. Мислили су да појави економни не носе карактер *општности*, а Аристотео је рекао „наука може бити само о ономе што је опште.“ Али појави ма из ког круга делања имају својих узрока, или бар „ми не познајемо на свету ни једну врсту појава коју би бог оставио био слепој срећи и „случају“ (Бодрилар). Извор делателности економној, — покрети душе човекове, човек сам као такав има својих закона по којима покрети они бивају, а тако исто не може сумње бити да и спољашњи свет, у средини којега човек економну радњу своју развија, има својих природних закона. Кад тих закона већ има, онда они могу постати и предмет изучавања, а кад људи опажају дејства и последице неког закона природног, онда су они већ на стази

којом могу даље поћи те да и сам тај закон пронађу и да га проуче.

3. Али наука која узме да изучава природу, појаве и законе економног живота човечија, ваља пре свега да узме човека онако како он јесте — не за себе усамљена и изнад закона који владају физичним светом, — него као органску индивидују у средини органскога и неорганскога физичнога царства, у средини природе која живи по својим великим законима, и у средини друштва људскога. Друштво је апсолутно нужни услов за опстанак човечије индивидује: она се само у друштву људскоме развијати и усавршавати може. По овоме је лако опазити да ће друштво имати пресудна утицаја на економни живот човечије индивидује. Управо економни живот овај овакав је како га ми знамо тек у следству особених одношаја друштва и појединих индивидуја једне према другој. Наука која узме да изучава економни живот човечиј ваља нужним начином да предузме изучавати одношаје друштва и човека једнога према другом, у колико се они тичу економнога живота. Ту наука опажа да је и друштво, које је састављено од органских индивидуја — од људи — и само органско, да је оно по себи особита личност која у великоме размеру носи све карактерне знаке човечије природе поред знакова, који су чисто њезина особина. И друштво је не само морална личност, не само личност политична него и личност економна. Привредни живот друштва у органској је свези с таким животом појединих индивидуја од којих је

састављено. Ко хоће да изучава економни живот човека ваља да изучава економни живот друштва коме је он члан; ко хоће да изучи овај последњи треба да изучи и онај први. Оба су ова изучавања у тако тесној свези да у самој ствари чине *једну* науку. Ми је зовемо „*Политична економика*“, за то што изучава привредни или *економни* живот човека као члана *политичне* целине једне — друштва или народа; и привредни живот друштва или народа као целине састављене од људи — *политичних* индивидуја.

4. Већина појава економног живота има својих првих побуда у природи самога човека и у социјалним установама његова друштва; народно — економни појави имају корена свога у економној или привредној страни народнога живота. Кад би природа човечија и разне установе друштва биле вечито непременљиве, кад би они у свима приликама једнаки били, онда би и *сви* закони које економика на видело изнесе били закони за сва времена, за сва друштва и за све прилике, — били би *апсолутни закони*. Али човек носи у себи начело развијања и напредовања; друштво човечије и народ — као организам од елемената што су носиоци идеје развитка — и сами се једнако развијају, непрестано долазећи у нове прилике. Па према томе оно што се нашло да је у извесним неким приликама, под неким датим предпоставкама закон, не мора то бити у неком другом моменту народнога развитка у сасвим друкчијим приликама. *Закони политичне економике нису апсолутни*. Они вреде само под извесним предпоставкама, — под предпоставкама да какви страни утицаји нису поре-

метили правилно изјављивање неких датих чињеница. „Сваки је народно економни закон у самој ствари правило које трпи изузетка“ (Pay). С тога се они обично и састављају у облику тежње (тенденције).

5. Али наука ако хоће да буде што потпунија треба не само да нам покаже законе појава који су дошли услед извесних неких узрока, него почем се тиј узроци и те побуде мењају, почем се народно-економни појави схватају као „променљиве последице променљивих узрока“ (Манголт): то наука треба да покаже по каквим се законима та мена узрока извршује, а тиме као и иначе изучавањем својим пратећи народни живот на свима ступњима његова развитка, политична се економика раширује у науку о законима развитка народне економије или народнога газдовања.

6. Политична економика истражује своје законе особеном једном методом у којој је индукција помагана дедукцијом. Т. ј. почем је очевидно економним појавама прва побуда у природи самога човека, почем се закони душе човечије изучавати могу а од чести и познају: то наука полази од човека, да према природи његовога утицања и радње закључује на логичне последице њихове. Тако се и од природе осталих предмета који у сферу економнога живота долазе може закључивати на појаве који из одношаја таких предмета према економноме животу доћи могу. Ово је дакле у методи политичне економике примењен начин дедукције. Али сам начин овај по себи не би био довољан. Политична је економика наука о законима позитивних неких појава, па истражујући законе

ге њојзи ваља поћи од самих тих појава. Тако се доиста нај више закона одкрило тиме, што је наука изучавајући историјске факте и статистичне податке испитала узроке њихове и дошла до онога што се чинило да је закон, па кад се после радећи начином дедукције дошло до истих резултата, онда је оно што се најпре чинило да је закон доиста то постајало. Тако у политичној економици само они закони вреде који се одкривени радњом по једноме начину потврде радњом по другоме.

7. Све што је предмет изучавања може се изучавати у три главна правца: једним се иде на скупљање уређивање и излагање факта, другим на истраживање и изналазење закона њихових а трећим се постављају начела како да се тиј закони најкорисније исцрпе. Очевидно радња по оном првом правцу потпомаже радњу по оном другом. Па с тога и јесу историја економнога живота и статистика економних појава помоћне науке политичној економици. Али политична економика од своје стране стоји опет као помоћница према њима, као што у опште науке историчне (историја и статистика), догматичне (теорија политичне економије) и практичне (политика народнога газдовања и финанција) узајамно једна другу попуњују и помажу.

8. Политична економика која изучава одношаје економне стране човечије и спољашње природе једне према другој, ваља нужним начином да познаје законе те спољашње природе а исто тако и законе који владају човеком узевши га индивидуално а и у свези његовој с друштвом. По томе су политичној

економици помоћне науке: све теоретичне и практичне науке о природи, затим антропологичне и морално политичне. Овим последњим политична је економика управо један део, почем политичне науке у ширем смислу обимљу све а она само једну страну народнога живота, и у колико се он изјављује у самосталним, физичном неком принудном снагом снабдевеним и на неодређено трајање опредељеним друштвима.“ Свеза политичне економике с политиком у ужем смислу особито јасно изнази на видело у практичноме делу незином т. ј. у политици народнога газдовања и у финанцији. Тако је исто она у свези и с науком о праву. — За одношај политичне економике и етике између себе не може се казати да је то прави одношај двеју помоћних наука једне према другој. Па је шта више бивало мишљења да су побуде и једној и другој сасвим у противности између себе. Али се најпосле опазила свеза између свију наука а и у практичноме се животу показало да оно што није морално није у самој ствари ни економно. Политична је економика по карактеру својих начела и по карактеру својих тежења сасвим морална наука.

9. У многим се приликама политична економика изводећи своје законе служи и ослања на ставове и резултате истраживања приватне економике (науке о грађанској привреди: шумарство, рударство, пољска привреда, технологија, наука о трговини). Особито бива то у практичноме делу политичне економике: у финанцији, кад се држави ваља користити приносом неке приватне привреде, — у политици народнога

газдовања кад се истражују најбоља средства, да се поједине гране привређивања народнога подигну.

*. Док држава сама врши нека пољско-привредна предузећа, практична јој је потреба да има званичника који би уз опште основе народнога газдовања познавали и основе приватнога. С тога се у половини прошлога века завело у Германији те су преправници за државну службу у струци финанцијској и у опште управној (административној) изучавали особите науке којих се скуп зове „камералне науке.“ Ту су долазили неки делови науке о народноме газдовању, економно политична — и финанцијска разлагања као и разне техничке науке. Тај је појам данас застарео, колико што су државе већином на вишем степену развитка те им приватно привређивање сразмерно веома незнатан извор за приходе чини, које што су се поједине науке што су од пре сачињавале појам камералних наука врло јако развиле те свака иште за себе специјално изучавање, које опет што се данас свуда у опште траже друга већа научна изображења од званичника државних.

10. Свака наука која изучава живот народни по ма коме правцу његовом од највеће је практичне вредности за живот. А још је особито од велике вредности политична економика, која изучава економну страну тога живота, колико за то што се живот индивидује ни живот народа не да замислити без њега, толико и за то што се на јачини економнога живота као на стварној материјалној основи подиже и сваки други живот. Цео јавни живот и живот приватне личности пун је економних момената тако присно скопчаних са свим осталим странама живота народног и живота приватне индивидује, да би неразложно и погрешно неразумевање њихово могло довести у већу или мању

опасност живот тај. Економика политична разсветљује једне од најглавнијих основа грађанскога друштва и покрета његових у толиком степену да је многи сматрају као праву филозофију друштва, премда је она тек само један део те науке. — Она је преко потребна државнику, финанцијсти и правнику. Првоме већ с тога што расветљује природу друштва и што му показује путове којима државе могу к материјалној снази доћи; другоме што му даје начела за рад његов; трећем што врло многа правна питања извиру поглавито из економних побуда, које најпре разумевати ваља па да се она реше како треба. Осим тога сваки закон утичући на цео живот народни утиче наравно и на економну страну његову, па се већином добре или зле последице добрих или рђавих закона ту најпре и покажу. — А и свакоме привреднику и свакоме грађанину у опште потребно је да познаје свакидашње појаве економнога живота који га се непосредно тиче, па да их разумева.

11. С једног вишег општег гледишта свака је наука учинила користи и услуге човечанству, али ретко која тако значајних и тако узвишених, као политична економика. Изучавајући природу материјалних интереса, који се тако живо тичу сваког народа, и радећи самостално само према својим обзирима политична је економика дошла до резултата да само онде право благостање може бити, где има ред и слобода, где је народ изображен с развијеним осећањем правде и правичности. Испитујући услове најбољем намирењу потреба појединих народа, она је изнела на видик како су људи и људска друштва *и еко-*

номним свезама везана међу собом у једно друштво, — како је највиша мисао, која је сву васељену задахнула хармонијом, и људско друштво оживела хармонијом свију *правичних* интереса, па том хармонијом проникнула и друштво свију народа — човечанство. Велика је добит за цивилизацију друштва човечија, што је политична економика показала како је сасвим неосновано у напредовању и привредноме развијању суседнога народа гледати свој назадак и падање. „Славни човек који је одкрио несумњиву истину *да у трговини обе стране добивају*, учинио је преврат у јавноме мишљењу и у народној политици, који се непосредно тиче среће сваког створења човечијег, и већа је доброчинства денео човечанству него одкрића свију осталих наука скупа.“ (Маклиод). Политична економика која изучава материјалне интересе народне показала је да су народи и материјално солидарно друштво. Она је из свога круга радње знаменито притекла у помоћ тежњи моралних наука, доказавши привредним чињеницама како су ропство и неслобода штетне установе, и како је за економни развитак друштва преко потребна потпуна слобода индивидуалнога развијања. „Нема ни једне чињенице која би тако снажно рушила варварство и учовечавала род људски као добра система политичне економије.“ (Маклиод.)

ИСТОРИЈА

ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИКЕ.

1. Ако се узме да наука почиње своју историју имати од онога тренутка, кад се неке позитивне истине доведу у систему било ма какву, онда је историја политичне економике врло млада. Али не треба заборавити да без изучавања нема науке а изучавање није се могло почети одмах систематичним уређењем. Људи су живећи и радећи и нехотице изучавали појаве живота, готово и нехотице одкривали поједине законе, па тек кад се нашло подоста таквих закона, кад се опазило да међу појавима има нешто што их везује, дошли су људи да потраже то што их везује, те су тако постале боље или горе системе. А особито предмет какав је економни живот народни, морао је врло рано и врло јако узети за се пажњу људи као што се то тако доиста и показује у томе, што сваки народ има у својим пословицама више или мање добро формуловане истине тога живота.

2. Изучавање појава привреднога живота и закона његових одпочело се дакле у самој ствари врло рано. А опет се политична економика као наука тек у новије време развила. То је поглавито с тога што је метода политичне економике нужним начином спора. Опити (експерименти) с народним животом и на народни живот не могу се предузимати нити су дозво-

љени, па с тога ваља чекати да се природним развитком народна живота потврди или одбаци нешто што економика хоће као закон да формулује. Од како се историја боље почела изучавати, од како су се у опште историјска знања већма раширила од тада и економика много живље напредује.

3. Да ли се што у старих народа осим Грка и Римљана на политичној економици радило, о томе се не зна много. Али се зна шта су Грци урадили на овоме пољу науке, а почем је грчко друштво у староме свету достигло највиши степен развитка, то нам је познавање његове радње савршено довољно да оценимо докле је стари свет довео науку о појавама и законима економна живота.

4. До скоро је већина економиста слабо ценила радњу старих Грка у економици политичној. Жан Батиста Сеј каже изреком: „Дела старих показују да ни мало нису имали јасна појма о природи и изворима добара, о начину њихове поделе и о последицама потрошње њихове.“ Али су у новије доба: Рау, Бланкија и Рошер показали како се сасвим неосновано мислило о раду старих Грка. Лако се може разумети да је ондашње друштвено стање утицало на многе назоре грчких филозофа економиста, н. пр. на назоре о установи ропства, о којој Аристотео, Платон и Ксенофон и други говоре као о ствари, која је сасвим у реду. Нити нам ваља урачунати у неспособност јасних појмова и погледа, што се у њиховим делима нађе по које погрешно мишљење, н. пр. Аристотелова мисао да је капитал непроизводан — мисао коју су у осталом не само сколастици средњега

века држали, него коју и социјалисте новога времена заступају. Али поред заблуда налазе се у њих опет често врло бистре и јасне мисли. Тукидид је особито јасно и сигурно развио особености и разлику чисто земљоделачке државе према индустријској и трговачкој, особености слабога народанаселења према густоме, слабога саобраћаја према живоме, особености новчанога газдинства према натуралноме. Ксенофон вели за богатство да оно вреди нешто само ономе који уме да га добро употреби; он јасно види светле и тамне стране богатства. За трговину вели да јој је нужно брзо суђење и сталан новчани размер; за трговце иште да их држава поштује; занате он не презире, само вели да неки од њих једностраном радњом на сваки начин слабе тело а дух затупљују према чему више. За дугове странцима иште да се и у време рата поштују. Слободан је од предрасуде као да ће земља осиромашити кад се из ње новац извлачи. — У платоновој „Републици“ има добра теорија рада, у Аристотела добра теорија о новцу; тако у Платона и у Ксенофона. У „политици“ Аристотеловој има добрих назора о природној или нормалној и тржној цени.

* Више о овоме вид. Pay I, §. 29; Рошер „Ansichten der Volkswirthschaft“ 1861, I.; Blanqui, Histoire de l'économie politique.

5. Римска књижевност нема да нам покаже никаква дела коме би главно или најглавније било расправљање каквих питања чисто економнога живота народног. То је без сумње дошло услед једностраног правца, коме је римско друштво пажњу покла-

њало. Римљани су народ који осваја, коме је осим војевења пољска привреда једино часно занимање, као и у старих Грка било, а који је и суровим поносом сваку другу економну радњу презирао много горе, него што се то у старој Грчкој чинило. Војничка освајања и политичка централизација и сувише су забављале духове римске. Истина се под царевима практички предузимаше многе финанцијске и у опште мере економнога значаја, али се економни рад никада није подигао до свог етичнога значаја. Па таквоме стању ствари савршено одговара празнина и оскудост римске књижевности делима о економноме животу народном. Наравно да није могућно да она није нашла нигде прилике да покаже, како су о неким питањима економна живота мислили најпросвећенији људи онога времена; али све што има то је расторено и више се случајно појављује мимо друга каква питања. Може се само споменути да се особито у Цицероновим делима налазе често јасни назори о економним питањима.

6. Скоро све време средњега века прошло је без плодно по књижевност политичне економије. Оскудост се ова може изјаснити ондашњим стањем ствари. У првим периодама средњега века унутрашњи и спољашни одношаји државни још нису били солидно уређени; нова друштва што се настанише на огњиштима старога света у Европи боравила су прво своје доба са свима бурама сурове бујне младости занесене религиозним мистицизмом и чежњом за личним јуначким одликовањем. Тек у последњој периоди овога века почеше се окретати к науци у опште. Нарочито су

биле две чињенице у то доба што су изазвале пажњу на појаве економнога света. Те су чињенице: 1. велики терети што их је већина европских народа носила дававјућ небројене дажбине и чинећи големе материјалне жртве круни, властели и цркви, и душевни и материјални назадак уследству тога; 2. велико благостање и све последице благостања што се тако сјајно показиваше у републикама у северној Италији. Врло је природно било што се почело желети и радити, да се народима терети они олакшају и да се подигну да и сами осете последице благостања. А велика револуција у економноме стању Европе која је нужним начином наступила у следству открића пута у источну Индију и особито открића Америке и њезиних богатих руда сребра и злата, могла је наравно порадити само тако, како ће се што живљи интерес за економна питања народнога живота пробудити моћи.

7. Али управо то што се највеће благостање опажало у маленим републикама италијанским које нарочито *јаку трговину* водише, и то што је очевидно било: да се благостање бар по *неким* круговима осталих народа на западу Европе почело ширити од како је цена раду и производима постала сразмерно висока, које је дошло отуда што се уследству јакога довоза драгога метала из Америке цена новцу од драгога метала ниже спустила (новац је појевтињао) учинило је те се 1.) пажња људма окренула на проучавање значаја новца и значаја трговине у народноекономноме животу; 2. те се значај њихов у крајност извео. У Шпанији се већ у 16-оме веку појав-

љују списи о разним питањима који се новца и трговине тичу а већ му значај претерују. И Француз Жан Боден из истога века додира иста питања у истом смислу у делу своме: La République (1586). У почетку 17-ог века (1613) излази већ А. Сера с делом својим „Trattato delle causa che possono par abondare li requi d'oro e d'argento dove non sono miniere", у Немачкој К. Клок с делом De Aerario (Нирнберг 1651); у Енглеској К. Мун, с делом Treasure by foreign trade (Лонд. 1664) и др. — све писци који држе да је онај народ најбогатији који највише новаца има и потоме да се народ неки може довести до правога благостања, ако се како учини да што већу масу злата и сребра има. Ово је био главни назор економиста у 17 оме и све до половине 18. века, па и државна политика народнога газдовања овог времена мислила је да ће најбоље испунити свој задатак, ако предузме мере, којима ће се што већа маса новаца у народу саставити моћи. Тако је нарочито радио у другој половини 17-ога века славни министар Лудвика XIV. Жан Батист Колбер (рођ. 1619 † 1683).

8. Скуп свију оваких назора и мера, којима се тежи да се земљи што више новаца набави, чини особиту систему, која је позната под именом *меркантилне* или *трговачке системе*, или и под именом *Колбертизма* (по имену поменутога Колберта). Ма да је системи овој основа онај напред наведени назор о значају новца од драгог метала по народно газдинство, опет је у самој ствари у њојзи најважнији предмет тако названа *теорија трговачког биланца*. Под

трговачким биланцем разумева се разлика између величине увоза и извоза добара, па меркантилисте, држећи да се та разлика мора увек *новцем* допунити, звали су онај трговачки биланац *повољним* где је извоз превазилазио увоз, где су дакле странци требали да доплате разлику нама, а *неповољним* кад је увоз превазилазио извоз те је остајало да ми доплатимо разлику странцима. Главно је по овоме постало и теорији и практичној политици да пронађу мере да државе, које не производе драге метале, могу бар имати повољан биланац трговачки те тако да до њих дођу. Мере којима се мислило то постићи биле су у главноме ово: 1. забрана упозити страна добра (осим сировина) или бар јако отешчање увоза њиховом великом царином; 2. забрана извозити земаљске сировине, које што сировине имају према фабрикатима сразмерно мању вредност, које да би се на земаљским трговима задржала обилата понуда сировина те да би индустријалци и занатлије по што јевтинијој цени могли набавити нужна им материјала за прерађивање; 3. потпомагање и ободравање извоза манифакта и фабриката сваким олакшицама па и давањем награда; 4. потпомагање и ободравање нових грана радиности давањем награда и особитих повластица; 5. подизање колонија да би се у њима отворили нови тргови индустријским производима матере земље, а у исто време да би се отворили нови извори из којих би се сировине набављати могле; 6. забрана извозити злато и сребро.

*. Знатније меркантилисте и њихова дела вид. К. Цукић Држ. Економија I. део §. 83—85.

9. Да основе теорији биланца и у опште меркантилној системи не стоје тврдо, о томе су поједини писци (н. пр. Италијанац П. Парута, Шпањолац Дијего Саведра Фахардо; Енглези Ч. Давенант, и особито Дудли Норт; Француз Боа Гилберт), сумњали још у оно доба кад је меркантилна система била у најпунијем цвету своме; него су тек у половини 18-ога века могли продрети друкчији назори бар у теорији, док и 19-сти век још једнако има примера да покаже у којима се практична државна политика економна држи начела меркантилних. Човек, који је својим не само новим него дотадашњој системи сасвим противним назорима умео набавити присталаца и основати савим самосталну школу економиста, био је Француз Франсоа Кенеј (рођ. 1694 † 1774). Управо се политична економика као наука почиње тек с Кенејем, јер је он први огледао да начела економног живота народног систематично изложи, па он јој је први и дао име „*политична економија.*“ Кенеј побуђен као и многи други његови сувременици бедним материјалним стањем и у опште моралним назатком народним, окренуо се да потражи узроке томе стању ствари па је опазио да мора бити да има наука једна која изучава и излаже законе оваких појава, законе „природнога реда“ и социјалних одношаја људских. Што је мислио о том реду природноме и о природним правима човековим, то је изложио у своме делу „Droit naturel.“ Али је по нашу науку најважније његово дело „Tableau économique et Maximes générales du gouvernement économique (Версаљ 1758) у коме у тридесет начела (управо максима) полаже основе

науци о политичној економији. Кенеју су особито два појава морала пажњу узети: очевидно је било да нема стварнога добра којим човек потребу неку намирује а да се оно не би могло разчланити у праосновке, елементе којима је извор у земљи, очевидно је даље било да је материјално стање народно било врло бендо, а исто је тако очевидно било да је дотадашња влада придржавајући се меркантилне системе сву своју пажњу обраћала индустрији и трговини. Ово је довољно било да Кенеј састави себе мисао да је *само земља извор богатству,* да рад није извор постанку добра, осим само онда кад је обраћен на пољску привреду; да благостање народно и материјална снага државе зависи од развитка пољске привреде (pauvres paysans pauvre royaume, pauvre royaume pauvre souverain). Опазивши да само сопственици земаља примају ренту а не нашавши, да тако што примају сопственици других каквих капитала, мислио је да само пољска привреда може преко трошкова око производње доносити још неки превишак, неки чист принос (produit net). О занатлијама, индустријалцима и трговцима мислио је да су без сумње врло корисни чланови друштва, али да рад њихов није у стању да донесе неки чист принос. Према овим мислима Кенеј дели све друштво у три класе: прву чине пољски привредници, једини људи који производе *нове вредности,* — дакле *производна класа*; другу чине сопственици земаља, они којима долази рента од земље, који живе о чистоме превишку производње; трећу чине они привредници који истина раде, служе, прерађују добра, али не производе *нова* добра ни нове

вредности, него живе о ономе што им од оне две прве класе дође. Дакле *непроизводна класа.* Па будући да држава може без опасности по народно гадинство само од *чистога приноса* народног узимати нешто на државне потребе, и будући дакле да сви терети државни и онако најпосле падају на оне привреднике који примају чисти принос од производње, дакле на сопственике од земаља, то би по мишљењу Кенејову много простије и најбоље било да се уместо многих разних непосредних и посредних дажбина удари непосредна једна једина пореза на чист принос народне производње (l'impôt unique). Осим тога Кенеј се одликује нарочито тиме што врло речито излаже и брани начела по којима је за што већи развитак пољске привреде нужна што потпунија слобода и да је управ у интересу пољске приведе, да су занати и трговина сасвим слободни. По њему су: савршена слобода, савршена сигурност и савршена правичност, једина а поуздана средства којима народ до благостања доћи може. Мисао своју о утицају државном на економни развитак приватних газдинства школа је Кенејова изражавала у ставу: Laissez faire laissez passer.

10. Ма да главна мисао Кенејова (по којој је земља *једини* извор богатству) није основана (види точку о томе) опет он има неоцењивих заслуга за науку. Његово дело не само да је огласило јаван рат начелима меркантилиста, него је још и систематичним излагањем и дубљим испитивањем природе економних појава прибавило политичној економици име науке, а важношћу питања које је претресао и племенитошћу и чистоћом либералних начела његових одмах

је прибавило и ревносних ученика и пријатеља науци економној. Школа коју је Кенеј основао позната је под именом *школе економиста* или *физиократске.* Најзнатнији су писци ове школе: маркиз Мирабо („Théorie de l'impôt" 1760 и „La Philosophie Curale" 1763), Мерсије де ла Ривијер („L' ordre naturel et essentiel des sociétés politiqnes" 1767), Дипон де Немур („Sur l'origine et progrès d' une science nouvelle" 1767; „La Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au Genre humain" 1767) и особито Тирго (Réflexions sur la formation et la distribution des Richesses 1771). И у Немачкој је школа нашла доста присталаца (Карл Фридрих маркграф баденски, И. А. Шлетвајн, Изелин, Спрингер и др.), а од италијанских сувремених писаца слагали су се с физиократима тражећи да се пољска привреда потпомаже и иштући за све гране радиности што већу слободу С. А. Бандини, С. Бекарија († 1793), Ц. Филанџијери († 1788.)

* Вид. писце физиократисте у К. Цукића Држ. Екон. I. део §. 86. 87.

11. Да је главна мисао, на којој је физиократска система основана, једностранa, то су опажали поједини сувремени писци (нарочито Верија „Meditazioni sulla economia politica" у Милану 1771; Ф. А. де Форбоне „Principes et observations economiques, Амстердам 1767; Пфајфер „Antiphysiokrat" Франкф. 1780 и др.) Али ни они критишући начела Кенејева, ни ученици његови излажући их и популаришући их, нису могли целу науку о политичној економији развити и извести је на чистије и истинитије

погледе. Рад је њихов показао само да система политичне економије, како се она у физиократској школи показује, има својих основних махна и погрешака, али сами не могоше створити новију бољу систему. Ово је последње учинио Адам Смит, (рођ. 1723 у месту Киркалди у Шотској, † 1790). Све дотадашње системе политично-економне једнострано се стављају на гледиште појединих привредних редова (меркантилисте на гледиште трговине и индустрије, физиократи на гледиште пољске привреде); Адам је Смит први који се ставља на *гледиште народне целине*, а то гледиште и јесте једино с којега се могу пронаћи закони економног живота народног. Полазећи с овог гледишта Смит је пронашао законе многим од најважнијих појава народног-економног живота, управо основне истине у науци економној, а изложио их је врло јасно у своме славном делу „Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations (Испитивање природе и узрока народној имућности), (штамп. 1776. год.). Главна је мисао Смитова: извор народној имућности није ни трговина ни индустрија *по себи* ни пољска привреда *по себи*, него *рад народни*. Народ живи о ономе што у некој привредној периоди *заради;* свака грана радиности у којој човек може да *привреди* што, у којој се рад човечији може да привеже, да се оствари у нечему *материјалноме* што се у обрт или на трг изнети може, производна је, само производност та може бити у неких непосредна (пољска привреда и радиност) у неких тек посредна (трговина). Док сваки члан у народу сам непосредно производи сва она добра што су му нужна да по-

требе своје намири, дотле рад сваког појединог привредника у народу и рад целога народа нужним начином мању количину и мање разноврених добара производи; а производност се раду и по количини и по разноврсности подићи може кад се разни послови поделе, кад се *подела радње* изврши. Разлагање добрих страна поделе рада чиии једну од највећма прослављених глава у делу Смитову. Као особиту чињеницу којом се резултат рада човекова веома знаменито повишава наводи он *капитал* и *земљу*; па почем у производњи добара учествују рад, капитал и земља, то од резултата такве производње треба да се плати *најамница, интерес* и *рента* од земље. Разјашњавање природе капитала чини такође једну од највећих заслуга Смитових. Слободу конкуренције проглашања он као најсигурније средство да се довољна количина намирница изнесе на понуду, и да се цене добрима најприродније и по обе стране најкорисније ставе. По његовоме мишлењу држава не треба никако да се меша у газдовање приватних људи; најбоље је оставити приватне људе да се сами старају о своме сопственом интересу. Утицајем својим држава нек се меша у економне прилике народне само онда кад јој ваља уклонити оне сметње економноме развитку народноме или и појединим гранама радиности народне, које приватни својим средствима и својом снагом нису могли уклонити. Узимајући рад, капитал и земљу као изворе за доходак Ад. Смит одбацује физиократску мисао о једној јединој порези па признаје порезу на рад, капитал и земљу (порезу од најамнице, интереса и ренте од земље). Његова славна четири главна на-

чела за добре порезе ово су: сваки је држављанин дужан да према дохотку своме држави порезу плаћа; пореза мора бити законом опредељена, не вољом појединога или неколицине наметнута; пореза треба да се подиже на начин који је што мање незгодан и што мање скуп; пореза да се разрезује према користи које ко од државне управе има.

12. Премда система коју је Ад. Смит извео, и која се зове обично *индустријска* или и по њему *Смитова*, има неколиких мана и погрешних назора (види точ. о раду као извору добра и точку 9, II., део II., о производности рада): опет је она већином назора својих управо великом целином својом тако основана на правој природи економнога живота да су критике које је она изазвала помогле само да се она још већма утврди као права основа и темељ данашњем развитку науке о политичној економији. Писци деветнајестога века истина су обилатим радом својим високо подигли науку економну, али најосновније истине њезине још су оне и онакве исте како их је Ад. Смит показао. Данашња се наука економна увеличала још једним делом којега у Смита нема (науком о потрошњи), њезина је теорија о ренти од земље и теорија цене далеко развијенија, одвајањем теоретичнога дела од излагања практичног примењивања народно-економних начела које извршише немачке економисте, положај јој постао много простији, јаснији и научнији; али опет за то политична економика на данашњем ступњу свога ратвитка признаје Смитово дело као основу своју а Смита као оца политично-економне науке овакве каква је сад.

13. Од економиста који после Смита дођоше а у смислу његове системе науку даље развијаше најзнатнији су:

1. У Енглеској:

Rob. Malthus. An essay on the principle of population. Lond. 1806; — Principles of political economy. Lond. 1820; — Definitions in political economy, Lond. 1827.

David Ricardo. Principles of political economy and Taxation. Lond. 1819.

Mac Culloch. Principles of political economy. Edin. 1825.

R. Torrens. An essay on the production of wealth 1821.

M. N. Senior Outline of the science of political economy. Lond. 1836.

J. Stuart Mill, Principles of political economy Lond. 1852.

У новије доба осим других нарочито Маклиод и Фосет (Fawceth).

2. У Француској,

N. F. Canard, Principes d'économie politique. Paris 1801.

J. B. Say, Traitè d'écon. polit. Paris 1802; — Cours complet d'econ. politique pratique. Paris 1828.

J. C. L. Simonde de Sismondi, Études sur l'écon. polit. 1837.

Ch. Ganilh, Théorie de l' écon. politique.

A. Blanqui, Précis élémentaire d' écon. politique. Paris 1826; — Cours d' écon. pol. Paris 1838.

S. Droz Économie polit. 1829.

Rossi, Cours d' écon. polit. 1828, I. и II. део; 1851 III., а 1854. IV. део.

Jos. Garnier, Elémens d' économ. politque. Paris. 1843.

Mich. Chevalier, Cours d'écon. polit. 1842—50.

Fr. Rastiat, Harmonies économique, Paris 1850.

H. Baudrillart, Manuel d'écon. polit. Paris 1857.

Courcelle-Seneuil, Traité théorique et practique d' écon. polit. Paris 1859.

3. У Италији:

Melch. Gioja, Nuovo prospetto delle scienze economiche, Milano 1815—17.

F. Fuoco Saggi economici, Pisa 1825.

Scialoja, Principi della economia sociale. Nap. 1840.

Bianchini, Della scienza del ben vivere Nap. 1845.

Boccardo, Trattato teorico-pratico di economia politica, Torino 1853.

Trinchera, Corso di econ. polit. Torino 1854.

4. У Немачкој:

G. Sartorius, von den Elementen des Nationalreichthums und von der Staatswirthschaft, Göttingen 1806.

L. H. v. Jakob, Grundsätze der Nationalökonomie. Halle 1806.

J. Graf v. Soden, die Nationalökonomie. Leipzig 1805—23.

G. Hufeland, Neue Grundlegung der Staatswirthschaftskunst. Giessen 1807—13.

J. F. Lotz, Handbuch der Staatswirthschaftslehre. Erlangen 1821.

H. Storch, Cours d'économie politique. St. Petersb. 1815.

J. F. G. Eiselen, Grundzüge der Staatswirthschaft. Berl. 1818.

G. F. Krause, Versuch eines Systems der National- und Staats-Oekonomie. Leipzig 1830.

K. H. Rau, Lehrbuch der politischen Oekonomie, прва књига: Volkswirtshchaftslehre, прво издање 1826, шесто 1860.

K. Steinlein, Handbuch der Volkswirthschaftslehre. München 1831.

Hermann, Staatswirthschaftliche Untersuchungen. 1832.

A. Fr. Riedel, National-Oekonomie. Berlin 1838—1841.

Br. Hildebrand, Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft. 1848.

E. W. Uhde, Grundzüge der Nationalökonomie. 1849.

L. Stein, System der Staatswissenschaft, I. део, 1852.

K. Knies, die polit. Oekonomie von Standpunkt der geschichtlichen Methode 1813.

W. Roscher, System der Volkswirthschaft, I. део: Grundlagen der Nationalökonomie 1854. II. део 1859.

У најновије доба особито се одликује v. Mangoldt, Schäffle, Ad. Wagner, Lespeyres.

Од американских економиста знатнији су: Th. Cooper, H. C. Carey, Opdyke, Peshine Smith; од шпанских: Alvaro Flores Estrada, E. Maria del Valle, Colmeiro. —

Међу пољским знатан је гроф Скарбек.

Међу Русима нарочито А. Бутовски, Бугне и др.

У српској књижевности има од К. Цукића Државна Економија, у Београду 1851. Ш. дела; и превод Рошерових основа народнога газдинства од В. Јовановића, штамп. у Београду 1863.

* Вид. пунији списак дела економних у К. Цукића Држ. Екон. I. делу §§.

За целу историју политичне економије најзнатније је дело: Blanqui, Histoire de l'economie politique. Paris 1837. Осим тога Ville-neuve de Bargemont, Histoire de l'écon. polit. Paris 1841.

14. Између противника Смитовој системи заслужују да се нарочито спомену Енглези Хамилтон, Грej и Лодердел, и Немац Лист у своме делу: das nationale System der politischen Oekonomie (1841), који се нарочито приближује меркантилистима иштући да држава заштитним царинама и другим мерама подигне земаљску индустрију. У новије време писао је у истоме смислу Хенри Керија, Американац (у делу своме Prìnciples of social science, у 1859.), премда се он иначе не може урачунати у противнике Смитове. Напротив све социјалисте и комунисте по начелу су му противници. (Вид. о социјалистама и комунистама тачку 17—20. V. Дела другог). Од социјалиста новијега времена ваља споменути Ханрија Сент-Симона († 1825) (Du système industriel, Paris 1821) који је хтео да највиша државна власт подељује послове према способности људи, а тако и производе скупнога рада а права наслеђа да нема никако. Социјалистична система Сент-Симона позната је под именом индустри-

јализма или Сен-Симонизма. Карл Фурије († 1837) (Traité de l'association domestique agricole, Paris 1822 и нарочито: Le nouveau monde industriel et sociétaire 1829), који је хтео да се народ подели у дружине (фаланксе) од 1800—2000 људи, који би имали да заједно живе у Фаланстеру и да раде какав посао за општи рачун, да сваки члан добије од приноса таке радње неки сразмерни део, а раденици да се мењањем занимања и веселим радом у пуној ревности одржавају. Начела су Фуријерова позната под именом Фуријеризма или и школе социјетарске (école sociétaire). Луи Блан (Organisation du travail 1845.) подижући се нарочито противу слободне конкуренције као узрока све беде у друштву, хоће да се велика индустријска предузећа дају сасвим у руке раденицима, а држава да им набави и нужни капитал. Фердинанд Ласал († 1864) искаше тако исто да држава даде капитала радничким дружинама, да би могли издржати конкуренцију према великим капиталистима и да им гарантује неки извесни интерес на капитал њихових предузећа. Прудон († 1865) узимаше анархију као идеал друштвена стања; његова је реч: la propriété c'est le vol (сопственост је крађа). Прудон није припадао ни једној секти социјалиста, управо их је све критаковао, али и сам није био у стању да изведе какву нову друштвену систему; своје мисли о томе како да се реши социјално питање исказао је у брошири Organisation du crédit et de la circulation et solution du problême social (1848). Главно му је: да се безкапиталним раденицима даје капитал на зајам без интереса, и то да им га држава не даде

непосредно, него да се особитим мерама, нарочито установом једне особите народне банке учини да капитал раденицима дође. — Знатније су комунисте у Енглеској Роберт Оен († 1858), у Француској Бабеф (погубљен 1796), Теодор Дезами (Code de la Communansi 1843), и Кабе (voyage en Icarie 1840); у Немачкој Бајтлинг.

ПРВИ ДЕО.

ОБШТИ ПОЈМОВИ.

1. Свака индивидуа на свету овоме ваља да има услова за опстанак свој па да опстати може. Док нема услова за живот живота не може бити; кад престану услови ти и живот престаје.

И човеку ваља за одржање и развијање његово особених услова. Па не само то, него човек по унутрашњим нагонима радећи тежи да набави услове пристојнијем, удобнијем и лепшем животу. Кад је он свестан о нужности оваких услова онда му долази особито једно осећање празнине, непотпуности, осећање немилине, а зове се *потребитост*. Осећање се ово може потрти тиме што се човеку даду услови које треба. Али услови ти — особито они који се налазе у материјалноме свету који је око човека — није да вечито трају; човек сам, служећи се њима поништава их, или, — будући се човек развија, — услови које је требао у једној периоди свога развитка, ниси му ни мало нужни у једној другој. А чим њих нестане, одмах се у човеку осећање потребитости опет појављује, те живот човечији и није друго, него један низ појава потребитости и потирања њихова наизменце.

2. Свака појединa изјава осећања потребитости зове се *потреба*. Према разним странама природе

човечије ми говоримо о моралним, социјалним, политичним, економним и другим потребама. Економне су потребе нарочити предмет изучавању политичне економике.

Појам је потребе у самој ствари субјективан, по томе што је то изјава осећања које је субјективно. Али се узаћ придружује и мисао на оно што може учинити да нестане осећања потребе. Тако на пр. гладан човек каже да има потребу *јести* (субјективан појам), а другим речма опет каже да му је *јело* потреба (објективан појам). Отуда и многи научници узимају потребу у субјективноме и објективноме смислу. Да се не би долазило до нејасности појмова, реч *потреба* значи у нас само субјективно нешто; објективан појам потребе казујемо речју *потребнина*.

3. То што човек има потребе, моменат је од највеће важности за човечанство. Осећање потребе неке човеку је немилина, која према разним ступњима своје јачине може прећи у патњу, бољу, а може и саму смрт за последицу имати. Кад се намири потреба онда човеку долази осећање милине. Немилина што долази од осећања потребе и милина што долази од намирења потребе, бојазан од онога што боли и жудња за оним што је мило — гањају човека да намирује своје потребе, па ма то било жртвом неке друге немилине, ма било да човек „у зноју лица свог једе хлеб свој.“ У потребама су човековим прве енергичне побуде на рад — а рад је развио и узвисио човека.

Осим тога, *то* што човек има потреба које намирити може само кад је у друштву, везује поједине

индивидуе у друштво, и то је један од оних знакова, који обарају сваку измишљену теорију о неком првом природном стању усамљена човека. Што је човек развијенији то све више и све финијих потреба има — тако да се по количи а нарочито по каквоћи потреба може позеати донекле на ком је ступњу развитка ипдивидуа нека — па су тиме све чвршће и узе које га друштву везују.

4. Живост и енергија којом се потреба нека појављује, јачина немилине која долази кад се потреба не намири и јачина милине која дође кад се потреба намири, дају нам основе за појам *интензивности* (јачине) потребе. Тако су н. пр. интензивне потребе: нахранити се, напојити се, зими огрејати се; — интензивне потребнице: ваздух, јело, пиће, зими огрев и т. д. — Има потреба које ако се не намире доводе личности смрт. Те су потребе у највећем степену интензивне, па почем су апсолутни услов за опстанак могу се назвати *апсолутне, преко нужне* потребе.

Према томе колико њих осећају неку потребу, добивамо појам (о *раширености* или) *екстензивности* њезиној. Свака екстензивна потреба не мора бити и интензивна. Све то наравно вреди и о потребницама. Хлеб је интензивна и екстензивна потребница, духан је потребница јако екстензивна али није интензивна; тако и помодни артикули.

5. Према томе какав је унутрашњи значај које потребе, можемо разликовати *позитивне* и *негативне*. Позитивна је онде где нешто позитивно намирити ваља, где се празнина нека попуњава или где се слабост нека ојачава. Н. пр. позитивна је потреба

човеку да једе, да покрије нагост своју, да сазида стан себи, тежаку да засеје њиву и т. п.; народу да има што више самосталних привредника, држави да се пољска привреда, индустрија и трговина слободно развију и т. п. Негативна је онда где се нека сметња уклања, где се препрека или ограничење неко обара, где је нешто од опасности осигурала, где се губитци предупређују или смањују. Н. пр. човеку коме је позитивна потреба да засеје њиву негативна потреба може бити да запали коров који је на њојзи, да је очисти од камења; тако кад се бара исушује или шума крчи да се добије више плодне земље; кад се еснафи укидају да би се занати пуније развијали, кад се робље ослободи да од њих земља добије слободне привреднике. Али негативна потреба може бити позитивна ако се ради саме себе намирује; тако укидање еснафа и установе робља могу бити и потребе позитивне. С друге стране ваља приметити да намирење негативне потребе није свакада осигурање намирења позитивне потребе; али му свакојако пут отвара.

6. Према времену кад се појављују има потреба *садашњих*, *будућих* и *прошлих*. Будуће су знатне по томе што још у садашњости изазивљу бригу о томе како ће се оне намирити, дају побуда предвиђавности човековој и изазивљу тако важну чињеницу у привреди каква је *штедња*. — Прошле су потребе сва потраживања која су се у прошлости појавила а сада их намирити ваља. Њихов се утицај на народну привреду особито тамо осећа где има велики дуг државни.

Могли би још према времену које испуњују разликовати *свагдашње* и *привремене*, *сталне* и *про-*

мењиве; по кругу у коме се појављују на *опште човечије, народне, помесне* (локалне) и *индивидуалне* (Рау). Потреба коју само једно лице осећа зове се *афекција.*

* Многе су економисте у својим делима подељивали потребе човечије у разне групе и класе према разним моментима. Тако К. Цукић дели потребе по интензивности њиховој у „нужне, у оне што биће човеково олакшавају, у оне што се на душевни развитак односе, и потребе сјајнога живота; а по предмету на који се односе у стварне, душевне и друштвене.“ Херман разликује: преко нужне природне потребе; потребе да се живот олакша; потребе изображења и религије; потреба признатости у душевноме, моралном, физичном и привредноме кругу; потреба сјајности и одликовања којој је најпростији израз мода. — У осталом како субјективан поглед влада говором о интензивности и класификовању потреба може се опазити по томе што стари Платон вели: прва и највећа потреба то је храна, друга стан, трећа одело и т. д.; а Бастија их опет по интензивности мење у ред: храна, одело, стан и т. д.

7. Начело живота — нагон самоодржања — и начело развијања, која су у човеку, гањају га да потребе своје намирује. Он то чини тиме, што се ставља у особите одношаје према свету, који је око њега, узимајући неке делове његове у себи и за себе или служећи се појавама и одношајима делова његових једнога према другом.

Кад се опази или покаже да неки предмет спољашњега света, нека појава или неки одношај у њему може да намири праву потребу човекову, онда се каже, да то што може *да* намири неку праву потребу човекову има *вредност.*

Све оно што има вредност — што дакле може да намири праву неку потребу човекову — зове се *добро*. Према странама природе човечије ми можемо говорити о моралноме, политичноме и привредноме добру. Добро које намирује привредну потребу неку могло би се још и особеним именом *намирница* звати. Појам добра искључава све што је неморално; неморалног, т. ј. злог добра нема.

8. У друштву се човечијем за добро једнога рода могу добити у размену добра неког другог рода. Кад се за једно добро може добити у размену друго неко, онда се за њ каже да има *вредност у размени* или *разменљиву вредност*; другим је речма вредност у размени израз способности добра неког да се за друга добра размени. За разлику од ове вредности, она друга горе поменута, зове се још и *употребна* вредност (Gebrauchswerth, l'utilité, value in use). — Израз количине у коме једно добро стоји према другоме у размени зове се *цена* добра у пространом смислу. Другим речма цена је, количина неких добара, која се у размени за неко извесно добро добити може. У ужем смислу цена је израз вредности неког добра у размени, казат количином новца.

9. Употребна вредност није унутрашња, апсолутна особина делова или појава спољашњега света (као што су н. пр. тежина, лењивост, непробојност и т. д. апсолутне особине материје), него је она особина која им с поља од човека долази. Вредности *по себи* нема. Тек кад се појави човек с потребом неком и кад нешто може намирити потребу ту, онда се и појам вредности појављује, а појављује се тек

у односу на оно лице које потребу има. Појам је вредности употребне односан (релативан); то јест, једно исто добро може бити једноме човеку од веће, другоме од мање употребне вредности. На овој се могућности оснива слободна размена и обрт добара. На томе се оснива и могућност да при слободној размени обадве стране добивају, почем добра која су за њих од мање употребне вредности дају за добро, која за њих веће употребне вредности имају.

Као што є појав потреба привредни моменат за *нужност* живлења у друштву, тако је релативност појма употребне вредности привредни моменат, који чини, те друштво *може* да постоји.

10. Овако схватање вредности — т. ј. кад се каже, да је она само израз одношаја у коме добро неко способношћу намиривања стоји према потреби *неког извесног лица* — зове се *конкретно.* Али се конкретни појам вредности може по кад што раширити у *апстрактни*, и то у два правца: *у односу на подмет* (субјект) тиме што неко добро намирује потребу великој множини људи па се та множина замишља као једна целина, као једна једнина; — *у односу на предмет* (објект) тиме, што се добра појављују обично у више или мање једнаких егземплара, па кад се много једнаких добара узме као целина онда најпре долазимо до појма рода, а према томе и до појма *вредности рода.*

11. При мерењу или сравњивању које добро има већу апстрактну употребну вредност, ваља увек имати једну исту потребу према којој се мери и једиу исту количину којом се мери. Н. пр. кад хоћемо да до-

знамо које добро има већу апстрактну употребну вредност, жито или кртола, узећемо једну исту потребу — потребу човекову да намири глад, па тражити како једна иста количина — једна ока жита и једна ока кртоле намирује потребу ту. Апстрактна вредност рада тим је већа што је јача (интензивнија) и распрострањенија (екстензивнија) потреба која се оним родом добара производа намирује, и што добра та потребу ону савршеније и потпуније намирују. — Конкретна се вредност некога добра тако исто мери по ова два момента — т. ј. по јачини и раширености потребе и по савршенијем и потпунијем подмирењу. Али осим тога долазе ту још да се у поглед узму већа или мања сигурност употребе, а после одношај у коме појединo добро стоји према скупној величини готовине добра тог.

12. Размењљивој је вредности основа употребна вредност, у колико свако добро има неку употребну вредност, у колико се добра траже, за то што могу намирити потребу неку. Али се величина размењљиве вредности не управља по употребној вредности, него се мери она по величини „запрека које ваља савладати, па да се дође до тога да се има жељено добро“ (Керија). Отуда и може бити, да понеко добро од највеће употребне вредности нема ни какву или бар врло незнатну вредност у размени (н. пр. ваздух, ветар, сунчана светлост и т. д.

* Већина економиста поставља једно доста лабаво правило: да се размењљива вредност при иначе једнаким приликама управља по употребној вредности добра. Немац Лист и Француз Бастија, истражујући сваки за себе, пока-

зали су бар махне доскорашње теорије о разменљивој вредности, ако н. пр. дефиниција Бастијева „le valeur c'est le rapport de deux services échangés“ и није са свим разложна. Американац Х. Керија радећи опет самостално изнео је нову теорију о разменљивој вредности из које су горње врсте наведене. У осталом његово пренашање појма вредности разменљиве и у стање изолована човека, биће и сувише опширно. Тако исто његова дефиниција вредности као „мера снаге којом природа над човеком влада“ поред оригиналности своје није довољно јасна и може одвести погрешноме тумачењу. — И Италијанац Шчалоја долази и сам на онако схватање казујући да је цена условљена „неком извесном тегобом набавити исто добро.“

13. Добра се могу поделити у онолико категорија, колико има и потреба разних. А могу се свести у групе и редове и кад се гледе с другог каквог гледишта.

Тако према природи својој добра су или *чулно опредељена* (материјална добра, ствари) или *чулно неопредељена* — као силе природне, способности, наклоности, тенденције, стања и одношаји, а после и изјаве и дејства оних одношаја, сила и тенденција — делања, услуге.

Према томе како употреба некога добра утиче на опстанак и одржавање вредности, добра су *потрошљива*, кад се при употреби вредност тако поништи да се добро по свршеној употреби не појављује ни оном вредношћу нити у ономе облику; — *трошна* кад се употребом само нешто од вредности поништи али кад добро и после употребе излази у главноме у истоме облику; — *уживљива*, кад се при употреби вредност скоро никако и не поништава или тако не-

знатно да се постепено поништавање опажа тек у следству понављаног употребљавања.

14. Према томе какав положај заузимље човек набављајући добра, она су *слободна* и *привредна*. Слободна су она којима човек без икакве жртве или накнаде може намирити неку потребу своју. У ужем смислу узима се да су слободна добра она која природа у пуноме изобиљу даје и до којих сваки човек без икакве накнаде коме доћи може. Така су слободна добра ваздух, сунчана светлост и т. п. Али може доћи прилика да неко слободно добро престаје бити то, па постаје добро које се тек са жртвама неким набавити може. Тако н. пр. ма да је ваздух слободно добро, опет за то неко који подиже нову ветрењачу не може је подићи тако да заклони ветар другој, која је ту пре постојала, док њезиноме сопственику не даде накнаду. — Добра која друштво даје свакоме на слободну употребу, а не иштући за то накнаду зову се *јавна* (музеји, библиотеке, школе у којима се не плаћа и т. д.) — Развијањем друштва све се већма снажи начело права сопствености, а само се друштво све већма утврђује па у следству тога култура носи у себи тежњу да круг слободних добара смањи, а круг јавних добара да рашири.

15. Привредно је добро оно до којега човек долази тек савлађивањем неких препрека. које набавља жртвом неком у раду или у накнади, т. ј. дајући неку количину добара, која гледана са стране онога, коме се даје, бар је равноредна ономе за што се прима. Привредно се добро разликује од слободнога и јавнога поглавито тиме што оно има вредност у

размени, а оне само употребну вредност. Материјалност или нематеријалност природе самога добра не смета ништа привредноме карактеру добра неког; другим речма привредно добро може бити не само неко чулно опредељиво (стварно, материјално), него и неко чулно неопредељиво (услуга, одношаји према лицима и стварима).

* Већина економиста почевши од Ад. Смита па до најновијих писаца држе, да је материјалност нужни знак у појму добра, или бар да економика само материјална стварна добра изучавати може. Најзнатнији заступници тога схватања данас су у Енглеској Џ. С. Мил, у Немачкој Х. Рау, у Француској већина писаца од предпрошлих десет година. У осталом је у Енглеској још Џемс Стјуарто, у Француској Ж. Б. Сеј, а по њима у Немачкој Херман узимао у круг политичне економике и нематеријална добра која само могу имати вредност у размени. Данас у Француској заступа правац тај особито Диноаје, у Немачкој Ротер. Керија жестоко удара на тенденцију „модерне народне економије“, која све појаве што нису у непосредној свези с производњом и потрошњом *материјалних* добара скопчане, искључава од свога изучавања.“

16. Има добара која би се истина могла уврстити у категорију одношаја што имају вредност у размени, али која тиме што су са свим особени род одношаја и што су иначе од велике важности заслужују да се посебице помену. Економисте су обично узимале у појам привредних добара само она добра која доиста стоје, којих сада у садашњости овој има. Али особито у привредама на вишем ступњу развитака има добара, која се купују и продају, а у самој ствари не стоје у садашњости него у бу-

дућности. Тако сва новчана потраживања која ће имати неку вредност у некоме тренутку у будућности имају вредност у размени и у садашњости, — наравно често сасвим различну од оне коју ће у будућности имати. У облике потраживања у будућности с вредношћу у садашњости долазе менице, упутнице, и у опште сви облици кредита.

* На садашњу вредност будућих потраживања као особиту врсту привредних добара свратио је први пажњу Х. Д. Маклиод, који наводи да у великој Британији оптиче пола милијарде фуната стерлинга у меницама и упутницама маса добара, која је формално искључена била из предмета политичне економике.

17. *Имање* се се зове скуп свију привредних добара која се налазе у сопствености лица неког (човека, друштва, општине, државе и т. д.) Многе економисте (особито Х. Рау) одбацују назор по коме би и нематеријална привредна добра могла чинити саставни део имања неког. На страни је њиховој без сумње обично народно схватање, које кад каже „имање“ мисли увек само стварна добра. Али је овако схваћено имање само објективан израз друге неке мисли. Имање је као што и сам Рау вели: „власт (Gewalt) над стварним добрима“; ко има већа имања тај има и могућност да располаже с више других добара; ко има мало имање он располаже само с мало таких добара. Кад је у имању главно, што оно даје сопственику могућност да неким извесним бројем намирница својим потребама располаже, онда је лако опазити да и способност, таленат, услуге и одношаји — дакле добра која могу имати привредни карактер —

могу састављати делове имања, јер и њихов сопственик може преко њих да располаже неком количином намирница. — Осим тога узимањем само материјалних добара у појам имања избацио би се из имања велики број добара у којих је ако ништа више, а оно сумњиво да ли су материјална или нематеријална добра, н. пр. записи ренте какве.

18. *Богатство* је велико имање, особито кад оно сравњено с другим велико изгледа. Али уз то ваља приметити да сама величина имања по себи не решава ништа. Може неко имати и веће имање, а не умети из њега извадити веће користи, него неко који има мање имање. Богат је онај кои може да правно располаже већим бројем и многостручнијим намирницама него неко други из његова реда. „Човек је богат или сиромах према томе у коликом степену може набавити себи нужне потребнице, угодности и весеља живота свога“ (Ад. Смит). Обично схватање богатства као „великог имања“ одводи прву мисао на просторију, на квантитет самога имања. А квантитет добара не мора ни на који начин стојати у свези са способношћу истих добара да намире потребе човекове. Шта више могло би се потврдити да је имање људи по квантитету данас мање него што је било пре неколико векова кад је слабо народа било те се у опште екстензивно газдинство водило; а данас је напротив богатство сваког појединег *у опште* веће.

* Како се већином опредељује у модерној економици шта је богатство, излази као да је *маса* добара у имању главно: а сам Рау вели на једноме месту „величина се имања не може с економнога гледишта мерити само по

маси предмета који га састављају, него по *множини користи* које саставни делови имања људма дају или по тицају који они на стање њихово чине“ (§ 55). — Против обичног појма богатства устаје нарочито Керија, који га опредељује као „снагу располагати услугама природе, које се никада не накнађивају.“ Амерички филозоф Емерсон и сам у томе смислу схвата богатство („Wealth“ у делу „Conduct of Life“).

19. Приватноме се имању величина дознаје кад се скупе вредности, коју добра, што га чине, у размени имају. Народноме имању — које се састоји из имања свију појединих личности његових (из имања свију приватних привредника, корпорација, општина, цркве, разних завода, државе) — не може се на овај начин дознати величина, за то што у народноме имању има добара којима се не може дознати права вредност у размени (н. пр. воде, друмови и т. п., па нарочито и сами природни дарови народни). Него се величина народнога имања мери по употребној вредности добара од којих је оно састављено. — То исто вреди и за оцену приватнога или народнога богатства. Него како управ о употребној вредности решава субјективни поглед, то је наравно тешко изнаћи праву употребну вредност добара која чине народно имање, а још теже с практичном коришћу сравњивати два разна народна имања или имање једног истог народа у разним периодима његова развитка. Рошер препоручује ове знаке по којима би се бар приближно оценити могла величина народнога богатства: удобно људма, пристојно живљење нижих класа; повеће трошење на намирење финијих потреба; велика множина скупоцених зграда и сталних поправака земље (друмови,

канали за наводњавање, исушивање и т. п.); честе прилике великих плаћања у обрту, што се нарочито и по величини и по скупоцености обичног новца показује; често позајмљивање страним народима.

* Вид. Рошер §§ 8, 10; Pay § 55 и т. д. Маклиод вели: „богатство земље неке не треба да се цени по маси добара коју у неком датом тренутку има, него по снази којом може за најкраће време произвести ма колику тражену масу добара, или по моћи којом влада производњом“ (Ch. I. 122).

20. Природа која окружава човека није удешена према томе какве су потребе његове. На против бива да су потребе човечије удешене према томе каква је природа око њега. Има истина делова и односаја спољашњега света који могу намирити неку потребу човекову, али они не иду да траже да ли човек има те потребе (као што ће н. пр. ваздух по особитим законима природе тежити да испуни празнине некога тела). Него немилина што долази од осећања потребе гања човека да свестан о њојзи потражи који је делови спољашњега света могу да намире. Има дакле нека противност или бар нека немарност спољашњега света према потребама човечијим. А у човеку се — гањаном немилином ненамирене потребе — нужним начином појављује тежња да противност ту поништи, па ма то било скопчано с неком сумом телеснога напрезања. Тежња се та изјављује у два правца. Једним човек гледа да се спољашњим приликама прилагоди а то привикивањем на њих, очвршћивањем, успитавањем и т. д. Другим иде на то да колико год може предмете и прилике спољашњега света дотера

и удеси према потребама својим. Наравно да за ово треба неко напрезање људске снаге и способности.

21. Свако изјављиване снаге, свако напрезање од стране каквог живот створења које се рад неке извесне спољашње мете чини, зове се *радња*. Напрезање човеково да деловима и приликама спољашњега света даде значај намирница, да их према потреби својој мање или више дотера зове се *привредна радња*. Свака појединa изјава такве радње зове се *рад, посао*. — Између потребе човекове и намирења њезина стоји рад човеков. Другим речма човек, ако хоће да намири потребе своје, ваља да се покрене да ради. Телесно или умно напрезање, које је увек нужним начином скопчано с радњом, чини те човеку долази осећање тегобе неке. Напрезање је немилина; а опет човеку долази милина кад су му потребе намирене. По овоме сасвим је природно што човек тежи, да са што мањом количином рада (немилине) што боље намири потребе своје (да дође до што веће милине), — да са што мање муке што више ужива.

* У дефиницији рада нуждан је знак да је он напрезање и да се чини рад неке цељи која је *изван њега*; иначе би и свака игра била рад. Рад се зове понекад и *труд*, а ова реч потпуније казује шта је рад управо.

22. Ма да је привредна радња као и свака радња *по себи* немилина, опет је за то она прави благослов човечанству. Њезин је етични значај веома велики. Човек радећи морално ојачава. Радњом својом он се уздиже над природом и осваја је, а осваајући је — т. ј. одкривајући и изналазећи велике законе њезине — он постаје све независнији од ње,

све самосталнији, све се више његова индивидуалност развија и подиже, и све више средстава има да себе још више оснажи. У оним крајевима земнога круга у којима је човек највећма принуђен био да ради цивилизација се највећма и највише развила. „Рад је средство којим се човечанство успитава“ (Манголт).

23. Тиме што ће се потреба нека једном намирити не може се учинити да се она савршено поништи тако да се никад више не појави. Потребе се редовно и непрестано појављују, живот је човечији низ потреба, па с тога и привредна радња, којој је циљ намирење оних потреба појављује се као низ појединих делателности. Скуп свију делателности човекових, којима иде на то да дотерујући предмете и прилике спољашњега света према својим потребама, исте намирује даје нам појам *газдовања, економисања*; а ако се уз овај појам састави још и мисао на неку материјалну основу на којој се делања она развијају, или на круг у коме бивају онда добивамо појам *газдинства, економије* (привреде).

24. Газдовању су прве побуде оне исте које има и човек који газдује и рад кога газдовање бива. Човек је пре свега *својељубив*. Да је такав то показује већ и та прилика што он одпочиње газдовати да би *своје* потребе намирио. Али само то својељубље изазиває један други мотив који му превагу држи не дававајући му да се у крајност изопачи. Човек може потребе своје *најбоље* у друштву човечијем намирити, а има их и таквих које *ван* друштва, никако не би ни могао подмирити. Само својељубље води га, да се

интересује за друштво и да воли људску заједницу, која је најпосле не само сфера у којој се снага и моћ сваке поједине личности безгранично ојачава, него први услов за опстанак индивидуе. Отуда су прве побуде свакоме газдовању *својељубље* и *љубав к заједници* (субјективизам и идеализам). —

Својељубљу је позитиван облик *нагон к привређивању;* негативни му је облик *штедња.* Својељубље кад пређе етичне границе зове се *себичност;* нагон к привређивању изопачава се у *грамжење*; штедња прелази у *тврдичење* и *лукавост.* Љубави к заједници позитивни је облик *штедрота,* негативни *некористољубље.*

* Вид. Рошера § 11., Рау § 68. — У привредноме и у опште у социјалноме свету својељубље и љубав к заједници тежећи у два противна правца доводе хармонију друштвених и индивидуалних интереса. Ово нас живо опомиње на равнотежу у васељени, која је дошла што две снаге центрифугална и центрипетална теже свака својим правцем. У Рошера је то лепо разложено; а још лепше и дубље у Керија, који с правим усхићењем испитује оне моменте којима се велики природни закони изјављују и у социјалноме животу. — Моралисте често претераном ревношћу осуђују својељубље, а економици политичној нарочито за то придевају кроз и кроз материјалистички карактер што признаје својељубље као нуждан моменат опстанку и хармонији друштва. Наравно они превиђају да економика политична савршено толико исто права и толико исто значаја признаје идеалистичноме моменту: љубави к заједници. У осталоме да у човеку нема својељубља ми не знамо, да ли би било друштва, али за цело политичне економике не би било овакве каква је. Најлепши предмети њезини н. пр. наука о размени добара и

законима цене оснивају се савршено на претпоставци да нагон својељубља у човеку слободно ради. Политичној економици и јесте заслуга што узима човека онако како он јест. —

25. У имању сваке привредне личности има нека количина добара, којој је намењено да се, непосредно намирујући потребе личности те, потроши са свим. Појам таких добара у имању неком носи назив: *трошевина.*

У свакоме имању има даље увек нека количина добара, којој је истина намењено да непосредне потребе имаоца намирује, али која радећи то или се никако не троши својом суштином и својом вредношћу или врло полагано и незнатно. Скуп оваких добара даје нам појам *уживовина.*

26. Осим тога у свакоме имању има добара којима није намењено да намире непосредно неку потребу привредне личности у чијем се имању налазе, него којима је цел да послуже *да се нова нека добра произведу,* па било да се она служећи цели овој одмах савршено потру суштином својом, или да се полаганим и постепеним потирањем тек кроз дуже време суштином својом изгубе. Овака се добра зову *капитали.* Ако се добро неко, употребљено на производњу нових добара, одмах у радњи тој потрло и изгубило суштином својом, или се по свршеној производњи појављује у са свим другоме облику — онда се такав капитал зове *течан* или *покретан.* А ако се није потрло него се по свршеној производњи опет појави са свим у оној суштини или тек са незнатним изменама, а у главноме у ономе истом облику, онда се

такав капитал зове *сталан*. Тако је н. пр. ткачу разбој, чункови, калеми, витла — сталан капитал, памук који у платно израђује течан; чизмару су сталан капитал алати његови, течан су му: кожа, конци, восак, клинци, ћириш и т. п. — тежаку је течан капитал семе којим земљу засеје а сталан сама та земља, плуг и стока што плуг тегли. У опште су сви алати сталан, а све сировине, све што се прерађује, течан капитал.

27. Природа самога добра, његова покретност или непокретност, не утиче ни мало на то хоће ли неко добро бити течан или сталан капитал. То зависи савршено од тога како се оно при радњи употребљује. Један исти предмет може бити у једнога привредника сталан, у другога течан капитал. Разлика између стална и течна капитала у томе је што течан *свом* својом вредношћу прелази у вредност новога производа; сталан тек само неким често веома незнатним делом својим. Другим речма, у цени новога производа треба да се наплати потпуна вредност капитала течног који се у нов производ прерадио, а само нешто на име стална капитала, и то у колико је он служећи приликом те производње лизањем, тарењем, овештавањем, полошавањем изгубио од вредности своје. „Сталан капитал може више пута, течан само један пут у производњи некој да се употреби“ (Рошер).

28. Често у приватноме, а нарочито у народноме имању има предмета који за сада не намирују никакву потребу, али о којима се знаде да у датим приликама могу намирити извесне неке потребе, пред-

мети којима се за сада нико не служи, а зна се да би се могли употребити као трошевине или као капитали. За разлику од осталих добара они се зову *ресурси*, економни извори. У њих иду н. пр. плодна а још необрађења земља, велике а још неупотребљење шуме, воде, камењари, руде и т. п. Ресурси се још обично узимљу да значе у опште добра која су неупотребљена, а могли би се употребити *да као капитали суделују у производњу нових добара.* У томе се смислу може у ресурсе народне привреде узети и природна даровитост, вештина и радљивост самог народа. У том се смислу и за привреду народну која има велике масе драгога метала или велики још неисцрпљени кредит каже да има велике ресурсе.

29. Нека се количина добара увек добавља и у имању чува да би се осигурало редовно намиривање потреба по буди коме од горњих праваца (било рад потрошње, уживања или производњења), а нарочито рад осигурања редовног намирења непосредних потреба. Таква се добра скупљају у појам *готовина;* а велики се значај готовина по привреду може опазити већ по горе наведеним речма.

* Многи, особито немачки писци, разликују капитал у продуктивни и уживачки („Capitaux productifs d' agréments ou d' utilité у Ж. Б. Сеја; Nutz-Kapital у Хермана, и Gebrauchs-Kapital у Рошера) разумевајући под овим последњим масу добара коју привредник *стално* употребљује рад намирења неке своје непосредне потребе. Али давати назив капитала добрима која служе на производњење нових добара и добрима која се само стално троше и уживају а тиме још не производе никакво добро — то може само довести јаче забуне у науку, а и онако је управ око капи-

тала, рад његове научне дефиниције и рад обима његова појма, јако велика неслога, а она се ту пренела из круга практичнога живота. Ад. Смит је први који је с врло много среће истраживао природу капитала; његово је разлагање рад јасности и данас још једнако узор. Он дели све имање (general stock) приватнога привредника као и народа у три дела: један се део чува за непосредну потрошњу (stock for immediate consumption), а њему је главна карактерна црта што не даје никаква прихода; други део друштвена имања чини сталан капитал (the fixed capital); њему је главна карактерна црта што даје приход неки не оптичући ни газде мењајући; трећи део чини течан капитал а њему је главно што даје приход оптичући или газде мењајући. Што се потоме економисте већином покрећу својом науком о капиталу у границама Смитова схватања, то је само знак да је Смит главне ствари у основној идеји капитала спазио. — У осталом све економисте опредељују капитал или као „онај део имања који служи на производњу новог добра неког“, или као „уштеђени производ који је намењен новој каквој производњи.“ — Било је доста разговора о материјалности или нематеријалности капитала. Али како нема сумње да интелектуалне особине знаменито утичу на произвођење, како је интелигенција особито за мало вишу производњу преко потребна, то се може казати да је то питање решено у корист признању и „нематеријалног“ („нетелесног“ у Рошера) капитала поред материјалнога. „Одмах онога дана кад би нестало народу интелектуална и морална капитала, његов материјални капитал не само да се не би могао развијати, него се не би могао ни репродуковати“ (Бодрилар). „Најзнатнији нетелесни капитал у свакога народа, то је сама држава, којој се бар посредна неодољивост за сваку знатнију привредну производњу доста јасно опажа“ (Рошер). Макулок одступа подаље од онога како Смит а по њему и већина економиста схвата капитал. Он каже да се „капитал земље неке састоји од оних делова производа радиности земаљ-

ске који се могу *непосредно* употребити било да подржавају биће људско, било да олакшавају произвођење“ (Ch. II. sect. 3). Он управо зове капиталом све што човек на своје издржавање потроши. „Свако лице које је достигло зрелост своју, ма да није изучено каквој особитој вештини или занату, опет се може с пуним правом сматрати у погледу на своје природне моћи као махина која је стала двадесет година неуморне пажње и подоста капитала док се справила“, — вели Макулок (ch. III. sect. 2). Ово би најпосле све тако могло бити кад би доиста сваки човек трошио за то што продукује нова добра. Али човек који ништа не продукује *и он* троши и без сваке сумње људи у првој линији троше за то што по унутрашњем нагону самоодржања теже да егзистенцију своју одрже. Човек је од природе потрошник па тек после и за то што је потрошник мора он и да ради, те постаје производник. — Маклиод који је у опште један од оригиналнијих новијих економиста у Енглеској вели да је капитал у најширем смислу „све оно чиме човек *трговати* може, или што може обратити на цел неке добити или што му може помоћи да добије неки приход.“ —

30. У људи су потребе врло различне, а и способности су у њих веома неједнаке. Један има једну други опет неку другу потребу; један је вештији и способнији да намири једну други опет неку другу потребу. А будући да сваки човек по нагону својељубља тежи да потребу своју што боље и што савршеније намири: то људи водећи сваки своје газдинство за себе, долазе опет да потребе своје намирују најбоље тиме што се узајамно служе најбољим способностима својим. Друштво је управо везано тиме што човек гањан својељубљем нужним начином предузимље изучавати потребе других лица, особито оних

која му опет својом способношћу неку његову потребу најбоље намирити могу, а ваља да изучава за то да би видео, да ли они немају коју од оних потреба, коју би *он* својом неком способношћу најбоље намирити могао. У самој фамилији а нарочито у задруги већ се у опште посао подељује према способности задругара, д. ј. тежи се да сваки добије онај посао који најбоље радити може. На нижим ступњима развитка при свем том што је потреба мало на броју и што је у следству тога занимање у свију привредника скоро сасвим једнако, већ се зачиње потреба размене добара; а на вишим ступњима развитка кад су потребе све многостручније, све јасније излази на видик потреба поделити рад међу појединим привредним личностима па слободним уступањем једнога добра за друго долазити до добара којих ко треба. Ово слободно уступање једнога добра за друго, измењивање стања људи узајамним услугама људи, зове се *размена*.

31. Ако размена добара између неколиких личности (особито између великог броја личности) стално и редовно бива, онда се таква редовна и стална размена зове *обрт*. Сваки обрт има своју област, свој круг у коме бива. Област обрта зове се *трг*.

32. У интересу најбољега и најпотпунијега намирења својих потреба појединa газдинства што се налазе на некој извесној просторији, упућена су једна на друго. Помажући овако једно друго, газдинства таква чине организам један који је везан једнаким привредним интересима. А ако су та појединa газдинства осим привредних свеза још и народним све-

зама једно с другим спојена, онда их можемо замислити као једно особито цело — као народно газдинство. За народно газдовање може се рећи да је то заједничка радња свију оних који народ чине, а да народ добије нужне спољашње услове свога благостања, да он као такав подмирује све потребе привредне стране свога народног живота.

33. Али и народна газдинства — опет у интересу најбољега и најпотпунијега намирења потреба својих — у свези су једно с другим. Већ сама различност прилика и околности у појединим земљама, а нарочито у појединим зонама, нужним начином доводи народе и појединa друштва људска у узајамну привредну свезу, те се тако најбољим приликама једне зоне накнађују недостатци друге неке. Подељеност привредних услова по земноме кругу чини те је солидарност народа — братство људи — не утопија моралнога света, него идеја која има са свим стварних чињеница за нужност свога остварења. — Сва народна газдинства на земљи нашој замишљена у пуној привредној свези као једна целина дају нам појам *светскога газдинства*. Њему је главно што гледа да набави све оне привредне услове, који су човечанству нужни, да што савршеније и потпуније постигне свој задатак.

34. И народно и светско газдинство може бити предмет изучавања. Наука о народноме газдинству то је исто што и политична економика. Што у самој ствари немамо и науке о светскоме газдинству, томе има два узрока. Најпре би за то ваљало много потпуније познавање привреднога живота појединих

народних задруга у светској задрузи, требало би много савршеније познавање *свију* страна народнога живота, па онда нарочито много развијенији међународни обрт. А најпосле светска економика као наука за себе није баш нужна, почем све о чему би она имала да учи, има у главноме већ у науци о народној економији или политичној економици. Свакојако врло је значајно за карактер наше науке, што она почињући изучавања своја од човека постепено прелази те уводи у круг тога изучавања свог и цело човечанство.

35. Свакоме је газдинству главна цел: намирење потреба свију својих чланова. Намирење потреба значи у једно и потрошњу неке количине добара, јер се потреба тиме намирује што добро неко попуњује празнину, оскудицу, потире осећање немилине што с осећањем потребе долази. Потрошња добара претпоставља прво да добра та опстоје и друго да су она у власти онога који троши. Добара којима човек може намирити неку своју потребу, а да се не мучи, да ништа не жртвује, тако названих слободних добара које природа у пуноме изобиљу даје, мало има, и њихов је круг све мањи што је култура већа. А најпосле и сама она добра, које природа даје друштву човечијем док је још на ниском ступњу развитка ваља најпре да се набаве, да се усвоје и да се дотерају према потреби човековој па да је могу намиривати. Ово набављање, усвајање, дотеривање неких делова спољашњега света, да би боље потребу намирили, зове се произвођење, и оно чини прву делателност сваке личности која троши добра; с тога је Ад. Смит и

могао рећи: „сваки је потрошник у једно и производник.“ Тако су доиста два главна момента свакоме газдовању: производња и потрошња добара. Једно је први задатак а друго последња цел свакоме газдинству. У народноме газдинству осим ова два момента излази још један трећи који управо везује она два. У народу је свако приватно газдинство што се тиче најпотпунијег и најбољег подмиривања својих потреба упућено на друго. Особито у развијеноме друштву ни једно газдинство не намирује *непосредно* само *све* своје потребе, него слободном разменом својих узајамних производа. С прелазом добара из једнога газдинства у друго или с прометањем добара скопчане су веома важне појаве привредног народног живота тако да заслужују особиту пажњу науке. Веома важни закони по којима подела добара међу учесницима у народној производњи бива, чини за себе особити део научнога истраживања. Тако у политичној економици имамо четири главна дела: науку о производњи добара, о прометању добара, о подели добара и о потрошњи добара.

ДЕО ДРУГИ.

О ПРОИЗВОДЊИ ДОБАРА.

1. Да се потреба намири ваља да има чиме да се намири — ваља да има добара. Има прилика да добра постају без права сутицања човекова или бар с тако незнатним сутицањем његовим, да је то равно скоро нули, н. пр. кад човек просто само узимље оно што му природа сама даје. Али је тако постање вредности веома ограничено, а и на местима где је јако ту може разоравајући да утиче на друштво човечије. У опште се круг слободних добара уз напредак културе све једнако сужује, нити природа која је слободним даровима својим сама намиривала све потребе некоме ниско развијеном друштву човечијем, може то исто чинити и друштву некоме које је јако развијено. Што се човек и друштво његово већма развија, све му се више и потребе развијају. У томе што човек и друштво његово имају потреба, које се не могу без напрезања његова самом добром вољом спољашње природе намирити, леже прве побуде за производњу добара. У тој нужности радње човекове леже први основи сваке цивилизације и свег колико̀г напретка човечанства.

2. Почем дакле спољашња природа не може драговољно и у довољној мери да намирује потребе чо-

векове, то овоме остаје да се сам о томе постара. Свестан о својој потреби он постаје свестан и о природи која је око њега. Он почиње да истражује да ли материје и изјаве спољашњега света немају каквих особина, којима би могли намирити какву потребу његову. Он опажа да му ваља уклонити ону немарност природе према потребама његовим, а то ће моћи кад завлада силама природним, кад сам задобије што више власти над природом. До тога долази он непрекидним изучавањем закона природних. Изображавањем и здруживањем са другим људма ваља му развијати снагу духа свога, а снагом духа свог може он да делове спољашњега света доводи у особити одношај према себи, дајући им облик у коме могу најбоље да му послуже. Наравно да за то ваља радња духа тог и радња телесних органа којима воља човечија управља. Радња се та за цело одпочела одмах чим се и потреба показала — она је стара колико је и човек стар. — Доводећи себе у особити положај према некој ствари, човек тим самим доводи и ствар ту у положај у коме му потреби његовој послужити може, а тиме јој даје нову или већу вредност. Учинити да нешто што до сада није имало вредности има је сад, као и учинити да је вредност нека већа него што је пре била — то је радња човекова, која се зове *производјење добара.*

3. Производјење добара дакле не значи *стварање* добара. „Стварање је атрибут свемогућства божјег“ (Макулок). Човек не ствара, он не доноси у круг природе ни један нов елеменат, него их само у природи изналази и одкрива. У апсолутноме смислу он

не може ни поништити ни један елеменат, него га само преводи из једнога стања у друго, из једне свезе у другу, даје материји други облик. На мењање облика материји или управо на доводење материје у облике који одговарају некој цели човечијој као и на мењање положаја и одношаја делова спољашњега света и односи се производјење. Његови су главни правци: откривање и изналажење нових употребљивости — нових вредности у деловима или одношајима спољашњега света, који још до сада добра нису били, премештање, преобличавање добара, која већ постоје, у добра од веће вредности, свакојако дакле умножавање средстава којима се човечије потребе боље и потпуније намирују.

* Рау вели: „човек може на два начина помоћи да делови имања постану: 1. радећи да што више телесних ствари, којима људски суд већ даје неку извесну вредност, у имање дођу, и то је *производња;* 2. испитујући особине телесних ствари, доводећи их у свезу с целима људским, а тиме откривајући нове врсте или више ступње полезности у њима. Ми смо у тексту узели по Рошеру и откривање и изналажење нових вредности у производјење, а и сам Рау вели за делателност под 2. да се она „у своме утицању подудара с производњом.“ — Манголт узима привредно и слободно постајање вредности. Ово последње бива кад добра постају без нарочитога на ту цел управљенога сутицања човекова; а оно прво бива кад човек *хотимице* ради да постану и онда се овака радња зове *производња.*

4. Производјењу је по томе задатак да произведе и привредној личности доведе на расположење неку масу нових добара. Задатак је тај већи или мањи

према томе како су развијене потребе тој привредној личности и према томе колико сама природа од своје стране чини да се потребе те намире. У народа који је развијен и производња има велики задатак, јер су и потребе тога народа развијене. У народа на нискоме ступњу развитка и произвођење је слабо развијено већ и по томе што мало потреба има. Тако мален задатак има произвођење у народа који станује у пределима где природа већином све сама за човека чини (народа под тропима с лебним дрветом, млечном палмом, бананима и т. д.); — напротив велики онде где природа или ништа или тек слабо што сама за намирење потребе човекове чини (умерени и хладни појас).

5. Које је произвођење савршеније то се мери према томе колико су резултати његови технички и привредно савршени. Техничка се врлина производа огледа по јачини којом потребу може да намири, по времену које може да траје, и по савршенству спољашњега облика; привредна по томе колико се материјала, рада и времена потрошило. Што се с мањом количином времена, рада и материјала већа множина технички савршена производа произвело, то је и произвођење савршеније. Главна тежња производње и иде на то.

6. Да производње може бити и да она до што бољих резултата доћи може, за то ваља да имају томе потребни услови. Услови без којих произвођење *никако* не може бити зову се *чињенице* произвођења, или *извори добара* (Güterquellen, Sources de la production). Чињенице су произвођења: спољашња при-

рода, рад човеков и капитали. — Него има услова без којих истина произвођење добара може бити али без којих се никако пуно развити не може, без којих произвођење добара никада не може доћи до пунога свог значаја у животу народноме. Услови ти леже у социјалним установама народа па се и зову *социјални услови произвођења*, а јесу *право слободне личности* и *право сопствености*.

* Рау узима као „најближе услове“ произвођењу стварних добара: 1. *силе*, т. ј. узроке променама у телесноме свету, а то *природне* силе и *човекову снагу*; — 2. *делове имања* који већ опстоје па се употребљују као помоћна средства на произвођење нових добара — *земље* и *капитали*. — Курсел-Сенел узима само две чињенице производње: рад и материју. Наравно материју ми не можемо замислити без силе, али су то опет два разна појма који имају своје особене знаке. Човек остварава у материји неку мисао своју; то чини преко неких помоћница а те су му пре свега силе природне. Алати и машине без сумње су с философског гледишта ништа друго него материја у особеном облику неком, али с народно-економног гледишта материја и капитал није све једно. — И Ц. С. Мил такав поглед има од прилике, казујући: двоје је што треба производњи: рад и потребни природни предмети.“ Али на другом једном месту и сам вели: „него природа не даје само материјал, већ даје још и силе (B. I. ch. 1. 30.). — Од француских новијих цисаца Бодрилар узима само рад и капитал као чињенице. Природне му се силе чине само као услов sine qua non, а не као чињеница производње. (Ch. II.) —

I.

Спољашња природа као чињеница производње.

1. Будући да производјење није друго него мењање облика и измењивање стања деловима и односшајима спољашњега света: то кад узмемо у поглед *стање* тих делова и односшаја онда за производјење има значаја *моћ сталности*, *начело лењивости* које је у њима. А кад се тиче мењања облика и стања онда је за производјење од важности она тежња у деловима и односшајима света спољашњег, којом теже на непрекидно измењивање стања свог — начело покрећања. Предмети народни гледани по начелу своје лењивости зову се *материје*, а гледане по тежњи измењивања стања свог зову се *силе*.

2. Важност материје по производњу у томе је што лењивошћу — снагом и тежњом својом да облик свој задржи — чини те јој се *неки облик дати може*, те се у неко стање довести може. — Важност сила природних по производњу у томе је што човек њима може изменити неки облик материје, неко стање њезино према мисли својој.

Силе природне имају даље вредности за производјење према томе *какве* су оне, т. ј. да ли су то силе које могу да замену неки рад човеков или су то силе које чини оно што никако и не спада у круг човекове моћи. За тим вредност њихова иде према јачини, према трајању, једнакости, равнообразности делања, лакшем или тежем изазивању, већој или мањој могућности да човек њима влада и т. д.

Силе се природне могу поделити у онаке које се саме собом изјављују и онаке које човек ваља најпре да изазове. Даље у механичне, хемичне и физиологичне. Механичне су особито с тога знатне што су једнога рода с механичним радом човековим па могу да га замене и оснаже. А оне две друге врсте знатне су што се изјављују на са свим особени начин који је изван круга моћи човекове механичне и хемичне још и с тога што човек нарочито њима дотерује, удешава, прерађује природне дарове према потреби својој.

3. Силе физиолошке раде у тако званоме органскоме царству, у средини којега се сам човек миче, и без којега он сам опстати не би могао. Индивидуе тога царства од највеће су важности за човеково газдинство. Оне се збирају у два велика круга; у царство животиња и царство биља. Индивидуама из царства животиња човек се служи нарочито на храну, на одмену своје снаге и на ојачање њезино, на обрану и заштиту од спољашњих немилих утицаја, на уживање и увеселављање и на разне друге потребе. Индивидуама из царства биљнога служи се тако исто и особито на храну, на подмирење већине најважнијих потреба у интересу одржања здравља и живота, на одело, на набавку светлости и огрева, на заштиту од непогоде и т. д. и т. д. Намирујући тако своје многоструке и све пространије потребе човек наравно поништава поједине индивидуе органскога царства. Истина се природа у опште и сама постарала за одржање рода индивидуе, али може бити да се понека индивидуа потрошњом од стране човекове ако не по-

ништи, а оно да је бар нестане у домашају човековом. С тога је човек још доста рано принуђен да колико до њега стоји даде нужне услове да органске животне силе раде на умножење индивидуа извесних неких корисних родова (сточарство, земљоделство).

4. Него осим органске животне силе, треба — да би се органске индивидуе одржавати и развијати могле — још и разних спољашњих услова којих нема свуда на свакој тачци земнога круга у оној и онакој мери како треба. Особито произвођење растења зависи од тога какво је земљиште и каква је клима, т. ј. каква топлота и колика влага. Одређујући у којој ће зони које рашће расти, па дакле и где ће која животиња живети, клима тиме већ у главноме одређује и чиме ће се хранити људи који ту станују; тиме одређује и начин њихове радње, а тиме опет утиче и на целу културу њихову. У осталом на растење не утиче само средња годишња температура, него нарочито и како је подељења температура на поједине дане, на поједина годишња времена, колика је највећа хладноћа и највећа топлота; а на ове прилике утиче не само даљина од равнитеља, него и положај и геолошки састав земљишта, обилатост или оскудица воде и шуме.

5. Осим што од климе зависи плодност земљишта, она још одређујући како ће се људи хранити, одевати и у опште како ће живети утиче знаменито на висину саме најамнице. Тако су најамнице у опште ниже у јужним топлим пределима, јер при иначе једнаким приликама ту је раденик и с мање, већином биљне, хране задовољан, нити му треба онолико из-

датака на рухо, стан, огрев и осветлење, као у раденика на северној граници умерена појаса. На послетку хемички и физички утичући на делове спољашњега света (органске и неорганске индивидуе) клима може знаменито да смете капитализацију. У жаркоме појасу н. пр. где је природа бујна, човеку је тешко сачувати капитала па га предати другоме нараштају да га увећава, јер природа јаком топлотом и бујном влагом спречава одржавање органских и неорганских предмета у имању привредникову. Особито дурашност сталнога капитала зависи од овога двога.

* Вид. Ц. С. Мил В. I., ch. 8. О утицају спољне природе на најамницу и значај тога по цивилизацију друштва има врло занимљиве расправе у Бокловој „History of Civilisation.“

6. Превелика бујност и обилатост природних дарова, који се непосредно уживати могу, као и сувише велика оскудост њихова, готово су подједнако незгодне прилике по газдинство народно и по културу у опште. У хладноме и особито у леденоме појасу вегетација престаје са свим, обделавање је земљишта са свим немогућно, сва се радиност ограничава на лов белих медведа и риболов. Хладноћа смета и само дружење и саобраћај — дакле нема првих чињеница цивилизације. На против у топлој је зони вегетабилна и анималнa природа тако бујна да човек с веома мало рада свог може намиривати потребе своје. Али управ с тога, човек жаркога појаса навикнут да природа за њ ради постаје трóм и лен. Нагон ленивости у човеку је све јачи што је природа либералнија у да-

вању готових намирница потребама његовим. Ту се човек ослања на пуну милост природе, а где је тако ту мора он да сноси и пуну немилост њезину, јер не предвиђајући и не старајући се о приликама какве незгоде, он савршено пропада под теретом најмање какве неприлике. — Умерена зона сједињава у себи све услове нужне да се рад људски најбоље развије. Што годишња времена показују знатне разлике у топлоти и влази па према томе и у растењу: то изазивље у човеку у разно годишње доба разне потребе које га гоне да се и у напредак газдински побрине за намирење њихово. Спољашње прилике у којима човек умерене зоне живи знаменито су помогле те је од њега постао привредник, који мисли, предвиђа, рачуна и за будућност спрема. Природом лепо обдарено а обогаћено радом својим друштво људско које живи у умереној зони, ојачано етичном снагом коју привредни рад у себи има, најпре се подигло на високи ступањ цивилизације узевши у круг радње људске и уметности и науке и политику, што све управо и јесу атрибути цивилизације.

* Вид. врло красно разлагање у Рошера §§. 31. и даље; Бокла „History of Civilisation“; Jules Duval: Le rapport de la Géographie et l'économie politique.

7. Деловима царства минералнога човек се истина не служи на храну, осим маленог броја изузетака (соли, воде), али се њима служи да живот олакша и улепша (зграде од камена и гвожђа, алати, машине, осветлење, огрев, накит и т. д.); а како су индивидуе неорганскога света као у опште материја, носиоци снаге, или бар оквири и којима се већ једном раз-

вијена снага покреће, и посреднице којима се она преносити може — то се он њима још нарочито служи да своју снагу одмене и да је у мањем или већем често непрорачунљивом ступњу потенцира (полуга, еластичност паре, топлик угљена и т. д.) С тога је значај царства минералнога по привреду народа и по културу свега рода људског од неизмерне важности. Врло је срећан удес што се делови минералнога царства не могу узети у имање човеково без мање или веће често веома знатне суме рада човековог, а још знатнија маса рада ваља у опште па да се они дотерају у облик у коме могу одговарати некој цели човечијој. Минерали у опште (осим соли, каменога уља и каменог угљена кад се он употребљује на осветлење и на огрев) не намирују непосредно потребу неку, него су већином тек средство да се дође до намирница потреба неких. А што су то, и што се не узимљу у имања тако лако: то од обилатости њихове не може бити никакве опасности по природу човекову као од обилатости оних дарова природних који се непосредно уживати могу. — Даље је врло згодна прилика и од највећег значаја за развитак производења, што се делови овога царства могу преносити, па се тако може преносити и снага која је у њима, те се тако производник може њима послужити на коме хоће месту само ако има момената који економски оправдавају пренашање тих материјалних носилаца снаге. На послетку је значајно што сума снаге која се из минералне материје неке развити може иде у опште према самој маси материје те (што више угљена или дрвета то се већа сума топлика развити може).

8. Земља је очевидно неопходно потребна основа за привредни живот човеков. Он се на њојзи мучe и ради. Она је то у којој се показује како је органски живот везан с неорганским. У њојзи и на њојзи станују и раде силе које човек може да употребљује у интересу намирења својих потреба. Кад се сва земља узме као једна целина, онда се ни једна од тих сила ни једна материја која је у њојзи употребом људском не губи и не поништава, — јер је материја и снага која је у њојзи вечита. Али осим светскога газдинства сва остала народна и приватна имају неки ограничени део земље као материјалну основу за свој привредни развитак, — а тај се привредни као и у опште културни развитак њихов условљава масом природних сила и употребљиве материје те простоније земаљске, као и нарочито способношћу људи да се њима најбоље користе. Плодност која је у земљишту (неком извесном ограниченом делу земље) не може се преносити, јер се основа њезина, само земљиште, у физичноме смислу пренети не може. Него се плодност датог једног простора земаљског исцрпсти може. И ту је опет један моменат, који казује како је човеку потребно радити, да би непрестано имао довољно услова и свију услова свога одржања и развијања. Плодност се земљишту може исцрпсти, али му се она и повратити може кад му се материје, које су му се узеле, а које су носилац оне снаге, натраг врате. Па не само то него се плодност земљишта и увећати може ако му се доведу материје, које снагу ту развијају (ђубре и ђубрење). Него се ова особена сила природна у земљишту разликује од свију осталих

тиме, што се она само до некле развија према маси употребљенога материјала, а после неке границе престаје ићи у правој сразмерици с њоме.

9. Плодност земљишта зависи од хемичног и физичног састава његовог, од климе, од положаја и облика његовог. Утичући на карактер самога народа земљиште утиче и на карактер народне привреде, и обратно. Плодовитост или неплодовитост земље утиче на човека као привредника: на јако плодовитој земљи често се налазе слаби привредници; на слабије плодовитој често врло добри. Од тога какви су привредници народни зависи све материјално стање народно, а према овоме опет иде и сва остала култура. — С друге стране човек осим што може да вештачким начином подејствује на плодовитост земље (нагнојавањем, наводњавањем, подоравањем и т. д.), може он да утиче и на сам облик земљишта и на климу саму, крчењем шума, исушивањем баретина, засађивањем дрва, обрађивањем нових просторија, а и обрађивањем нових просторија, а и ујачањем самога обрта (гвоздени путови) и т. д.

* Вид. Pay §. 119; Рошер §§. 34—37.

II.

Рад човеков као чињеница производње.

1. Почем ни један део спољашњега света није добро, докле човек не нађе у њему неку особину којом себи потребу какву намирити може, и почем ни једно добро не може подмирити потребу, док се не узме и не усвоји, а и за једно и за друго треба неког на-

презања човековог: то се лако опажа како је рад знаменита чињеница произвођењу. У осталом да би се избегла погрешка узимати рад као *једини* извор добрима, ваља увек пред очима имати оно шта човек радећи у самој ствари чини. Човек радом својим доводи само у покретање материју са силама које су у њојзи те се делови спољашњега света, радећи по законима природним који су у њима, а радом човековим доведени у покретање по особеним правцима, намештају и појављују у облицима, у којима боље целима човечијим одговарају.

2. Физично узевши рад је покретање у мишићној и нервеној системи организма човекова. Какве ће интензивности бити рад ког човека, то зависи при иначе једнаким приликама од тога у какоме је стању та мишића и нервена система. Њих двоје као и цео организам човеков иду према разним приликама у којима човек живи. Осим климе, наваличнога изображавања (наука, гимнастика) нарочито утиче на то *храна*, коју човек узима. У опште се мисли да животињска храна која се лакше асимилаше у крв, подиже интензивност рада. У осталом хоће ли се човек хранити биљном или животињском храном то не зависи увек од њега, него од са свим других спољашњих прилика (нарочито од климе). Него је очевидно да у умереној зони што се народи већма развијају, што производња њихова има све већих и тежих задатака те је потребно имати што већу суму што *интензивнија* рада: то се и животињској храни све већи значај даје.

3. Интензивност радне снаге народа неког — од чега у главноме зависи интензивност произвођења

народног — иде према броју чланова његових и према интензивности њихова рада. Сам број народа, сам по себи ни мало не решава суму радне снаге народне и интензивност његове производње. При иначе једнаким приликама решава број здравих за рад способних људи; а при једнакоме броју здравих за рад способних људи решава сам развитак мишићне и нервене системе, што зависи од здраве добре хране, у опште од дијететичног живота, од науке и вежбања. Будући је рад најкрепчији онда кад су оне две системе најпуније развијене, то наравно јачину рада народнога решава број пуно развијених људи (дакле што више пуно развијених људи према броју деце и стараца). Осим тога значај народнога рада подиже највише слобода рада, т. ј. право свакога члана народног да ради посао који најбоље може; — даље особито удружљивост самих привредника народних, могућност и навика да се разне снаге појединих чланова здружују да би се здруживањем и комбиновањем резултат рада њихова ојачао. — Слабост народних привреда у народа на нискоме ступњу развитка, долази не само отуда што је ту народа још сразмерно мало, него и нарочито што нема правог удруживања, асоцијације људског рада и људске способности, што је у следству тога и начин храњења и у опште начин живљења више или мање неуредан, што је у следству тога и у следству оскудице нужне помоћи живот човечији краћи, број болесника, број за рад неспособних и број упокојених сразмерно већи него у народу изображеноме у коме се за народно здравље много брине

и ради, у коме људи изображењем долазе да владају природом.

4. Колико ће и како ће јако неки народ радити, као и у опште величина народне производње зависи од тога: какве и колике потребе има народ да намири. Док је народ на нижем ступњу развитка он истина има врло мало потреба, али су то обично врло материјалне и у опште такве без којих он лако не може бити, а које се с доста великом сумом рада набављају. Отуда на врло ниском ступњу развитка народ ради обично под притиском спољашњих прилика и само онолико колико га на то гони *страх да му не буде зло и горе.* Ова побуда на рад остаје да утиче на људе на свима ступњима развитка, али што се човек и народ већма развијају, то све јаче излази на видик једна друга побуда на рад, а то је жудња да човеку не само није зло, него да му је *што боље* — да има постојанога благостања. Већ што у већма развијеноме друштву има и више потреба, принуђено је оно да више ради. Али се прави привредни напредак народа једног састоји у томе кад се уз размицање круга потреба народних с друге стране старим искуством, новим откривењима и проналасцима, науком и увећаним капиталом знатно подиже јачина и способност рада народног.

5. Врло много зависи резултат радње неке од воље (ревности) и моралности раденика. Каквом ће вољом ко радити то зависи у првој линији од самога темперамента и од навике његове; највећма има вољу раденик кад није са стране натеран на рад неки него га је сам слободном одлуком својом изабрао — дакле

онде где има слободе радње, где је раденик слободан човек. Осим тога нарочито још кад је резултат радње тесно скопчан с интересом самог раденика. С тога обично добро плаћени раденици боље раде него слабо плаћени. С тога је голема разлика између онога што уради слободан најамничар и онога што уради роб. С тога међу самим слободним радеиицима онај који се на парче (или на ћутуре) плаћа уради више него онај који на надницу ради. — Моралност утиче пре свега на физично и привредно стање раденика, а тиме наравно и на резултат радње његове. Осим тога уштеђују се привреди народној сви они издатци иоји би нужним начином дошли у следству неповерења према неморалноме раденику и у следству контроловања рада његова.

6. На послетку јако утичу на то колико ће и како ће народ радити назори народни о частности рада, обичаји и навике његове. У народа ниско развијених и у оних који су можда нужним начином вечито на оружју (Црногорци), у народа који већину привредиога рада остављају женскињу и деци, — сума целог привредиога рада народног не може бити велика, почем је у женскиња и деце радна снага далеко испод мушке. Тако су исто резултати народне привредне радње и онде мањи него што би могли бити, где се женскиње и деца чувају од рада па мушкиње предузимље и оне послове што би их које од њих исто тако добро вршити могло. — Сума народнога рада у некој извесној периоди н. пр. у години зависи очевидно и од тога колико се дана у периоди тој радило. Народи на нижем ступњу развитка, а

нарочито народи земљоделачки, обично имају много више дана у које из религиозних побуда не раде, него народи развијени, а особито индустријски; премда често бива да ови последњи претерују у другој крајности — не давајући раденицима ни мало нужнога одмора, и оптерећујући их прекомерним послом (14. и 18. сахата на дан по енглеским фабрикама!). — Тако и други обичаји народни (при рођењу, крштењу, венчавању, погребу, славлењу крсна имена и т. д.) смањују све више број радних дана и то тим већма што је народ неразвијенији. — Народна привреда губи знаменито и онда кад се поремећеним развитком друштва (што може често доћи како у следству народних предрасуда тако и у следству рђавих закона) велики број раденика сузбије у ону грану радње, која би свој народни задатак могла добро свршити и с много мање те радне снаге. А нарочито је права аномалија кад се рад излишног нагомилавања радне снаге у једној грани радње, којој се утицај на материјално благостање народно не увећава према множини раденика, одкидају *нужне* радне снаге оној радњи која очевидно утиче на материјално народно благостање. Тако су сразмерно слаби резултати народне производње у држави која преко нужде велику војску држи, тако је н. пр. Шпанија осиромашила с безразложно великог броја свештеника, беспосличара и т. д.

7. Много се пута све колике гране радње скупљају у два велика реда: у рад телесни и рад *умни* т. ј. рад мишићни и *нервени*. Али се овако разликовање рада не може с научнога гледишта одобрити,

јер у самој ствари никада се и нигде не појављује рад мишићни за себе а опет нервени за себе. И у најмеханичнијем раду човековом, где је мишићна система његова у највећем очевидном покретању, нервена система и сама колико толико ради. С друге стране и умни (нервени) рад не може се појавити у спољноме свету без некога рада мишићнога. — По једном другом обичном поделењу привредна се радња народна дели у три велике гране: земљоделачку, рукоделачку и трговачку радњу. Али је овака подела врло непотпуна. Многе важне гране народне радиности не могу се довести ни под коју од њих (у коју би н. пр. категорију дошао рудар, ловац, воденичар, кириција, лађар и т. д.)

8. Него би се према резултату самога рада свиколики раденици у народу могли довести у ове групе:

а) У раденике који производе добра што ће се намирујући непосредно неку потребу човекову потрошити у онако природном делателношћу човековом ни мало не измењеноме стању, или која ће тек у следству неког даљег прерађивања моћи намирити неку потребу. То су *производници сировина.* Радња се њихова схваћа у појам прапроизвођења (Urproduction). Она може бити у самом простом усвајању (окупацији) онога што је природа дала н. пр. у збирању жира, шишарака, гуљењу коре, копању руде и т. п. Овамо иде и сеча шума, гајење свилених буба, обрађивање земље, гајење шума, подизање и гајење стоке; у опште свака радња око нечега што је корисно тек с тога што ће се у некој даљој радњи употребити.

б) У раденике којима је посао да прерађују сировине дајући им облике у којима могу боље намирити неке потребе човекове, у којима ће дакле већу вредност имати. Овамо долазе пољско-привредна индустрија (воденичарство, печење ракије, ваљавнице и т. п.), у опште сви пољски и варошки рукоделци, занације и фабриканти, — велики низ раденика почевши од хлебара, кухара, и зидара пи до производника нај скупоценијега накита и најфинијег мириса. Ове се радње схватају у појам *индустрије*.

в) Има много раденика у народу којима је главни посао да посредују размену добара тиме, што технички већ свршени производ преносе из једнога имања у друго, или с једнога места на друго, или и из једнога времена у друго. Овамо долазе трговци и сви посредници обрта у опште, кириције, возиоци, кочијаши, лађари, носиоци (хамали), преносне поште и сви раденици уз установе за олакшање и унапређење обрта и прометање добара. Неке економисте (Рау, Рошер) рачунају овамо и онако пренашање добара из једне сопствености у другу које се чини не са свим потпуно и савршено, него тек само на неко извесно време па да се добро после тога опет врати у имање првога и правога сопственика. То су послови оних који дају добра на зајам и под кирију — зајмодавци и газде.

г) Свакој радњи треба, да би се развијати могла, пре свега да је сигурна од спољашњих неприлика, било да долазе оне од природе или од самих људи. Отуда нужним начином има у друштву раденика којима је посао да производњи дају заклона и да је

бране. Овамо иде посао око подизања зграда у којима се нека радња врши, подизање кошева, амбарова, ограђивање башта, њива, ливада, подизање магацина и т. п. Тако иде амо и радња скопчана с установама за осигурање од штете од природних елемената. Даље се у овај ред раденика може уврстити и војска, судије, полицајски званичници и полицајске слуге, којима је задатак да предупређују и бране личност и имање од противуправне повреде. На послетку могли би се амо узети и они раденици којих је посао управљен на одржање унутрашње вредности добара предупређивањем квара, који би иначе нужним начином дошао; ту иде прање, чишћење, крпљење, оправљање, поправљање, посао покућара и т. п.

9. Најпосле има раденика што личним услугама својим намирују неку од оних потреба, без намирења којих или материјална производња не би могла ни бити (потреба *државног* опстанка и државног живота — дакле услуге државника и државних слугу) или о напретку и раввијању њезиноме не би речи ни могло бити (наука и рад учитеља и научника техничких). Али осим тога, будући су све стране природе човекове у органској свези, и будући не може бити правога благостања ако се потребе свима странама његовим не подмире, и будући да се жудња за намирењем не односи само на материјалне неке намирнице, него и на нетелесне намирнице: то је очевидно потребно да би срећа привредна што пунија била, да има и таквих раденика који би својим радом намиривали више потребе већега развитка (књижевници, вештаци вишега реда), или и потребе уживања и за-

баве. Па доиста у свакој привреди народној налази се мањи или већи број и таквих раденика.

* Подељење радиности у гране њезине вид. у Рауа 94. и даље, Ц. С. Мил разликује ове групе рада: рад којим се производи материјал на коме ће после индустрија да се развије; рад којим се производе оруђа за помагање рада (алати, машине); рад којим се произвођење брани од спољашњих опасности; рад којим се готов производ доводи да буде приступачан онима за чију је употребу и произведен: — осим ових радња које се обраћају на спољашњу природу, има их и таковних које се на сама човека обраћају а ту нарочито долази техничко или индустријско изображавање друштва; даље има рад који одржава производне силе; рад излалазница индустријских процеса и рад научника (B. I., ch. II.). Диноаје поделио је све радње у четири рада: индустрије екстрактивне (лов, сеча шуме, збирање онога што природа сама од себе даје, рударство); индустрије возилачке (voiturières), рад око преноса и превоза добара, пловитба, вожење на колима и т. д.); индустрије манифактурне (рукоделе, занати, фабрике); индустрије пољско привредне (agricole), (радња око произвођења биља и животиње). Курсел-Сенел додаје још и пету: индустрију трговачку (commerciale).

9. Врло се често подизало питање које су радње производне, а које не. Питање је важно по томе што се према њему решити може, хоће ли који раденик, и *који*, учествовати у дељењу приноса народне производње. С друге стране питање ово незгодно стављено може бити политички опасно почем проглашујући читаве редове раденика за непроизводне у исто време и тим самим пориче им право на учешће у приносу народне производње. Мишлења су међу наученицима јако подељена била, али поглавито што се

с разнога гледишта полазило у расматрање тога питања, а ово је долазило нарочито што се неједнако схватао појам добра и појам производње.

10. Меркантилисте су узимале да је само онај рад производан којим народ дође до што више драгога метала, злата и сребра. Физиократисте држаше да је само рад око произвођења сировина производан, а све су остале радње непроизводне, (sterile), зато што и ако могу да повисе вредност у размени некоме добру, опет могу то тек на основу већ једном произведене материје. Већина економиста, што дође иза физиократиста, држаше у опште да је у појму добра нуждан знак стварност, материјалност. Сам Ад. Смит узима да је производан рад пољско-привредни и занатлијски, рад трговачки тек *посредно* производан (јер се трошковима око преноса или у опште трговачким трошковима увећава вредност добру у размени — наравно ако купци пристају да га плате); а раду, који се на човеку и на одношајима изјављује личним услугама, одриче производност са свим. Француске економисте почевши од Гарнија и Сеја радише да наука призна производност и личним услугама. У Енглеској је овим правцем делао особито Макулок, у Немачкој Херман, у последње доба особито Рошер, докле Рау остаје једнако при назору о посредној производности трговине. У Енглеској се Џ. С. Мил вратио гледишту Ад. Смита, а новији се писци (н. пр. проф. Росет) задовољавају разликовањем посредне и непосредне производности, дајући карактер прве трговини и личним услугама. Оснивајући се на разликовање појма позитивне и негативве вредности

Маклиод разликује позитивну и негативну производност, па вели: ма да људма самим ма који од ова два рада једнако користан може бити, опет је за то добар знак кад се у држави некој умањава број лица, који се занимају негативним послом, а умножава број оних који раде на позитивним вредностима“ (ch. I., 69.).

11. Како је једном већ јасно да производити значи учинити нешто чиме се нека права потреба човекова намирити може: то отуда са свим само од себе следује да је у најширем смислу сваки онај рад производан који неку праву потребу човекову доиста намирује. — У осталом о производности или непроизводности рада неког може се говорити само с једног гледишта, а то: по одношају вредности резултата радње према вредности самога рада. Сваки је рад производан, кога резултат вредношћу својом претеже вредност оне жртве, што је радњом учињена. Материјалност тога рада, способност његова да се нагомилава и чува, не утичу ни мало на производност или непроизводност у овоме смислу, па се по томе ни трговини ни личним услугама производност по себи одрећи не може. Него при решавању питања о производности рада ваља узети у поглед: 1. да се у оних добара што у обрт прелазе, процес производње свршава тек кад она пређу у сопственост онога који ће их непосредно потрошити. — 2. Ваља узети у поглед гледиште приватно-економно и народно-економно. С првога сравњивање постигнуте користи с учињеном жртвом односи се на приватнога привредника, — с другог односи се оно на народну привреду као *целину*.

Отуда може бити да је нешто с приватно-економног гледишта производно што с народнога није, кад се н. пр. корист појединога доводи из штете другог неког лица.

* Вид. догматичну историју и позитивно излагање у Рошера I. 92; Pay I., 103—105.

12. Питање о производности разних грана радње испитавало се још нарочито и за то да би се дознало која је радња најпроизводнија, која може највише принети да народ што пре до што потпунијега благостања дође. Како је кад теорија решавала ово питање тако је и народно-економна политика државе узимала час један час други правац. Под упливом меркантилиста држава је скоро искључно потпомагала трговину и индустрију као једине радње, које могу земљи набавити доста злата и сребра. Физиократисте су огледали да држава поклони искључну пажњу своју подизању пољске привреде у народу. Али се на послетку опазило да су све гране радње у солидарној свези међу собом, да развитак једне утиче и на развитак друге и да свака појединa сама за себе не може на дуже време дати нужне услове народноме благостању. Сама пољска привреда није у стању да подмири све потребе развијенијег друштва, нити је у стању да сама собом доведе народ у могућно највеће благостање почем она пе може да употреби велики део природних привредних извора земаљских (н. пр. руде, воде и т. п.) занати сами за себе, без производње сировина на њих, тешко се где развити могу, нити се малом ни великом индустријом може

најкорисније исцрпсти све што би могло послужити на намирење потреба члановима народне заједнице (н. пр. физиолошким силама што раде у рашћу и у животињи може се само пољска привреда најпуније послужити). Као свуда у природи тако и у привредноме животу најпотпунији се идеали постизавају тек потпуном хармонијом свију нужних чињеница. Да један самосталан народ дође до највишега благостања треба да има потпуна хармонија свију и највећма развијених грана радње које доиста намирују неку праву признату потребу човекову. — У осталом факт је који се неда порицати, да се у државама чисто земљоделачким благостање народно сразмерно полагано развија, на против у земљама с јако развијеном индустријом и трговином сразмерно брже и живље. Овај се појав изјашњава нарочито више, што се производна чињеница *капитал* у индустрији и трговини много живље обрће него у пољској привреди, а у овој се полагано окреће, што се природни процеси у пољској привреди (развијање растења и животиње) у опште не управљају по вољи човековој, што пољски привредник више зависи од природе него технички индустријалац. А наравно живљим обртањем капитала ојачава се дејство те производне чињенице. — Него треба још нарочито узети у поглед и то да се управ то брзо обртање капитала, то живо развијено прометање добара, (према коме се и капитал развија), оснива на разнообразности занимања и рада, т. ј. што у привреди некој има различнија, многоструцнија и већма подељена рада, то је и саобраћај живљи,

прометање добара развијеније, и тек при таквим приликама може се доћи до што потпунијега благостања.

13. Према овоме могао би се изрећи суд и о ономе што се по некад мисли, да су интереси појединих грана радиности у противности између себе. То што је изван сваке сумње да у физичноме свету има закон хармоније и што се непрестано опажа да тај исти закон вреди и у социјалноме свету, дало би доста знакова да се унапред помисли да теорија о противности интереса разних радња није тврдо основана. А сам живот потврђује да те противности нема. Развитак разних грана радње не иде једно мимо друго него једно с другим. Пољска се привреда тек онда највећма развија, кад је развијена техничка индустрија, која јој даје не само поправљене алате и машине, него отвара и већу прођу производима пољским. (Отуда је пољска привреда највећма развијена около индустријских средина, великих вароша). А развитак пољске привреде утиче опет на развијање индустрије техничке. Где пољска привреда и индустрија нису напредне ту не може ни трговина народна напредна бити. Кад у следству кризе прође једна грана радње посрне, незгода се та преноси и осећа и по другим гранама, јер се једна посредно или непосредно ослања на другу. Тако су у самој ствари све гране радиности солидарне.

14. Осим воље радениковe, природнога дара, изображења и моралности оних што учествују у производњењу, до каквих ће се резултата радње доћи зависи још нарочито од *поделе послова* и од *уједињења њиховог*. Подела је послова од највећега значаја по

привредни и по културни живот у опште. На њојзи се оснива сва разлика сталежа али у једно и сва култура човекова“ (Рошер). Подели послова и најстарије економисте поклањали су велику пажњу узимајући је као особито велико начело у великој индустрији. Нарочито је Ад. Смит (I., 13.) умео јасно да покаже важност њезину по производњу. У осталом Енглез Бекфилд, а по њему и Ђ. С. Мил показали су да подела радње није самостално начело него тек правац један којим се изјављује једно веће начело: начело *кооперације* или *комбинације рада.*

15. Кооперација се најпростије изјављује у томе што више раденика долазе те у једној истој ствари раде заједнички један исти посао и у главноме на један исти начин. Овака изјава кооперације у пољској-привредној радњи зове се *моба.* Њезина је позитивна корист што већом сумом рада заштеђује време, које би иначе потрошити ваљало. — Други правац у коме се кооперација изјављује у томе је што много њих раденика радећи сваки различан посао помажу један другог а уједињењем тих својих различних послова дају *један* заједнички производ. Овај се други правац дакле појављује у подели и уједињењу подељених послова. Поделити послове значи овде одвојити поједине задатке неког произвођења па их засебно и самостално извршивати и постизавати. Процес произвођења дели се у своје поједине моменте, па сваки од њих постаје предмет радње појединих раденика.

16. Подела је радње пре свега природно основана на томе што људи имају разне наклоности и разне способности; за тим на различности природних

услова за неко произвођење, а после и на тежњи да се једном истом количином радње за једно исто време дође до што већих резултата. — Природни услови развитку поделе радње пре свега су у самој природи радње. При свакој радњи није технички могућно послове поделити; у понеке је могућност за то већа у друге опет мања. Тако се н. пр. у пољској привреди подела послова не може применити ни у оноликоме степену колико у трговини, а у овај много мање него у техничкој индустрији. Даље и нарочито зависи развитак њезин од тога колика је прођа производа неке радње, а после од величине капитала који се у производњи употребљује. Што је на нижим ступњима друштвена развитка она врло слаба, то долази отуда што је онда у опште народа још мало, што је и то мало још при слабој способности да купује, што нема свеза ни установа за лак саобраћај људи, у опште што није било нужних услова за добру прођу добара.

17. Подела радње појављује се најпре у породици и у задрузи. Кад се задруга распала у више самосталних газдинства подела је послова помогла утврдити самосталност појединих газдинства а опет везати их једно с другим, те тако самостално живећи и радећи опет живе и раде једно с другим и једно за друго. — Први ступањ поделе радње чини, што се по времену и по месту одвајаше најпре поједине врсте радње а после и различити послови око једне исте радње; — први је и најпростији облик њезин у одређивању у кући шта ће који укућанин радити. Други је корак што се поједини послови даваше да их врше лица која нису укућани. Позније се највећи

део појединога произвођења предаје лицима која су изван куће а ова задржава за себе само неколике — на вишим ступњима развитка само *једну* производњу а друге намирнице гледа да добави слободном разменом у обрту. На још вишем ступњу развитка поједини моменти у произвођењу некога добра постају предмет искључнога занимања појединих лица. — Највише свој развитак достиже подела послова у подели рада међу народима — међународној подели рада, кад народи узајамно један за другог нешто производе.

18. Користи што од поделе послова долазе у овоме су: наиме се пре свега повећава вештина и способност раденикова. Кад човек један исти посао много пута ради то му он обично све лакши бива; кад је некоме нешто лако израдити онда он то може и брже да изради, а у једно је ту и могућност да се *добро* изради. Радећи један исти посао раденик све више вежба, а вежбањем се органи његови дотерају и јако изоштре те за једно исто време може више да уради и боље него онај који се вежбао није. Ово вреди и о мишићноме и о нервеноме раду. — Што се раденик ограничи на једну струку радње или и само на један моменат радње неке тиме се не само добива у томе, што се он пре навикне на њ па брзо и лако ради, него се заштеди и онај материјал и оно време које би се за цело потрошило у лудо прелазећи с једнога посла на други. — Концентровањем пажљивости и нервене делателности на један моменат произвођења олакшава се или се потпомаже изналажење нових употребљивости, нових поправака у на-

чину радње нарочито таквих које иду да олакшају човечији рад или да му снагу ојачају. — Поделом послова може се најпосле потпуно исцрпсти и сва радна снага (мушка, женска и дечија) и то свака према својој јачини и способности, а ова могућност чини те може бити да се и раденици правичније према заслузи својој плаћају. — Скупни резултат поделе радње показује се у много већој маси, многостручности, техничкој савршености и јевтиноћи намирница људских потреба.

19. Тамне стране поделе рада у овоме су: Раденик радећи једнако све један исти посао постаје *једностран*. Једностраност доводи собом с једне стране несамосталност, зависност раденикову од оног једног посла који радити уме, па дакле донекле и од онога који му тај посао дати може; — с друге стране једностраност може да доведе собом затупљеност других умних делателности. — Дајући прилике да се свака радна снага исцрпсти може подела радње растурајући на разне стране и раздвајајући за време рада чланове једне породице доводи у погибију живот фамилије. (Живот раденичких фамилија на западу Европе). Заједничка радња по фабрикама људи већином слабо изображених, а особито заједничка радња оба спола може неповољно утицати на морал раденика. А јаким, често претераним црпањем радне снаге свакога узраста и свакога спола може да се и физично нахуди нараштају који долази. — Најпосле кад у следству међународне поделе радње намирење неке интензивне потребе једнога народа зависи од производње неког

другог народа, онда се тиме може под извесним приликама нахудити народној самосталности.

Тамне стране поделе послова природним начином одпадају у следству развијања културнога живота народног. На послетку наведена незгода још се у многоме потире јако развијеним обртом међународним и навикивањем народа да се може задовољити и с оним што је сам кадар произвести.

20. Уједињавање послова није друго него састављање појединих делателности тако како ће се од њихових почесних резултата склопити један производ. Оно је тек друга нужна страна поделе радње. Уједињење то може бити или у облику заједничке радње, кад се н. пр. све појединe делателности врше у истој радионици по иницијативи једне личности (човека или друштва) и по управи из једне средине; или то бива обичном свезом у обрту између самосталних газдинства која су се поделила у радњи око једног заједничког производа. Овај последњи облик има незгоду што ту појединe делателности не захватају тако присно и непосредно једна у другу и особито што се не предусретају увек с једнаком лакоћу и сигурноћу. Али он има веома важну добру страну: што је тако раденик радећи на своме дому изван домаћаје могуће деморамизације заједничкг рада по радионицама, и што се осећа као много самосталнији раденик.

III.

Капитал као чињеница производње.

1. Капитал су она добра у имању личности неке којим се она на произвођење нових добара служи. Њему је главни и најобичнији (али не једини) извор *штедња*, а главни задатак и тежња: да се на производњу нових добара употреби. Служећи у производњу капитал се истина са свим или од чести троши, али се он вредношћу својом не губи; као што у општте ништа апсолутно не пропада тако и капитал потрошњом при производњи прелази само у нове облике у којима може боље да послужи људским целима, те тиме и већу вредност да има — другим речма капитал се потрошњом при производњи *препорађа*, репродукује, и то је један од главних знакова његова карактера. Свако добро које се уштеди још није тим самим и капитал, него је то тек кад се на произвођење нових добара употреби. По томе једно исто добро може у једнога привредника бити капитал у другога не; н. пр. жито које човек троши захрањујући се није капитал, а жито којим засејава њиву јесте; новац као накит није капитал, а новац којим газда плаћа надничаре јесте. Тако разлика између капитала и осталих добара не лежи у самој природи тих добара, него у начину како се употребљују и у цели рад које се употребљују.

2. Значај је капитала у томе што је он посредница, којом човек утиче на спољашњу природу, оруђе којим он изазива, уређује и влада силама природним.

Капиталом се привредник брани од зависности од спољашњега света. У самоме културном развитку друштвеном опажа се да је с намножавањем капитала (а наравно да то предпоставља и радњу од стране човека) привредник све самосталнији. Нижи ступњи развитка слаби су капиталом, виши су њиме обилати. Прођа је производа без сумње последња граница производњи народној, али независно од ње колика ће бити народна производња то зависи од интелектуалног и материјалног капитала његовог. Ојачавајући снагу човекову према спољашњој природи капитал чини те се раширује привредна увиђавност; њиме се подела и уједињење послова с њиховим великим резултатима применити могу. Једном речју *капиталом се утврђује и подјемчава слобода привредног покрета.*

3. Већини привредника, да би дошли да имају капитал, ваља штедети, а за то ваља пре свега да имају од чега да штеде. Све оно што се произведе не може се уштедети, јер од тога треба намирити бар најнужније потребе оних, који су при производњењу учествовали. Оно што остане од производа кад се све што је требало намирити намирило, постаје *основа* штедњи. Наравно, кад је ова већа може се више и уштедети а она ће бити тим већа што од суме производа ваља што мање одбити на рачун издатака што се при производњењу нужним начином учинише. С тога је тежња сваког разумног привредника да што већма смани те издатке при производњењу добра неког, не би ли му тако основа за састављање новог капитала већа била.

4. Кад се има основа за штедњу онда се тиме даје могућност да се што уштеди те капитал састави. А хоће ли се доиста и у самој ствари уштедети то зависи од других побуда. А ево у главноме од којих. Човек пре него што штеди мери т. ј. сравњује милину непосредне потрошње оних добара с оном коришћу која му може доћи ако их не потроши него заштеди. Он ће штедети само у ономе случају ако ова последња претегне ону прву. Штедња је другим речма поглавито условљена предвиђеном вероватношћу да ће уштеђевина повећати доходак ономе који штеди. Што је већи доходак који капитал доноси, то је јача и побуда да се штеди. А он ће бити већи што је радиност у земљи живља и напреднија, што има више прилике да се капитал сигурно и корисно уложи.

Осим тога зависи штедња још и од значаја који се повећаноме благостању даје, особито кад се сравни с немилином што долази од оскудице. Човек ради и штеди, т. ј. укидајући себи непосредну неку потрошњу жртву чини, колико за то што жели да му је боље, толико и за то што се боји да му не буде горе. — Најпосле хоће ли се и колико ће се штедети то зависи: од народнога карактера, од веће или мање сигурности будућности, од тога како је јак породичан живот и какви су закони што уређују питање о наследству, како је високо интелектуално изображење, каква је подела имања и у опште какав је ступањ друштвена развитка.

5. Осим штедњом капитал може постати и нарасти тиме што неко добро дође у са свим особите одношаје који могу имати вредност у размени, или

што се неко природно добро доведе у прилику да ради као капитал, а до тада није то био. Управо развитак човечија знања такође је један извор за капитал, почем знање човеково, развитак његове привредне увиђавности доводи све више и више делова спољашњега света да као капитал раде.

6. Према томе како капитал вредношћу својом прелази у вредност новога добра, зове се он сталан или течан. Обадва су ова капитала преко нужна производњу. Него какав је одношај сталнога и течнога капитала једнога према другоме у народној привреди најбољи, то се не може тако у опште казати. То иде према природи и према величини производњења, а то се опет управља према развитку народноме. У опште народи на нижем ступњу развитка које са слабе правне сигурности које са слабости производње радије задржавају капитал у облику течнога капитала. На сваки начин ако се на вишим ступњима развитка и тежи да се има што више стална капитала и ако је величина сталнога капитала у неколико карактерни знак благостања на вишим ступњима развитка, опет је у исто време нужно тежити да има довољно и течна капитала, како би се онај стални у покретање довести могао па што боље исцрпао. Јако и нагло нагомилавање сталнога капитала без сразмерног нагомилавања течнога капитала може довести кризе капиталске (кризе капитала уложеног у гвоздене путове у Енглеској!). Почем се стални капитал из течнога тако рећи таложи, и почем се течни капитал много лакше може преносити из једне гране радње у неку другу, а са сталним то иде теже и врло непотпуно:

то је с тога у интересу привреде народне да се обазриво приступа к образовању сталнога капитала. — Што се тиче тога како одношај сталнога и течнога капитала једнога према другоме утиче на стање раденичке класе о томе има данас у науци два мишљења. По једноме које заступа Ц. С. Мил и у опште енглеска школа кад се течни капитал према сталноме намножи то подиже најамницу у висину, а кад се стални према течноме намножи то понижује најамницу. По другоме које заступа Х. Керија и у опште американска школа, најамница тим већма расте што сталан капитал према течноме значајнији постаје. Овај последњи назор има за себе то што с развитком културе најамница доиста расте, а у исто је време сразмерно умножавање стална капитала карактерни знак вишег ступња развитка.

* Вид. Керија ch. XXXIX; Ц. С. Мил B. I. ch. VI.

7. Један од најзначајнијих облика у којима се капитал изјављује и којим је он најочевидније услуге друштву човечијем учинио јесу *машине*. Већ алати знаменито олакшавају радну снагу човекову и помажу му доћи до резултата до којих без њих не би могао доћи. Али ојачавајући је они је још не замењују са свим; човеку ваља покретањем својих органа непосредно довести и алат у покретање те да ради, и један раденик може по правилу само једним алатом да ради. Машине су сложени алати, које у покрет доводи нека сила природна или човекова радна снага али тек посредно. Алат ојачава само по једну функцију рада човекова — машине замењују више њих,

замењују тако рећи цела човека по механичној страни рада његова. Њима се веома много алата у исто време у покретање довести могу. Према овоме су и резултати радње машинама несравњено много знатнији од резултата простога рада човековог помаганог само простим алатима.

8. Као светле стране радња машинама могу се навести: 1. Доводећи нову снагу производњу увећавају га и ојачавају те може да изврши и најтеже задатке, који би за човека иначе или сувише големи или сувише нежни и фини били; — 2. заштеђујући рад човечији и време, заштеђујући материјал и производећи *велику* масу најразличитијих добара, чине те су тако произведена добра јевтинија него што би иначе била, те тако народ може лакше и потпуније да намирује потребе своје, и то не само преке него и потребе вишег и лепшег живота, потребе угодности и сјајности; — 3. машине раде много сталније и једнообразније па у следству тога солидније и финије, него што би човек то без њих учинити могао; — 4. ослобођавају човека од врло многих тегобних по здравље опасних и чисто механичних послова; — 5. уштеђујући друштву велику масу радне снаге и одмењујући му раденике у механичним пословима, даје овима прилике да уштеђено време обрате на морално усавршавање своје; — за то што је у њима сталан капитал везан, који се само у крајњој невољи без посла оставља, посредно и до некле чине те се и тражња раденика тако јако не колеба.

9. Увођење је машина у свако доба и у свију народних привреда с почетка наилазило на отпор. И

у самој науци подизали су се гласови показујући на тамне стране радње машинама. Без сваке сумње машине имају и својих незгодних страна. Ту пре свега долази оскудица сваке индивидуалности, оскудица сваког вештачког значаја у производу рада машинскога, а то нарочито док је техника још на ниском ступњу развитка док се она не почне здруживати с вештином. Незгода је даље што се они раденици који остају нужним начином уз машине обично занимају још много механичнијим послом, те им се пресеца свако индивидуално утицање на производ. Једна је незгода и у томе што машине представљају велики, често врло велики капитал, те предузимачу ваља гледати да отвори што већи трг производима својим, а што је већи трг то се он теже прегледати може, теже је њиме владати а тиме се у неколико увећава могућност криза производње. Кризе могу лакше наступити и у следству тога што машине готово нужним начином велике масе добара производе, па је наравно већа и могућност да се трг препуни. Будући се само велики капитал може машинама послужити: то се маса раденика налази обично према сразмерно маленоме броју предузимача, који социјално далеко изнад њих стоје, па већ ова разлика положаја може да доведе до трвења између њих, особито док раденици још не опажају како је у њихову интересу да се с капиталом здружују, а не да се на њ дижу. Али све ове мане претеже већ сама једина она услуга коју машине одмењујући небројене раденике на чисто механичкоме послу и набављајући привреди солидних, а јевтиних

намирница толиким потребама — чине цивилизацији рода људскога.

10. Друго што се машинама пребацује или није никако или је врло слабо основано. Тако н. пр. што веле да машине истина дају јевтинији али и лошији производ, томе нема никаква права техничка узрока. На против једнакост и једнобразност којим машине раде дају више основа мислити противно. Али је најзнатније пребацивање што се увођењу машина чини: да се њиме велики део народа — круг раденички — доводи у крајњу беду, тиме што остају без посла. Наравно кад се у радњу неку у којој су се до сад само најамничари употребљавали уведе машина нека, она уштеђујући рад људски чини те неки део дотадашњих раденика не треба радњи тој. Али људска снага коју машине заштеде не мора још за то остати — по правилу и не остаје — неупотребљења, безплодна и некорисна. „Грађанско друштво по правилу није готово да машинском употребом уштеђене раденике с пуном њиховом дотадашњом најамницом у пензију стави, него ће раденици ти по нужди, а и из частољубља поћи да траже и да нађу себи други круг радње“ (Рошер). А практичан је живот доиста и показао да се обично уз увођење машина у једну грану радиности, отвара нова тражња раденика негде на другој једној страни у привреди народној. Да је истина да машине чине те велики број бивших раденика остаје без посла дакле и без хлеба, онда би томе прва природна последица била, да се онде где се машине уведу, становништво, а на по се ра-

денички круг умањава. Статистика је у самој ствари свуда нашла противне појаве (М. Шваље).

11. На сваком ступњу привредна развитка и у свакој прилици радиност се не може машинама служити. За рад машинама треба да имају пре свега технички и економни услови. Што се тиче техничких услова ту треба да има: 1. могућност да човек влада неком силом природном; 2. могућност да се производња некога добра подели у више појединих техничких задатака. Економски су услови увођењу машина: 1. да има у привреди народној доста великога капитала: 2. да има што поузданије прилике да ће се машинама произведене масе добара доиста с кориштћу употребити моћи, т. ј. треба да има пре свега што сигурнија прођа производа, а ова зависи од пространства и новчаности трга самог; 3. да су средства за саобраћај развијена, што је у осталом такође један од преко потребних услова великој прођи добара. Где нема услова за велику прођу добара и где нема велика капитала ту нема рад чега ни чиме да се изврши увођење рада машинама. А онога двога нема нарочито у оној привреди народној у којој је народа још мало, у којој се начело удруживања и комбинације људских способности слабо примењује, на кратко у привреди народној на нискоме ступњу развитка.

IV.

Суделовање све три чињенице у производњи.

1. Да природа има знаменита утицаја у производњу добара то је тако очевидно, да су француске

економисте у половини прошлога века уочивши утицај тај превидели остале чињенице па саставиле особиту школу — тако названу физиократску — која учаше да је земља једини извор добрима, јер се сваки производ ма које више индустрије може свести на неколике материје што их је земља дала. Наравно физиократе су превиђале да је и за саме сировине да би добра постале ваљало да их човек у своју власт узме, што не бива без неког рада и без неког капитала.. Значајност човекова рада као чињенице у производњи добара особито је пала у очи енглеским економистама и заузела сву пажњу њихову. Одбацујући физиократску теорију они проглашују рад човечији као једини извор добрима. Разлог је њихов у овоме: „природа даје само материју од које добра могу бити али док не дође рад човеков да заузме ту материју и да је дотера према потреби човековој, она нема никакве вредности и није добро.“ Али спољашња природа није само ленива материја, нити има материје која није скроз проникнута неким силама природним. Да нема њих рад човеков не би могао учинити да има добра; да н. пр. у камену нема силе адхезије и кохезије човек не би никојом сумом рада могао саградити камениту кућу; да у челику нема силе опружности никакав рад човеков не би могао од њега начинити перо за сахат као што га н. пр. не може начинити од олова. Да рад човечији није једина чињеница производњења то се још особито види при производњи онаких добара, која за свој постанак требају хемичних и физиологичних сила, н. пр. производње биља и животиње.

2. У самој се ствари сваки производ појављује као резултат заједничког суделовања све три чињенице: спољашње природе, рада човечијег и капитала. Само може бити да је према степену друштвена развитка, дакле и према задатку производње, утицај час једне час друге од оних чињеница очевиднији. На најнижим степенима друштвена развитка капитал је веома слаб, самоме је раду човекову утицај још ограничен, а напротив утицај природе спољашње као чињенице много јасније излази на видик, већ и с тога што човек слаб капиталом и слаб радњом својом врло незнатно може да мења облике и стања деловима и одношајима спољашњега света (тако у привредноме животу ловачких и рибарских племена па и самих номада). На вишем ступњу друштвена развитка (н. пр. у земљоделачких народа) већ се и значај рада човекова јасније показује. На још вишем ступњу нарочито кад се индустрија развије особито јасно излази на видик утицај капитала, не бацајући тиме ни мало значај осталих чињеница у сенку. Капитал се овде управо тако јасно показује у следству тога што је тежња да се рад људски замени што потпуније механичким силама а хемијске и физиологичне силе да се што савршеније и многостручније примене, дошла на вишим ступњима развитка до сјајних резултата. Како је у којој периоди привреднога развитка значај које чињенице очевиднији бивао могло би се означити и именом самог главног производа: тако прву периоду привредна развитка карактерише *сировина* као производ, другу *рукотворине*, трећу *фабрикат*.

3. Да се производња народна правилно развија ваља да у привреди народној има хармонична сразмера оних трију чињеница производње. У животу народноме има тренутака и читавих периода у којима се сразмера та ремети на корист једној или другој од чињеница. Тако н. пр. на нижим степенима развитка има изобиље земљишта и слободних дарова природних док се капитал и рад људски у малим масама појављује, позније долазе периоде у којима се капитал живље нагомилава и народ множи док је спољашња природа бар како се чини остала у једнаким размерама. Природа привреднога живота непрекидно тежи да чињенице производње доведе у најзгоднију сразмеру. Наравно на нижем степену развитка тежња се ова полагано извршује, али се тек извршује: добављањем капитала и раденика са стране, намножавањем њиховим изнутра, кад је сразмера поремећена на корист земљишту и природним привредним изворима; исељивањем раденика и капитала у нове или у опште у стране земље, исушивањем баретина, крчењем шума, одбијањем мора, бољим обрађивањем земље, усавршавањем техничнога знања, у опште и нарочито развијањем човекове увиђавности и познавања природе и њезиних закона — кад је сразмера поремећена на корист нагомиланоме капиталу и умноженоме раду.

4. Све три чињенице производње не налазе се увек у једног истог привредника, или бар не у онакој сразмери каква би требала за најбољи успех самога произвођења. Особито је на вишим степенима привредна развитка најобичније да су оне појединце

растурене међу разне сопственике. Да се ту може што производити ваља да има неко који ће растурене чињенице скупити и довести их да заједнички раде. Привредник који тако чини, који састављајући све нужне чињенице рад неке чисте добити предузимље производњу неку на свој ризик, зове се предузимач а радња његова предузеће.

5. Развитак је предузећа од користи привреди народној нарочито тиме што интерес предузимачев као производника најтешње везује с резултатима радње саме. Даље што се тек у предузећу састају и производно изјављују капитали и радна снага, које усамљене, саме за себе, не би могле ни какве користи принети; а тиме што су предузећа средине у којима се капитали и рад човечији производно употребљују, драже она и на даље састављање капитала и изображавање рада.

6. Предузећа има двојаких: предузећа у маломе и у великоме, или друкчије: предузећа на наруџбину и предузећа на готовину. У ономе првоме предузимач држи само у приправности алат и остали капитал који му треба, па кад му се што наручи онда ради; — у оном другом предузимач не чека наруџбине него производи добра и без ње, држи их на готовини чекајући да се потраже или излази с њима на трг тражњи на сусрет. На наруџбину ради се нужним начином у оној привреди народној у којој је мало купаца (дакле у свију још неразвијених привреда народних). Тако се на наруџбину ради и у оној грани радиности која или не допушта поделу радње и употребу великога капитала, или које производ има више

индивидуалну вредност. Предузећа на готовину развијају се најпре у оним гранама народне радиности, којих се производи постојано, сигурно и у већој маси траже.

7. Привредни значај радње на готовину или радње у великоме и радње на наруџбину знаменито се разликује један од другога. Радња на готовину може да се послужи великим капиталом, а капиталом се тек и радна снага и спољашња природа најкорисније исцрпсти могу, а тако и користи што долазе од поделе радње. У радњи на наруџбину подела је радње обично врло незнатна, ту је већином сам предузимач у једно и раденик. За то што се чека на наруџбину може доћи да стални капитал дуже време никако не ради, па и никакве користи не доноси; с тога се предузећа на наруџбину по правилу не служе великим капиталом. У радњи на готовину нема ове последње незгоде; у њојзи се још и штеди капитал и рад, јер у оној сразмери у којој расте обим производења не мора расти и обично не расте потреба осталих трошкова и издатака. Радња на готовину још је и по томе значајна што она управо и јесте она која се може при производењу добара послужити машинама а радња машинама доводи производника у могућност да производе своје купцима по јевтинију цену понуди. — Него једна важна добра страна којом предузеће на наруџбину или у маленоме превазилази предузеће на готовину или у великоме у томе је, што у њему предузимач може лакше и сигурније све да прегледа, што је могућност добре контроле већа.

Осим тога и ризик је предузећа у маленоме мањи од ризика предузећа у великоме.

8. Ред којим се предузимљивост историјски развила ишао је у главноме овако. Најпре је сваки радио сам себи све што му је требало; после се мало по мало дође до тога да се вршење нечега остави онима који то најбоље могу, а ови мало по мало узимљу тај посао, као свој искључни позив — раде на наруџбину. Предузимачи на наруџбину почињу држати и малене готовине својих производа па се на послетку из тога развијају и предузећа на готовину или у великоме. Да се предузећа у великоме развију то зависи од стања народне привреде, у опште од ступња друштвенога развитка. Што је народ унапређенији и живљи, што се у њему рад и капитал слободније покрећу, што је прођа добара осигуранија и област тржна већа — тим се лакше од радње у маленоме прелази на радњу у великоме, тим се предузећа у великоме снажније развијају. Развитак се овај у највећем степену потпомаже развитком кредита.

9. Најпростији је и најобичнији облик предузећа онај у коме се *један* привредник као предузимач појављује, носећи сам сав ризик радње али и уживајући сам све користи што од ње дођу. Али има предузећа — нарочито сва већа предузећа — која се не могу одпочети на основу знања, вештине, капитала и кредита само једног јединог човека. У много прилика и само својељубље не допушта привреднику да сав ризик неке иначе корисне радње на сама себе узме. Тако да помогне производњу добара — особито радњу у великоме — долази начело удруживања,

начело асоцијације, којим се од више мањих капитала саставља велика капиталска основа за радњу у великоме и којим се удруживањем радне снаге — особито интелигенције — више њих привредника, долази до већих гарантија за срећан успех радње.

10. Један од обичнијих облика у којима се начело асоцијације у практичноме животу изјављује, то је *ортаклук јавни* (§. 23. трговачког законика за кнеж. Србију), кад се т. ј. два или више лица здруже да заједнички неку радњу раде под заједничком фирмом а са солидарним јемчењем. Оваким се удружењем предузећу доводи више радне снаге, интерес оних који рукују радњом најтешње се везује с интересом њезиним. С друге је стране незгода што у таквоме друштву нема довољно брзине и енергије у схваћању и извршивању привредна плана, што је даље за напредан рад потребно савршено слагање ортака између себе, а ово је тим теже постићи што више ортака има.

11. Други је један правно признати облик начела асосијације *командитно друштво* (ортаклук мешовити по §. 25. трг. закон. за Србију). У њему они који руководе радњу јемче лично, али поред њих има ортака који јемче само оним делом који су у радњу уложили (командитори). Ако се један део капитала који је у оваку радњу уложен подели у акције, онда се друштво зове командитно-акционарско. — Добра је страна овакоме друштву, што се тако може велики капитал скупити и што су на управи радњом људи лично одговорни па ће се обично најбрижљивије старати о напретку њезину. Незгода је

што командитори обично немају довољнога утицаја, што тако може доћи да људи који су на управи на зло окрену поверење и капитал командитора.

12. Један је од најзнатнијих облика асоцијације: *акционарско* или *анонимно друштво* („безимено“ по §. 31. трг. зак.). — У њему сви чланови стоје добри само улогом својим, а не одговарају лично за обвезаности друштва. Добра му је страна у томе што се на овај начин најлакше врло велике суме капитала скупити могу, и особито што се случајни губитци и штете много лакше сносе почем се подељују на врло велики број акција. Незгода је што је тешко преко плаћених, а иначе за успех радње врло несавршено интересованих људи управљати великим капиталом, а особито о коме се знаде да и ако пропадне не ће савршено онесрећити оне којима припада. Незгоди се овој од чести доскаче што се људма који управљају даје удела у чистој добити, те им се тако интерес везује с интересом друштва; од чести опет што акционари сами контролишу управу.

V.

Социјални услови развитку производње.

1. У свакоме друштву или на свакоме ступњу друштвена развитка привреда се народна није једнако развијала. Један је од главних узрока томе што свако друштво, сваки ступањ развитак није имао свију оних социјалних услова, који су потребни производњи добара па да се може најпотпуније развити. Услови су ти: право слободне личности и право сопствености.

2. Право слободне личности развија се у два правца. Један је у томе што се са сваким кораком народнога развитка све потпуније и све јаче одбија право једне личности да другом неком на своју корист савршено располаже. Другим се правцем све опширније и све више признаје право људма, да се служе силама и способностима својим како год знају и како год хоће само не вређајући тако право другим људма.

3. Развијање је привреде у самој ствари ослобођивање човеково од зависности од спољашњих прилика. Према томе могло би се закључивати да што је привреда неразвијенија то је и слобода човекова мања и обратно. У самој ствари ниже ступње друштвена развитка карактерише највећа несамосталност, највећа зависност човека од природе, а осим тога карактерише их као историјски факт и лична неслобода, зависност појединa човека од другог човека или од друге које правне личности. Ова се последња зависност развила управо у следству велике зависности човекове од природе, а у другој линији дошла је она у следству ратова у оној периоди опште привредне слабости. Али ма да лична неслобода својом најзнатнијом изјавом — ропством — карактерише ниске ступње развитка, опет она није знак најнижега развитка него у неколико знак друштвена напретка. Док је друштво још у стању ловачких племена ропство није могућно, заробљени се непријатељ ту обично убија, — него се оно појављује тек кад друштво прелази на номадски живот, а развија се нарочито у првим периодама земљоделачкога живота док је на-

рода и капитала мало, док привредник слаб искуством и слаб капиталом жели да има роба или полуроба да за њ подноси тегобу тежачкога рада, и да му даде времена да се искључно посвети војничкој вештини или политици, позније и лешим вештинама и науци — занимањима која су се кроз цео стари класични век сматрала несравњено достојнија слободна човека, него ма који привредни рад. Она иста слабост искуства и капитала, она велика зависност од природе која је навела члана земљоделачког друштва да заробљена непријатеља одржава у животу, а да се њиме служи као алатом или капиталом, могла је учинити и доиста чинила те се осим заробљеника ратничких робље рекрутовало и из реда слободних људи.

4. Развијање културе поправљало је све већма и већма стање робова. Најпре престаје рекрутовање њихово из реда слободних људи, него се намножавају или бар одржавају сами из себе. Што се народа на једној датој просторији земљишта све више множило, што се све јаче тражило да једна иста земља даде што већа приноса — а морало се то тражити услед намложења народа и његових потреба —: то се све живље и све очевидније показивало, да се до таквих резултата не може доћи највећом немарношћу, најдубљом одвратношћу коју неслободан човек осећа према раду и успеху његову. Култура је донела собом да се призна као друштвена потреба да неслободна човека ваља интересовати за рад његов. Тако роб пређе да буде само привезаник за земљу, дође да буде на вечито време закупац добра свога госпо-

дара чинећи му већи или мањи број личних услуга и дававајући му неки део — често по највећи део — од приноса свога рада. Привезаник већ има основе за привредну самосталност; штедњом скупља он неку масу добара, којом у датој прилици може откупити и потпуну слободу своју па и земљу ону коју је као привезаник радио. Тако се мало по мало прелазило на пуну личну слободу. Наравно, где су се неразборитом радњом феудализма уклонили сви услови мирној еманципацији, ту се прелаз онај морао нагло револуцијом друштвеним одношаја извршити. На вишим ступњима развитка кад се слобода почиње и с философске и с хуманске стране да огледа, кад се обрт јако унапредно и развио, лична је слобода једини могући односај у коме привредници један према другоме стојати могу. И самим старим газдама лако је пређалити установе неслободе, јер у слободноме обрту лако могу наћи за новац или какву другу награду довољно слободних раденика којих је рад без сваке сумње бољи и вреднији од рада неслободних људи. А особито је увођење машина учинило те је рад неслободна човек с привредна гледишта савршено некористан.

5. Онај се други правац изјављује најпре у томе што се географске, техничне и привредне области све више заокружују, тежње спојавају у једну целину, чине за себе организам, који је затворен према целоме осталом свету. То се тако показује у установи еснафа, који су се подигли у средњем веку и то под приликама које правдају појав еснафа као једини облик у коме су се занати одржати и развити могли.

Средњи век сваког народа у опште карактерише подчињеност индивидуе интересу општине или корпорације у опште. Због слабе правне сигурности сви људи једнога реда и једних интереса имају потребу да сложно и заједнички устају и бране права реда свога; а још су најживље морали осећати потребу ту занатлије, људи који су на овај или на онај начин дошли до права личне слободе, па тако ослобођени прихватајући се заната налазили се усамљени према сложним јаким корпорацијама какве су биле свештенство и властела средњега века. Осим ових побуда правне несигурности и социјалнога стања, још су нарочито и привредни мотиви као што су: слабост и несигурност тражње занатлијских производа, нејакост материјална и интелектуална капитала, изазвали те се занати организоваше уједињењем интереса појединих занатлија у заједнички интерес еснафа. Ограничивши конкуренцију у првим периодама развијања заната, еснаф је прибавио занатлијама сигурност одржања, а с друге стране јаким моралом, строгом дисциплином и врло озбиљним изучавањем заната давао купцима довољно јемства за солидност производа занатлијског. Установа еснафа, као прво примењивање начела асоцијације на индустријскоме пољу у великоме, може се дакле сматрати као права добит, прави напредак привреде народне у првој периоди средњега века.

6. Али у даљем развитку друштва еснафи остајући при староме устројству своме — изазваноме особеним приликама првих периода — изостају иза напретка друштвена, ударају погрешним правцем, по-

казују се као бројем органичена према спољашњости затворена задруга, којој је тежња у противности с главним правцем развијања слободе, т. ј. правцем по коме сваки човек има право да предузме радити ону привредну радњу коју најбоље може, а да сам то пресуђује. Изјава тог правца зове се друкчије слобода радње. У осамнаестоме веку већ се сложно подиже јаван глас да покаже, како је установа еснафа застарела, не само неудесна него на правој сметњи даљем развијању радиности. Од тога се доба еснафство систематично сузбија. Прелаз од еснафа на пуну слободу радње чинило је у већине народних привреда тако названо регулисање заната од стране државе, државно туторовање (особито у полицајској држави), после давање монопола, концесија и патената. Али се и на највишим ступњима развитка задржало давање концесија и патената — првих у интересу сигурности здравља и живота самих потрошника или и у интересу народнога морала, других да би се наградила, одржала и ојачала ревност у истраживању и одкривању нових начина произвођења. У осталом прелаз на пуну слободу радње отежава и то што с тим питањем стоје у свезн и многа друга врло важна, као н. пр. питање о праву слободнога настањивања, о кругу општинске автономије и т. п. Свакојако култура носи у себи тежњу да се слобода радње као нужни придевак слободне личности што потпуније оствари.

7. Главно на чему се оснива велики привредни значај личне слободе у кратко је у овоме: слобода доводи интерес радеников у најтешњу свезу с резул-

татима рада његова, т. ј. слободан раденик ради с највећом вољом; раденик поставши слободан чини те привредан рад, као занимање слободних људи, постаје части пун, а чашћу рада подиже се опет ревност и енергија у радеиицима; слободан човек, почем му је слободно предузети рад који хоће, наравно бира онај који најбоље може, па с тога слобода радње чини те се личне способности и личне снаге на најкорисниј начин подељују у задатцима народне производње.

8. Слободна је радња знаменита и по томе што она са свим природно доводи собом *слободну конкуренцију*. Кад је свакоме слободно производити свако добро, онда ће на тргу увек бити већи или мањи број привредника који нуде на продају добра једне врсте и који ће се — радећи сваки по нагону својељубља — утицати да пре и по згоднијим условима продају добро своје. Овако утицање и надтицање привредника између себе да пре осталих дођу до што бољих привредних резултата радње своје, зове се *утакмица* или *конкуренција*. Конкуренције има не само међу продавцима него, почем је у самој ствари сваки продавац *купац* (купац онога добра које у размену за своје прима), а сваки купац *продавац* (продавац онога добра које у размену за неко друго даје): то има и конкуренција купаца. На свакоме се тргу конкуренција изјављује у ове правце: купци се надтичу између себе ко ће исту количиу добара од исте каквоће по што нижу цену купити; продавци опет: ко ће што скупље продати.

9. Од слободне је конкуренције корист привреди народној у томе што она води производнике да се непрекидно старају и труде да производ свој усавршају технички и привредно, т. ј. подстиче их на истраживање и откривање нових или поправљених начина производјења, и гони их да производе своје нуде купцима по могућно нај јевтинијој цени. Слободна конкуренција даје могућност да и једна и друга страна (купци и продавци) при размени дођу до могућно најбољег добра и то под условима према приликама најбољим.

10. Него према светлим странама начела слободе има и неколико тамних. „У слободи се човек развија свестрано, дакле добром и слабом страном својом“ (Рошер). Што већа слобода то већа и одговорност на ономе који је има. Начело слободе одбија потпуно сваку претензију ма које личности да личношћу неког другог човека располаже као својом сопственошћу; али у исто време одбија и сваку претензију да се потребе слободна човека намирују бригом и жртвама неког другог човека или неке друге личности. Самосталност егзистенције сама собом доноси, да се слободноме човеку ваља самоме о себи старати како да се одржи и развије. Слобода даје маха да се способности према заслузи и награде; али људи управо и јесу различне способности, па је према томе и њихов удео у ономе што се као принос слободом ојачаног рада покаже, врло различан. Основа је за штедњу дакле различна, а по томе могућност састављати нов капитал у једнога већа, у другога мања. У овоме је један (али не једини) од великих

извора појаву неједнакости привреднога, па и социјалнога положаја. Развитком личне слободе изнело се на видик шта сила може учинити човечанство, али се с друге стране износи на видик и потребност, нужда и невоља појединих индивидуалних егзистенција. — И слободна конкуренција као особена изјава начела слободе има својих тамних страна. Узњу сви слабији привредници, сви несолиднији предузимачи или изостају натраг или и падају са свим, и само оно, што је вештином, капиталношћу и моралношћу јако, држи се. А управо највећа маса народа и јесте у главноме састављена од привредно слабих личности, па цела та маса ако се на тргу појављује тек појединим личностима својим може бити повучена незнатном мањином јаких капиталиста.

11. Преко свега тога слобода је личности тако нуждан елеменат за човечанство, његове светле стране тако знамените, да се само желети може да се и оне неколике незгодне стране што већма може бити пониште те да је човечанству што тврђе подјемчено уживање благослова од начела слободе. У самој ствари незгодне стране тог начела износећи јасно на видик невољу појединих индивидуа, ствара тим самим круг радње ономе начелу, које с начелом својељубља држи привредни свет у хармонији — т. ј. љубави к заједници. Ова чини те имућни чланови друштва деловима својега имања помажу сиромашне чланове. С друге се стране отвара круг радњи начела асоцијације, у колико се индивидује из круга једних интереса (н. пр. најамничари, мале занатлије и т. д.) здружују да се узајамно снаже и помажу, да уједињеним капиталом

и кредитом саставе велику и солидну капиталску и кредитну основу за рад сваког појединог члана такве асоцијације. Особито се овим начином могу уклонити незгодне стране конкуренције слободне. А најобилатији је правац којим љубав к заједници и начело асоцијације радити може: пространо практично изображење народно, распростирање праве привредне увиђавности, утврђивање морала. Тако на највишим ступњима развитка љубав к заједници и начело асоцијације најснажније помажу личну слободу у тежњи њезиној да увећа и подигне срећу и благостање целог народа.

12. Право сопствености развијајући се иде у један корак с развитком права слободне личности. Идеје су ове тако тесно скопчане да се чисто једна без друге не може ни помислити.

И право сопствености развија се у два правца: једним се иде да се што потпуније одбије насртање на сопственост од стране других личности, сигурност имања; други иде на то да свака личност може својом сопственошћу располагати како хоће.

13. Онај се први правац изјављује пре свега у томе што се личности једнога племена, газдинства с једнаким интересима са свим природним начином скупљају и везују у заједницу, да би њоме ојачани могли боље бранити себе и сопственост своју од спољашњега непријатеља. А кад је друштво осигурано с поља онда се даље развијање права сопствености изјављује у тежњи, да се сопственост и *изнутра* у друштву самоме осигура. Ту се већ иште да је држава унутра јака, да има власт и снагу да сопстве-

ност једне личности брани од повређивања од стране неке друге личности у истоме друштву. Најпосле се правац тај изјављује и у тежњи, да се праватна сопственост осигура од повређивања од стране државне власти.

14. И други је правац ишао према стањима друштвене културе, и поједини моменти његови одвећ су значајни за поједине ступње тог друштвеног развитка. На најнижим ступњима развитка н. пр. у ловачких и рибарских племена сопственост је најмање развијена и само јој се тек трагови познају. У номадских племена већ се сопственост у покретним добрима јаче показује. Позније кад се народ стално на једноме месту настањује, појављују се непокретна добра најпре као сопственост целине, у првим периодама средњег века у већине народа као сопственост општине. Земља која је око општине једне радила се у тој периоди заједнички, по једноме привредном плану. Позније се дели међу чланове општинске да је краће или дуже време држе и раде по своме сопственом плану. Још позније поједини чланови у општини појављују се као прави сопственици оне земље, коју им је општина некада на употребу дала. Ово развијање идеје сопствености земљишта (непокретне сопствености) има свога основа у општем ходу културе. На вишим ступњима друштвена развитка кад се већ и народ јако намножно, народна производња имајући великих задатака тежи, да из земље извади што више намирница људским потребама. Ту већ онака проста радња оне периоде коју с једне стране заједничко обделавање, а с друге тро-

обртна пољска система карактерише, није довољна да из земље изведе онолику количину хране, која намноженом а развијеном друштву треба. Највише ступње друштвена развитка карактерише потреба највећма напрегнуте пољске привреде, најинтензивнијег обделавања земљишта, привреде која не жали ни капитала ни рада да само с једне дате површине земље изведе што већа приноса. Овде је наравно пре свега потреба, да се и земља даде приватнима у праву искључну сопственост.

15. Право сопствености има за производњу добара веома великог значаја по томе што се њиме својељубље човеково на живљу делателност побуђује. Без подјемченога права сопствености човек би изгубио сваку вољу на већи привредни рад него што је преко потребан да живот одржи, нити би наклоњен био да подноси жртву непосредног неког уживања те да штеди кад му није сигурно право искључног слободног располагања осим што је уштедео и привредио; без права сопствености не би било штедње, штедња је један од главних извора капиталу, без довољног капитала производење би се морало вратити првим временима средњега века, цело друштво вратило би се детињству своме. — Даље је значај права сопствености и у томе, што оно даје могућност да људи разних способности могу набавити себи средства за рад који најбоље вршити могу и да се могу — ни од кога не сметани — средствима тим најкорисније служити.

16. Као неповољна прилика што је у свези с правом сопствености може се споменути неједнакост

имања у друштву. У осталом право сопствености само по себи није узрок неједнакости тој; оно највише да помаже, да се оно изведе или да се једном изведено задржи. Неједнакост је имања дошла које у следству неједнаких способности људских, које и с тога што се у већине данашњих цивилизованих друштава земљиште делило у сопственост не по чисто привредним побудама, него врло много пута по са свим другим страним побудама н. пр. династичним, сталежним, религиозним, нарочито у следству војничког освојења и т. п. Него и сама неједнакост непокретне сопствености по себи не мора бити опасан појав. Док је у друштву подела непокретнога имања таква, да поред великих има и осредњих, малих и најмањих добара, дотле таква неједнакост може да се по народну привреду покаже врло корисна. Хармонична сразмера великог, средњег и малога имања управо је идеал који привреда народна има. Велика непокретна сопственост, као и велика индустрија у опште, једина се и може послужити великим капиталом, машинама, већом поделом рада и нарочито свима најновијим техничким проналасцима и напретцима у области пољске привреде; осим тога има грана пољског привређивања које се с коришћу само на великим пољским добрима или бар на великим просторијама с пуном коришћу радити могу (п. пр. обделавање репе за шећер, сточарство, шумарство и т. п.). При свем том дакле што је истина да сопственици врло великих добара ретко предузимљу сами да воде пољску привреду него већином дају добра своја у целини или деловима под закуп, при свем том што велика сопственост није *нуж-*

ним начином скопчана с радњом пољско привредном у великоме: опет велика пољска добра имају својих важних привредних добрих страна, имају тако рећи своје особене задатке у народној привреди, које само они постићи могу. Маленоме газди тежаку истина није могућно употребити на меленоме комаду земље своје земљоделачке машине, нити му је у опште могућно држати непрестано једнога практичног корачања с развијањем науке о пољској привреди; али с друге стране он може сконцентровати већма рад свој, он *сам* с породицом својом обрађује земљу своју, има је непрестано пред очима и под надзором, има највећа интереса да се најбрижљивије стара да му она што више приноса доноси, може с обрађивањем њезиним скопчати још и какво друго више или мање сродно привређивање (занат, надничарење). Осим тога има грана пољског привређивања, које се с највећом кориштњу могу обделавати само на мањим добрима (неговање цвећа, лековита биља, од чести духана и т. д.). Малена је добра много лакше нај интензивније обделавати, па је потреба интензивне пољске привреде управо и изазвала велику подељеност земљишта у околинама вароша. Као год велика тако и малена добра имају свој особени задатак тако рећи своју особену мисију у привреди народној. Добра осредње величине стоје у средини између великих и малих па и деле привредне добре стране и једних и других. Али је привредна страна овога питања у најтешњој свези с политичном страном његовом. Чисто се не може помоћи, а да политични и социјални значај личности неке не иде према величини имања њезина.

Сопственици великога имања имају велике основе и великих средстава, да се интелектуално високо развију. Право високо изображење крепи и јача прави патриотизам, а овај уз велику масу материјалних средстава може учинити великих и важних услуга друштву и цивилизацији човечанства. Али уз светлу ову страну стоји и тамна — могућност да се моћ интелектуална и материјална капитала на зло окрене, на потирање праве слободе народна развитка. С друге стране, за развитак политичне свести и у опште за културни развитак, нарочито је добро, да у народу има што више самосталних привредника, а човек се нарочито онда осећа самосталан кад је основа, на којој је привреду подигао и на којој се као привредник покреће његова сопственост — дакле кад има у народу што више сопственика земље, а наравно што на једној датој просторији више сопственика земље има то на сваког све мањи комат долази. Него се дељењем земље може отићи у крајност те да појединa земљишта тако малена буду да не могу захранити привредника свога, те привредне самосталности нестаје, а с њоме лако одлази и политична. Сопственици земаља и у опште добара средње величине особито су знаменити елеменат у друштву што је њихова привредна и политична самосталност у високоме ступњу сигурна и што су управ тиме у стању, да држе на вази и једну и другу од оне две крајности између којих стоје. Докле год има хармонична сразмера великих, средних и малих добара, докле се год у следству тога разни кругови друштвени у равнотежи одржавају, дотле ће се и привредни живот народни

хармонично развијати, нити ће по социјално тело бити опасности какве. Али кад се сразмера ова поремети, кад нестану преласци од маленога имања к великоме, кад се друштво подели у две велике класе: у бројем малену класу великих сопственика, богаташа (новчану олигархију), и у бројем велику класу људи који немају никаквога имања нити су увек сигурни да часном радњом могу себе пристојно издржавати (пролетеријат): онда се наравно ту право сопствености извело у једну крајњост која је опасна но даљи развитак друштва. Обично је такав појав знак друштвена падања, или се бар друштва с новчаном олигархијом и пролетеријатом једним према другом нису могла никада дуго одржати почем су поремећеном равнотежом друштвених кругова изгубљени елементи нужни за здравље друштвена организма. У така се времена обично појављују људи који према темпераменту своме или устају, да на силу измене стање друштва, или спекулативном радњом духа свога гледају да преправе пут радикалној реформи. Оне прве налазимо у вођима скоро свију социјалних револуција; ове друге као утописте и социјалне реформаторе скоро у свију народа на ступњу презрелости или опадања њихова или бар приликом стања које је на опадање налик.

17. У новије доба социјални реформатори, који су противни праву сопствености и у опште досадашњем социјалном стању па траже, предлажу и раде како би се измениło зову се *социјалисте*. Оне социјалисте који начело противно праву сопствености у највећу крајност изводе зову се *комунисте*.

Социјалисте ишту да се намирнице потребама човековим деле према томе колико коме треба или према каквом другом „правом и правичном“ начелу, само не више по случајности како веле да сада бива. — Комунисте ишту да сваки члан у друштву има апсолутно онолико исто добара колико и ма кој други, хоће да је све свачије, а ништа нечије, па ма се у постизавању оваке цели — апсолутне једнакости у подели намирница људским потребама — жртвовала и фамилија и право слободне личности.

18. Извршење идеала социјалних реформатора само по себи није немогућно. Из историје друштвена развитка познато је како се сви нижи ступњи тога развитка, сама општина средњега века у скоро свију народа са својом заједницом непокретнога имања и заједницом рада са жртвовањем поједине индивидуе човекове општинској индивидуи, а још особито ниже развијен живот ловачких и рибарских племена по неких више или мање приближују идеалима социјалиста. Али већ само то што се идеали ти могу применити на ниске ступње културе, само то собом казује да на остварење њихово на вишим ступњима културе није ни мислити.

19. Тамне стране социјалистичних тежења још су посебице ово: укидајући право сопствености потиру најживље побуде привређивању. Потирући право наслеђа и право завештавања (која природним начином долазе из права сопствености) потресају свезе фамилији, а то још особито ослобођавајући родитеље од сваке бриге и старања о унапређењу деце своје; у следствено изведеној комунистичној општини фами-

лије и нема никако, а жена се понижава у ред општих заједничких добара. Иштући највећу дисциплину и безусловну покорност изабраној власти, којој је задатак да се стара и о најситнијим приватним стварима сваког појединог човека — побијају савршено слободу његову. Побијајући слободу духа човечија и водећи човека к чисто материјалноме раду, чине сваки интелектуални развитак са свим немогућним. Иштући да сваки ради колико може а да се производ радње подели или са свим подједнако или према потреби, чине те се у највећој мери изводи оно против чега су социјалисте управо и устале да протестују, т. ј. експлоатација вредна човека човеком леним, „експлоатација јакога човека слабим“ (Прудон). На кратко потирући основе фамилији, личној слободи и слободи привређивања, комунистичне би системе довеле моралну, интелектуалну и привредну пропаст, а најблажије социјалистичне у најбољој прилици заустависе би човечанство на врло нискоме ступњу моралног, интелектуалног и привредног развитка, и оставиле би га ту за свагда.

20. У осталом је покрет сацијалистични донео друштву данашњем и својих добрих последица. Борба с идејама и тежњама социјалистичним показала је доиста многе обнажености друштвена тела, а показавши их довела је човечанство да најозбиљније мисли на радикалну поправку. Осим тога блажије социјалистичне теорије иштући истина једнострано или једнако успитање целе омладине много су допринеле да се упозна, како је успитање и изображење знаменита сила, којом се човек подиже до више среће;

тражећи да сви привредници раде за друштвену целину, обратиле су већу пажњу на начело асоцијације, ову велику снагу привреднога живота; Фурије са својим начелом „страсне атракције“ већ отвара путове изналаску друштвене гравитације и хармоније интереса; правећи од еманципације женскога спола карикатуру окренули су мисли на озбиљну еманципацију у границама праве природе ствари, — на кратко целом својом агитацијом учиниле су, те се природа ствари узела боље да изучава, човечанство се охрабрило да само испитује и лечи тешке ране своје.

ДЕО ТРЕЋИ.

О

ПРОМЕТАЊУ ДОБАРА.

ОДЕЉАК ПРВИ.

О прометању добара у опште.

1. Што се друштво већма развија то су и потребе његове све многостручније, а према томе и производња народна има све тежи задатак. На вишим је ступњима развитка појединим привредама све теже да саме производе себи све колике намирнице потребама својим. Што су већи задатци народној производњи то је све већа и потреба да се послови и појединi задатци народне производње поделе међу појединим привредним личностима у народној привреди. Та тако доиста на вишим ступњима развитка свака привредна личност узима тек један део, често само један моменат народнога производења за свој искључни позив (за своју радњу, занат, занимање), а производи се те целокупне радње деле са тим међу све привреднике, и то слободном одлуком самих привредника слободном разменом узајамних производа.

2. Да привредник који производи само једну намирницу некакве потребе дође до тога да има и свију осталих: то може бити само тако, што су све те различне намирнице из разних других привреда прешле

у сопственост овога привредника правно дозвољеним путем, слободном разменом за ону намирницу која је његов производ. Овако прелазење добара из једне привреде у правну сопственост неке .друге, зове се *прометање* (циркулација) добара.

3. Добра не прелазе увек непосредно од првог свог сопственика или од производника ономе који ће их непосредно потрошити — потрошнику. Често се прометање добара извршује кроз дужи или краћи ред трећих лица — посредника. Сам појав посредника није апсолутно нуждан нити увек апсолутно користан. Посредници с онолико колико ишту да се наплате за своју услугу, увећавају трошак око производења некога добра, а привредни развитак који тежи да на трошку око производења што више уштеди, иде у исто време и на то да број посредника што већма смањи, сводећи га на оно што је преко нужно, — другим речма привредни развитак иде на то да су потрошник и производник што ближе један другом, а не да су растављени великим низом посредника. — У осталоме посредници могу од користи бити у колико и кад чине да је преко њих обрт добара много лакши него кад би потрошници сами тражили производнике или ови њих. Да ли су посредници обрту од користи или не то ће најбоље умети оценити они којих се ствар непосредно тиче — потрошници и производници. Ако се у слободноме обрту посредници од своје драге воље појављују и ако потрошници и производници од своје драге воље примају услуге њихове, онда је то знак да су посредници ту ако не нужни а оно корисни, те би с тога неумесно било

посреднике, које обрт признаје силом одбијати као што је неумесно и кад би се силом уводили у обрт посредници без којих он може да буде.

4. Промет̣ање добара има за привредни живот народни врло велики значај. Да њега нема не би могло бити ни поделе рада, без поделе рада производ̣ење не може доћи до онаких резултата, какви требају да би се могле намирити потребе човека већ развијена, а који хоће и даље да се развија. С тога је прометане добара услов за развитак привредног живота народног. По његовој живости познаје се и јачина тога живота. Живост прометања добара значи и живот људског саобраћаја, а живо саобраћавање, живо додирање људи између себе најзнатније помаже цивилизацију људску и управо је услов њезин, јер тек онда могу људи уједињавати, попуњивати и ојачавати узајамно снаге своје, тек се тако може доћи до асоцијације и комбинације људских способности и врлина. Отуда је живост прометања добара поуздан знак по коме се може судити о развитку неког народа. Што је прометање слабије то је и народ неразвијенији или је на стрмени назатка; што је прометање добара живље то је и народ развијенији. — Још једна чисто народно економна добра страна живота прометања састоји се у брзоме окретању капитала, у живоме репродуковању његову, у простанијем и пунијем примењивању природних извора привредних у производњи народној, којој јачина и величина опет у последњој линији зависи од јачине — живости прометања добара.

5. Живост прометања, која је од толике важности по привреду народну, зависи од разменљивости добара, т. ј. од способности њихове, да се у размену дају, да прелазе из једне сопствености у другу. Сама разменљивост зависи опет од природе самога добра и од спољашњих прилика.

6. Што се тиче природе самога добра то је свако добро тим мање способно за прометање, што му је пренос или провоз тежи, а то је особито у оних добара која су тешка и заузимљу велику запремину, а према томе имају малену вредност у размени (н. пр. сено, дрва, просто камење и само жито донекле и т. п.). Напротив је тим већа способност за прометање у оних добара која у што мањем свитку и у што мањој тежини имају велику цену (н. пр. злато, драго камење и т. п.). Даље иде способност та још и према томе: да ли се добро лакше или теже од квари чува; да ли се теже или лакше делити и сједнавати може; да ли се теже или лакше познати може права каквоћа његова; да ли се готовина његова јаче или слабије мења; да ли се оно једнострано или многоструко, лако или тешко употребити може, и да ли је потреба коју намирује јача или слабија, више или мање распростртa.

7. Што се тиче спољашњих прилика које утичу на разменљивост добара то њојзи нарочито смета: привредна неспособност лица да приме у размену понуђено добро (неновчаност купаца); несигурност предусретања жеље једнога да добро неко у размену даде жељом да се исто добро у размену прими; даље, правне и социјалне препреке слободној размени (огра-

ничење слободне конкуренције). Многе од ових препрека и сметњи падају саме собом развитком привреднога и културнога живота. Тако н. пр. што је привреда развијенија то су и привредници све веће новчаности, што је култура виша то људи све боље познају природу, а што се слобода личности и право сопствености потпуније развијају, тиме се све већма уклањају правне и социјалне сметње слободи размене.

8. Остало што смета разменљивости добара уклања се особитим установама, које су опет по себи знаци напредне културе. Овамо иду: развитак вештине којом се добра од квара и пропадања чувају; развитак установа за пренос добара; установе за предусретање оних потреба у размени које једна другој одговарају; уређење мера; установа новца и кредит.

I.

Вештина чувања од квара, установе за пренос, установе за предусретање потреба и мере.

1. Силе природне теже да измене стања телима, било променама изнутра (нарочито у органским телима), било утицајем споља (нарочито у неорганских тела). А почем човеку треба добро извесних особина неких, а њих има кад је оно у извесном стању и у извесном облику неком: то његова тежња нужним начином иде на то да добра што више осигура од онаких промена. Радња по тој тежњи развила се у праву вештину — вештину консервовања или чувања од квара. Корист је од ње у томе што одржавајући

добру све његове особине лакше му налази купаца, те се оно дакле лакше и брже промеће; даље што сигурно од квара може оно дуже време да се на тргу одржи мирно очекујући купца, па је и уредније што се тиче тога како му се цене покрећу. Важно је то за сваку периоду привредноga развитка, а особито за ону у којој се кредитно газдовање развија. Што су добра мање кварy изложена, што мирније очекују згодан односај тражње и понуде, то је и способност њихова, да своме производнику кредита набаве све већа.

2. Да је прометање живо, ваља да се добра преносе брзо, сигурно и јевтино. Напретци у преносу добара односе се на сва три ова правца. Док је пренос добара неразвијен, дотле су многа добра слабе размењивости, а још већи број индивидуа спољашњег света и не може да се узме у круг добара, које за то што би се за оно време које би требало док се пренесе могло покварити, а које за то што би сам тај пренос врло скупо стао, па би жртва која се зањчини претегла користи које се од њега очекују. Од поправљених и развијених средстава за пренос и саобраћај народно-економна је корист у овоме: у привреди народној која напредује кад се неки пут, неко средство за саобраћај поправи, њиме се онда народ више и боље служи; већа употреба изазивље све већу пажњу на ову установу, а то опет доводи све нове и нове поправке; поправке у преносу добара и саобраћају допуштају све потпунију и савршенију поделу радње; у следству веће поделе радње производња је све савршенија, т. ј. технички боља и

економски јевтинија; а опет у следству овога двога и прођа је добара све већа и пространија. Особито је велика корист — управо највећа — што се време штеди, а тиме и капитал; у земљи у којој има добро изведена система путова благостање се подједнако подељује по свима круговима народним, превишком добара једнога места лако се попуњава оскудица неког другог, радна се снага лакше и корисније покреће, круг њезин постаје већи; саобраћавајући лакше људи и лакше долазе до комбиновања своје радне и капиталске снаге; народ се у следству свега тога намножава, а особито у срединама привреднога покретања — у варошима и главним местима. Олакшаним се саобраћајем најпотпуније развијају особине које неко место има. Особито гвоздени путови који су данашња најсавршенија установа за саобраћај и пренос добра, примичући тако рећи једну варош другој, потирући или бар на најмање сводећи сметње што их даљина места саобраћају људи и преносу добара чини, донели су неизмерне користи друштву човечијем.

* Види особито: Michel Chevalier „Cours d'économie politique“ део I., лекција 10.

3. У свакоме повећем кругу привредном, потребе су појединих привредника некако растурене, појављују се на разним местима, често далеко од онога места на коме су наишле у других људи на потребе што њима одговарају. А прометање добара не може бити ако се узајамно не предусретају људи, који желе што да размене; — права је дакле потреба овде да се

растурене жеље разменити добра концентришу, да се понуда и тражња доведу једна пред другу. Овде је привредноме развијању ишла на руку једна друга страна народнога живота. Људи су се из религиозних или и политичких побуда скупљали на нека одређена места и у одређено време. Из ових скупова или сабора развили су се мало по мало тргови, панађури. Тргови су средине на којима се тражња и понуда добара периодично сусретала. Него што се народ већма развијао, што се нарочито подела послова потпуније изводила, све је мање могло само периодично састајање купаца и продаваца задовољити потребу размењивања добара. Отуда се врло рано развило торбарење, т. ј. ношење разнога еспапа у маленим партијама по земљи (варошима и селима) од једнога стана другоме на понуду. Докле год средства за саобраћај нису усавршана (дакле год нема добре системе путова), дотле торбарење може бити корисно по привреду народну. То исто важи и о трговима. Али што се потребе већма развијају, то све мање могу да задовоље оваки начини сусретања понуде и тражње; него се прометање добара свија у извесна места (вароши), па ту понуда добија свога непрекиднога изјава у стоваришшима разнога еспапа, магацинима, дућанима и т. д. Тако постају трговачка места, трговачке вароши, у којима се у свако доба може наћи добара на понуди и на тражњи.

4. Да прометање добара буде живо, ваља да се потреба размене јавности преда. Средњи се век служио на ту цел гласницима, телалима. Ново време има за то излоге по дућанима, стоваришта, путничке

калфе, пословне циркуларе, плакате, објаве, огласе у новинама и т. д., а у најновије доба и светске изложе радиности, који у осталоме имају и други много већи значај по развитак индустрије и по цивилизацију свега друштва човечија.

5. Слободан привредник у слободноме обрту даје своје добро у размену за неко друго што увиђа да му је то корист. При редовној размени обадве стране добијају и само с тога размена и може бити сталан облик прометању добара. Али да привредник доиста дође до таква резултата ваља да познаје по свима особинама не само своје добро, него и оно које зањ у размену прима. Кад броји колико је својих добара дао за колико неких других, тиме што долази до појма о бројноме одношају оба добра — има он већ добра ослонца за уредну размену. Још савршенију и потпунију мисао о особинама оних добара саставља он себи кад има нешто према чему може сравнити бар очитије особине њихове. Што у стварних добара најпре у очи пада то је њихова запремина, њихово простирање, а после и тежина њихова. С тога да би размена била што уредније, а по томе и прометање што живље, ваља да има у обрту познатих и сталних мера *запремине*, *просторности* и *тежине*. Наравно где се ове три мере применити не могу или где оне још немогу дати довољно сигурна ослонца познавању главних особина ту долазе у обрт и мерила других специјалних особина (мере густине, специфичне важине, еластичности, математичне мере и т. д.).

6. Главно је што се иште да мере испуне свој задатак: 1. *сигурност* њихова т. ј. ваља да су тачне

и да се не мењају; 2. *јединство* њихово, т. ј. за једну исту врсту мерења не треба имати више различних мерила него на против треба да има једна једита основа за сва разна мерења. Најпростије је мерење протезања једне линије. Ако се површина нека сведе на квадрате, а тело неко на коцке, онда се и мерење површине и запремине може свести на меру којом меримо протезање линије редне — меру дужине. А и сама мера за мерење тежине неког тела може се свести на ову последњу, кад се узме шта једна коцка неког извесног тела (воде) при некој извесној температури тежи.

Осим сигурности и јединства иште се још 3. да су мере згодно удешене, како би лако било њима руковати и рачунати.

Телесно неопредељива добра не могу се непосредно мерити, него по највише по времену које испуњавају или по величини њихових посредњих или непосредних материјалних резултата. Особито се услуге могу најпростије али и нај несавршеније по времену које трају — по надници; много тачније али и много теже по материјалноме резултату — по комату израђенога мерити.

II.

Новац.

1. Највећа сметња прометању добара може бити у томе, што оно добро које би неко имао да даде у размену за неко друго не одговара непосредној потреби сопственика овог последњег. Овај ће тек у

ономе случају пристати да се погодба сврши, ако је сигуран да ће добро то које му истина потребу непосредно не намирује, моћи неком другом разменом добити онака добра која му могу *непосредно* потребу намирити. Погодба дакле и размена тим ће се пре свршити што је добро оно за које се неко друго у размену иште веће разменљивости, што оно лакше и сигурније прималаца налази. Добро које с његове велике разменљиве способности сваки радо у размену прима и према чијој се вредности мери вредност осталих добара у размени, које на овај начин олакшава и посредује прометање добара, зове се *новац*.

2. Новац није установа која је постала услед каквог договора људског нити је како друкчије каквим ауктoритетом или влашћу са стране у друштво донесена, него се сасвим природно и уредно развила из праве потребе људскога саобраћаја. На сваком је ступњу друштвена развитка имало по неко добро, које би сваки од драге воље у размену примао, за то што је његова употребљивост била изван сваке сумње, што је сваки сигуран био да зањ може и сам друга нека добра добити, а најпосле што му и самоме неку потребу и непосредно намирити може. Само према развитку народноме разликују се јако добра, која су кад као новац служила. На ниским ступњима развитка обично су то добра, која очевидно могу намирити неку важну материјалну потребу човекову — стока у старих Грка, рибе у Новој Енглеској, крупице соли у Хабисинији, коже у Руса и т. д. Даљи развитак тежи, да рад живљег прометања добара даде новцу што згоднији облик н. пр. у Русији

у место целе коже један комадић порубљен (рубља), који у обрту представљаше целу кожу. Што се друштво већма развијало и што је у следству тога и потреба расла, да се има што савршенији посредница размене и што боље мерило разменљиве вредности добара, то се све већма прелазило на финија добра, док се на послетку није дошло — и то доста рано — на драге метале, злато и сребро.

3. Што се у свију цивилизованих народа новци од драгога метала праве, и то је са свим природно дошло, почем се опазило да они у највећој мери имају у себи све оне особине које треба да има добро што хоће као новац да олакша размену добара и да буде мерило њихове разменљиве вредности. А особине су те у главноме ово: 1. драги су метали добро које намирује једну врло екстензивну потребу људску — потребу сјајности и одликовања; 2. у маленоме свитку имају сразмерно велику вредност (ову особину има драго камење у много већој мери, али оно нема важне особине која следује); 3. дају се делити, а делови лако се сједњавају, и сваки део задржава сразмерну вредност према целоме; 4. они су добро које се најбоље противи хемијским и физичним утицајима, па се с тога најбоље одржавати чувати и преносити могу; 5. може им се дати згодан облик; 6. вредност се њихова у размени, у подужим периодама сразмерно најмање колеба и мења.

Рад ових особина и рад особине која је у следству њих дошла т. ј. рад сигурности да се за новац од драгога метала у свако доба и на свакоме тргу може добити добара у размену, привредници најобич-

није и састављају капитале у облику новца од драгога метала, а то нарочито на оној периоди друштвена развитка кад правно стање није сасвим стално утврђено.

4. Док се новац не појави привредници долазе до намирница које им требају простом разменом, *трампом*, која предпоставља да привредник коме треба неко добро потражи и нађе привредника који има тако добро, а вољан је да га даде у размену за добро које онај има. Овако је сусретање очевидно скопчано с великим тегобама, а има незгода и с немогућности да се узајамна потраживања потпуно намире (поткусурив̀ање). Кад се новац појави онда тек излазе у обрту два нова појма и размена се дели у *куповину* и *продају* добара. Тиме се веома знаменито олакша прођа добара, убрза се прометање њихово, јер сад престаје потреба тражити привредника који не само има добро што се тражи, него коме управо треба оно добро које има да му се понуди. Сада се тражи само привредник који има неко добро да прода, или који хоће неко добро да купи. Олакшавајући прођу добара новац наравно утиче и на производњу подижући је и дававајући јој могућност да се редовно врши. Олакшавајући чување уштеђених вредности помаже капитализацију. Новац је појавом својим у великоме размеру помогао развитак привредне слободе тиме што је тако рећи човека материјално еманциповао. Човек који свој капитал има у облику новца није везан, већ слободан да одпочне посао који најбоље може. Убрзавајући прометање добара новац чини те људи долазе у живљи саобраћај један с другим, а

овоме је увек последица олакшање комбинације и асоцијације људскога рада.

5. У ономе што новац у обрту врши можемо разликовати два задатка: један је да посредује размену добара, други да буде право мерило вредности коју добра у размени имају. Мерило неко може то бити тек тиме, што и само има онаку исту страну или онаку исту особину какву хоће у других добара да мери. По томе и новац може бити право мерило разменљиве вредности само по томе што и сам има вредност у размени. Као мерилу треба да му је она особина којом мери што постојанија, т. ј. разменљива вредност новца треба да се никако не мења или бар да се што мање и што слабије мења. Осим тога има још и других услова од којих зависи хоће ли новац што боље испунити свој задатак у обрту. Услови су ти у овоме што следује.

6. Пре свега треба да се за новац — за законито мерило вредности у размени — узме једно једито добро, — сребро или злато, ма да и једно и друго имају свију особина које требају новцу; осим тога треба да има *једна* система новчана. Ово је овде изјава оне исте тежње, која иде на то да се у обрту има *једна* мера по којој се или којом се мери. Кад би било више мерила разменљиве вредности прометање већ не би могло бити живо, због незгоде рачунања на више начина, а било би и губитака у времену због нужности да се купац и продавац споразумеду каквим ће мерилом разменљиве вредности да се разрачуњавају. Него се више пута огледало, да се обрту даду два законита мерила разменљиве

вредности, н. пр. злато и сребро, па се законом утврђивао одношај њихових вредности између себе. Али цена драгим металима на тргу светскоме није непрекидно постајана, па кад цена једноме од њих одступи како од цене која је законом утврђена, одмах се наравно у самој ствари измени и одножај њихове вредности између себе. Привредници гледају да плаћају оним новцем до кога сразмерно јевтинијим путем доћи могу. При оваком би стању ствари кредитори губили а дужници добијали. Осим тога било би непрекиднога колебања у цени једнога или другога законитога мерила вредности. Ако би злато било на тргу нешто јевтиније, него што му је вредност државним законом утврђена, онда ће га се — будући сваки дужник жели платити оним законитим новцем, који му јевтиније дође — непрестано у обрт уводити, те ће ту вршећи и ону службу, коју је до пада сребро вршило истискивати ово из обрта све донде док га у обрту не остане толико, колико је потребно да се ситна плаћања подмире. Маса сребра истиснута из обрта онога круга у коме је два законита мерила вредности, потиче редовно у оне кругове у којима је сребро једини законити новац; или се износи и на трг оног првог круга, а на понуду за употребу на какве друге цели; тиме што се повелика маса сребра, која је до сада служила у обрту као новац, изнела на трг може тако увећати понуду сребра, да му вредност на тргу падне испод оне вредности која је законом одређена као сталан одношај према вредности злата. Сад почем је у самој ствари промењен одношај вредности сребра к злату и то

на корист злату, то би се опет поновило онако кретање као што је горе описано, само што би се сад тражило сребро као јевтиније да се њиме плаћа, а злато би се извлачило из службе новца. Тако би се вредност у размени обојима непрекидно колебала, а тиме се не би могао испунити први услов сваког мерила: постојаност и непременљивост оне особине којом мери. С тога теорија препоручује: да се само један драги метал узме за законити новац. А с друге стране препоручује да се ваља постарати, да у обрту има довољна готовина и од другог драгог метала да би се предупредиле неповољне последице, које би могле доћи у следству каквог наглог извлачења велике масе законитога новца из земље.

7. Како ће новац испунити своју улогу у обрту то зависи још и од тога ди ли је новчана система удесно и целисходно уређена. Овамо иде: 1. потреба да је важина и финоћа различнога новца у највећем ступњу поуздана. Рад ове се цели драги метали израђују у веће или мање комадиће — (обично округле неколико линија дебеле пљоште, али и у друге облике, квадрате, овале, прстење, шипке) — на које држава или неки признати ауктоpитет удара знаке, којима се казује колика је тежина ког комада, колико чиста драга метала има, па према томе и колика му је вредност. Овако израђени драги метал и зове се *новац* у смислу обичноме. 2. Потреба да је поделење и комаћење новца удесно, да је лако њиме руковати и нарочито да је лако њиме рачунати. У овом је погледу најбоље поделити вредност новца по десетној системи. 3. потреба да је облик удесан, да су зна-

кови и смеса метала (легирање) цели сходни; особито од овога зависи тврдоћа металнога новца и противљење његово губитцима у следству трвења.

8. Особито од брзине којом новац оптиче зависи степен савршенства у коме он постизава свој задатак. Новац је с народно-економног гледишта сталан капитал; он иде у онај ред капитала у који и друмови, путови, канали и друге установе за саобраћај. Он је алат којим се прометање добара извршује. Привредна тежња свуда у опште иде на то да се што више, приликом потпуног намиравања потребе неке, уштеди. Али се при употреби новца не може тежња она остварити н. пр. тиме што би се новцу некоме мање драгога метала давало него обично, што би се као штедило на материјалу од кога је новац, јер би се тиме вредност његова побила, а с овом управо и стоји у највећој свези услуга коју он обрту чини. Него се она привредна тежња изјављује овде у тежњи да новоц што *живље оптиче*, јер оптичући живо једна иста количина новца може да учини онаку услугу, какву би једва чинила два пута већа количина, али која много лакше оптиче. Што новац живље оптиче то је корист од њега народној привреди све већа. С друге стране, право је порицање природе новца, прави губитак привреди народној, кад новац никако не оптиче него на миру лежи. С тога привредна тежња мора ићи на то нарочито, да се новац не оставља беспослен. А он је то највише и најобичније кад се нађе усамљен, кад је у веома маленим сумама подељен и јако растурен. С тога опет ваља радити, да се растурене масе новаца сконцентрују живо и

да се опет живо улажу у производне радње. У развијенијим и напреднијим привредама народним имају особите установе које по овоме правцу раде, а установе су те нарочито: штедионице, банке, кредитни заводи у опште.

9. Почем није могућно без великих незгода по привреду народну имати двогубо законито мерило вредности размењиве, то је сад питање, који је драги метал бољи да се узме за законити новац? На ово се питање не може у опште одговорити, премда има наученика који су се изјаснили за злато, а опет других који су за сребро. Злато без сумње има већу способност за прометање, лакше се преноси, почем једна количина злата има бар петнајест пута већу вредност него иста количина сребра; брже се броји, и кад се с другим металом смеша како треба мање га се при прометању отире, него што то бива са сребром; издатци око ковања златних новаца четири су пута мањи од издатака на сребрне новце (М. Шваље). С друге стране и сребро има у пуној мери све особине које требају новцу, а још је много способније да представља малене вредности (и пара има сребрних; пара од злата била би тако ситна и танка да се не би могла ухватити). Него би се опет питање ово могло најбоље решити према томе како који од ова два метала испуњава главни услов сваког доброг мерила — да му је особина којом мери стална и променљива, другим речма, који је од њих размењивом вредношћу својом постојанији? Ни злато, ни сребро није савршено постојано вредношћу својом у размени, и једно се и друго колеба, само је питање

monometalisti

којега колебање привреда народна с мање незгоде подноси. Злато се обично копа горе на површини у наносима река, не тражи се велике вештине ни велика капитала да се копа. Сребро се напротив налази дубље у земљи, често врло дубоко, жице му иду много пута кроз љуте стене, те за копање сребра треба и веће вештине и више капитала. Што је радња око злата проста, то се у ње и не могу применити у великоме какве техничке поправке, које би знаменито могле смањити трошкове око производње злата. Напротив при радњи око сребра може то бити. С тога се вредност злата узевши је како се у дугим периодама показује, постојанија од вредности сребра, којега се експлоатација временом све већма усавршава. Али ствар друкчије изгледа кад узмемо мање периоде времена, па у њима потражимо како се вредност драгоме металу покреће. Управ опа лакоћа којом се злато копа може учинити, да се од године до године врло различне, а знамените масе злата на трг изнесу те да јаче или слабије утичу на вредност злата, а после и лакоћа преноса, и сама она особина што злато у маленоме свитку далеко већу вредност има те се оно на тргу живље покреће отичући и притичући у већој или мањој маси, а тиме може да му се вредност ма и незнатно усколеба. На против произвођење је сребра много уредније што се тиче масе која сваке године тргу придолази; оно се и на тргу лаганије покреће, јер се према злату теже преноси, готовина се сребра теже с трга повлачи него готовина злата, а то су све знаци који казују да се сребру у мањим периодама времена вредност слабије мења и много

уредније покрећу него злату С тога се сребро у већине европских држава усвојило за законито мерило вредности. — У осталом којим ће се металом који народ служити као законитим новцем, то зависи нарочито од привредног развитка његовог. Ту живост обрта и маса добара која се мења, захтевају да се има новац који у малом свитку што већу вредност представља. Отуда јако развијени народи с великим прометањем радије усвајају злато за законити новац (Енглеска, сев. Америка).

10. Осим новца од драгога метала има и новца од хартије. То је запис који не само посредује размену добара него постаје и самостално мерило цене добара тиме, што је сваки привредник у обрту сигуран да ће и сам зањ у обрту добара добити моћи, а сигуран је јер му за то јемчи ауктоpитет саме државе, која новац од хартије или сама непосредно или посредно (преко какве банке) издаје. Много се пута на такав запис ставља да ће се на захтевање притежниково у метални новац разменити моћи, али у самој ствари обрт не може учинити употребе од те формалне изјаве, почем се с друге стране сваки законом обавеже да запис онај као законити новац примати мора, те га тиме нико не може одбити кад му се у име наплате понуди, нити може ко захтевати да се он *нужним начином* по пуној именованој вредности у драги метал размени. На овај начин запис онај постаје средство којим се у обрту може сигурно и без сваке сумње добара купити; он тиме добива тако рећи своју унутрашњу самосталну вредност, те мора бити и самостално мерило вредности.

11. Колико новаца којој привреди народној треба на то се не може у опште одговорити, то се у главноме управља према томе како је привреда у ког народа развијена. Народи на нижем ступњу развитка, у којих је прометање добара споро, а кредит још неразвијен требају сразмерно више новаца него народи у којих је прометање живо а кредит развијен. С друге стране што се с нижих ступања развитка прелази на више то се све већма показује потреба имати све већу масу новаца док се кредит не развије те да неким облицима својим посредујући прометање добара, одмени неку масу новаца на томе задатку.

12. Од разних теорија о новцу особито су две знамените по своме утицају, који су на практичну политику вршиле. По једној се сматрао новац као добро од свију добара најбоље, мислили су да је у њему све право богатство па према томе су постављали као главни задатак и приватној и народној привреди да што више новаца добави. На ову се мисао лако могло доћи почем се опазило да се за новац свако друго добро добити може, почем је новац доиста у чулно опредељивоме облику остварена способност купити што. Али да новац при свем том није добро од свију добара најбоље, да оно једино представља богатство, то се може опазити по томе што 1., ако новац и намирује неке потребе он не може увек да нимири све које требају па да има благостања; где нема шта да се за новац купи ту новац сам по себи не може намирити потребе човекове; 2., способност новца да купи добара не иде увек у истој сразмери према множини самога новца; напротив намножавање

новца при иначе једнакоме стању привреде народне може довести да је новцу вредност све мања. Да се у новцу самоме не састоји народно богатство то су најјасније показале оне земље којима је привредна политика ишла само на то да донесе у земљу што већу масу новца од драгога метала, које су таком политиком из напредног стања пале у сиротињу и сваковрсни назадак (Шпанија). — Друга теорија узима да новац није никако добро него просто само *знак*, узет да олакша размену добара. Па почем је теорија проглашавала новац за знак то практични државници којима је требало спасти се од финанцијских незгода, нису имали разлога за што мислити да новац неки и с мање драгога метала представља исту вредност. Отуда кварење финоће и важине новца са законским приси̇љавањем да се прима по пуној некадашњој вредности. Падање вредности овако полошеноме новцу, и у опште велике незгоде које су привреду народну сналазиле у следству онаких мера практички показују да је новац нешто више а не само просто *знак* вредности, или да је он у онолико знак вредности колико је то и свако друго добро. — У новије се доба радо развија једно друго схватање новца по коме би он био као упутница на фонд добара народне привреде, као сведочанство неком праву потраживати неку масу извесних неких добара од привреде народне (особито лепо развијен у Маклиода). Само да се не би изгубили прави знаци природе новца требало би додати да је други новац сама собом, својом унутрашњом верношћу, подјемчена упутница на фонд народне (светске) при-

вреде, а новац од хартије упутница којој је вредност подјемчена државним ауктоpитетом.

* Вид. Рошера књ. II., гл. 3.; Pay §. 257 и даље; особито Michel Chevalier: La Monnaie као трећи део његовог „Cours d'économie politique."

III.

Кредит.

1. Много добро остаје без купаца за то што су ови разним чињеницама спречени да одмах зањ дадy какву другу равновредност (еквиваленат) ма да би кроз неко извесно време били у стању то да учине. На овај начин могу врло важни тренутци у привредне радње да протеку без икакве користи почем привредници немају за онај пар средстава да их употребе. Чињеница која ову велику сметњу прометању добара и у опште привредној радњи уклања зове се *кредит*. Он је размена при којој једна привредна личност уступа добра нека другој личности за која ће јој ова равновредност дати у неком тренутку у будућности.

2. Газдинство народно у коме се привредници јако кредитом служе зове се *кредитно*, да би се разликовало од *новчаног*, у коме се купује и продаје за готов новац, и од *натуралног*, у коме се даје добро за добро (трампа). Ова три газдинства означавају нам три велике фазе кроз које је свако газдинство народно развијајући се прошло, почевши натуралним, а завршујући кредитним.

3. Да се кредит дати може, за то треба пре свега да онај привредник, који своја добра другоме неком за будућу накнаду уступа, може бити без њих или без њихове равновредности, за оно време за које их је дао. То опет претпоставља да у привреди већ има капитала и да има готовина о којима ће кредитор за оно време живети моћи. Па онда нарочито ваља да међу привредницима има поверења. А ово опет зависи од моралне и привредне јачине њихове, т. ј. од поштења и од капиталности њихове, да ли *хоће* и да ли *могу* да плате на што су се обавезали, а после нарочито и од тога какво је правно стање у земљи т. ј. од тога јесу ли закони земаљски добри, и да ли се суди право, брзо и јевтино.

4. Кредита има разних врста према томе како се кад што у поглед узме. Тако узимајући у поглед личност којој се кредит даје има *јавни и приватни кредит*. У јавнога је значајно што је ту кредитованик *држава*, дакле личност велике привредне јачине и личност о којој се претпоставити мора да је највеће моралности. Кредитори се ту поглавито ослањају на ту моралну јачину, на добру вољу дужникову; трећа чињеница која утиче на кредит (добри закони) не значи овде много. — У приватнога се кредита особито гледа на капиталност, на имућност кредитованика, на способност његову да располаже великим вредностима. Лакоћа самога располагања тог има знаменита уплива на кредит. Што је у трговаца капитал у опште покретнији, што лакше могу располагати вредностима с тога је у њих и већа кредитна спо-

собност, него у сопственика непокретнога имања при иначе једнаким приликама.

5. Има *случајног* и *редовног* кредита. Случајно је кредитовање кад се оно не даје рад кредита, него кад се појављује тек што су га са свим особите прилике изазвале. Ово случајно кредитовање долази особито кад богати и развијени народи продајући своја добра сиромашнима и неразвијенима, не могу друкчије, него да им их даду на познију отплату. — Редовно или право је кредитовање онда где се оно даје *рад* кредита, т. ј. где се кредит даје да би се нарочито дошло до кредитнога одношаја и до правних потраживања која из њега истичу.

6. Према томе каква јемства (гарантије) даје онај који кредит прима, овај је *лични* и *стварни* (персоналан и реалан). Први се даје личности и на лично јемство; други се даје на неку стварну залогу. Ако ова залога пређе у руке кредитору, ако је покретна те се оставља за сигурност у онога који је кредит дао, онда се то зове *кредит на залогу* у тешњем смислу, или *ломбардски* кредит. Ако се залога она не може пренети под непосредни надзор кредитору, него се само неким правним актом узме за осигурање зајма, онда се то зове *хипотекарни* кредит, или кредит на хипотеку. Који од ова два кредита боље утиче на привреду народну то се не може у опште казати. За тако названу прапроизводњу (земљоделство, шумарство, рударство и т. п.) кредит је хипотекарни од највеће важности, и у опште за све оне радње и предузећа из којих се капитал полагано враћа, те се ни кредит не може тако брзо вратити.

Занати се и велика индустрија служе врло добро и једним и другим. По трговину одсудно превлађује важност личнога кредита.

7. Тегобе које су често на путу те они који требају кредита и они који би га дали не могу лако да се нађу, изазвале су те су се појавиле личности и установе којима је цел да посредују кредит. Овамо иду комисионари за новце, агенти посредници на берзи, сензали и т. д. Саме берзе средине су на којој се састају они који желе да купе или да продаду кредитни одношај какав, а уз то су оне и средине за трговину с драгим металом. Мало по мало развили су се заводи који посредују и олакшавају употребу кредита тиме што на свој рачун и самостално кредит траже и дају — кредитни заводи, банке. Корист од ових завода у томе је што се они са сваке стране боље виде; капиталисте ће много пре поверити капитал свој једном новчаном заводу, којега је радња јавна а капитал велики, него приватноме човеку једном. Привредник коме треба капитала, много ће га пре и у опште под много бољим условима добити у таких завода, него у приватних капиталиста. Осим тога велики кредитни заводи имају више средстава, да што поузданије дознаду, какве је ко кредитне способности, а у опште да солидној радњи с кредитом даду све нужне услове.

8. Банка је трговина која ради артикулима што су средства којима се у обрту добра купити могу — дакле *новцем* и *облицима кредитних одношаја*, и која продајући и купујући оваке артикуле гледа као и свака друга трговина да радњом својом истера себи

неку чисту добит. Осим ове чисто приватно-економне цели, народно-економни је задатак њезин, да радњом својом привреди народној осигура и олакша употребу кредита и свију користи које су с њиме скопчане. Сви се њезини послови могу свести у два главна рада. Једнима иде на то да набави себи нужних средстава за рад, другима да набављена средства производно уложи. Ону прву цел постизава 1. тиме што предузимачи банке саставе особити капитал — банкиња главница; 2. што од привредника прима капитале на чување или на зајам — *депозитна радња*; 3. што издаје банкноте. Ону другу цел постизава: 1. купујући менице којима рок исплате још приспео није — *дисконтном радњом*; 2. дајући зајма на покретну залогу — *ломбардском радњом*; 3. дајући зајма на непокретну залогу — *хипотекарном радњом*. За осигурање од незгода које могу доћи с каквих непредвиђених прилика ваља банкама држати увек неку количину поузданих вредности при руци — банкину готовину. Према томе која је од горе наведених радња банци искључни или главнији посао банка се зове: депозитна, нотна или емисионска, дисконтна, ломбардска или и хипотекарна.

9. Главна корист од дисконтне или есконтне банке у томе је што откупљујући привредницима њихова новчана потраживања којима време још приспело није да се наплате, даје им средстава да производну радњу своју наставити или нову какву предузети могу, даје им могућност да с неком малом жртвом — која се обично у процентима изражена зове *дисконто*, (а није друго него интерес на извесну

за време од дана дисконтовања до дана у који приспе рок исплати) — потраживања своја остваре (реализују) много пре времена њихова истека. А кад се има прилика, да се новчана потраживања у облику каквих кредитних записа (меница, упутница, облигација) могу реализовати тако рећи у свако доба, онда ће се наравно и привредници у већој мери служити њима, те ће се тако привреда народна све више користити кредитом. А кредит ојачава производну снагу народнога капитала, врло знаменито убрзава прометање добара, тиме и једним и другим утиче на народну производњу, живо је развијајући. — Осим овог општег утицања на развитак народне производње, дисконтне су банке од најближе непосредне користи ономе кругу привредника који по природи радње своје капитал брзо окрећу, а изложени су приликама, да им у датоме тренутку, а на кратко време требају капитали да би неко предузеће извршили — дакле нарочито кругу трговачкоме и индустријалноме.

10. Банка којој је главно да даје кредита на непокретну залогу зове се хипотекарна. Раније установе које су давале зајма на земљу (ређе на куће), звале су се „кредитне дружине“ (Credit-Vereine); у новије доба „завод за кредит земљишту“ (Boden-Credit-Anstalt), „завод за непокретни кредит“ („Crédit fourier“ или „Crédit immobilière“). Заводима је овим задатак да привредницима на стварно јемство непокретним имањем њиховим дају кредитом средстава како би у стање дошли да од тога имања што веће користи изведу, — нарочито пољским привредницима на усавршање и поправку пољске привреде. С друге

стране дају прилику капиталистима да капитале своје производно уложе, а са сразмерно великом сигурношћу, почем су зајмови осигурани стварним добрима, којима је процењена вредност увек изнад вредности коју зајам представља (обично се даје од $^2/_3$ процењене вредности). У хипотекарне је банке карактеристично, што се њезини капитали по правилу полагано враћају, јер се и капитал уложен у непокретну имаовину (куће, земље) у опште полагано и споро вади, те је тако дужник овакав у стању само полагано и у роковима — најбоље поступним потирањем, амортизацијом — да узајмљени капитал врати.

11. Радња се с ломбардима врши већином уз есконтну радњу. Њезин је значај у томе што привреднике с кредитом или капиталом, који је веће размењиве способности него добро које они у залогу дају (облигације, акције, заложнице, златне и сребрне ствари, драго камење и т. п.), или што привредници потребујући капитал нису ради да вредности које у руци имају са свим отуђе. Радња ова корисна је у колико даје привредницима средстава за производну радњу. Али је у ње незгода што се више него и која друга грана кредитне радње може употребити да непроизводни потрошници лако дођу до средстава за потрошњу.

12. Да може давати кредит треба банка и сама да има кредита. У овоме погледу много може учинити јавност радње њезине, периодични извештаји о стању њезиноме. У осталом има два начина на које себи кредита набавља. Најпре бива то примањем *депозита* на руковање. Банка ће овим начином моћи добити

тим више средстава на расположење што згодније услове понуди привредницима, т. ј. ако уздаје добар интерес на депозите и ако учини све могуће олакшице примању и повраћању депозита.

13. Депозитна радња банке с давањем интереса на депозите, има врло велики народно-економни значај. По привреду је народну најгоре кад новац ова „покретна снага индустрије“ лежи мртав; — најбоље је кад он сав и свом снагом својом оптиче по народу те народну производњу у покретање доводи. Новац најслабије може да изврши ову своју дужност, кад је у врло маленим масама растурен по народу, јер малене суме новца свака за себе нису у стању да покрену мало већу радњу. Депозитном радњом својом банка скупљајући ове малене суме у једно, ставља народноме произвођењу на расположење веће капиталске суме, без којих понека важна привредна радња никако не би могла ни бити. А дајући интереса и на најмање депозите обадрава не само скупљање малих капитала у веће, него и састављање нових капитала. У овоме је двоме велика важност депозитне радње банкине за привреду.

14. С депозитном радњом овако као што је овде изложена саставља се обично (особито у новије време) једна друга радња, која сама по себи и јесте историјски најстарија грана банкине радње. У старије доба (сада још у Хамбургу) постојали су особити заводи који су се звали *жиро-банке* или и *преносне банке*, а којима је задатак био да суме металнога новца које су јој нека лица поверила, чува сигурно, а узајамна потраживања и намиривања ових лица

између себе да извршује отписивањем и записивањем извесних сума из рачуна и у рачуне истих лица. На овај се начин 1. избегавала опасност штете и губитака при пренашању драгога метала приликом измиривања новчаних потраживања нарочито између трговаца; 2. кварење, излизавање, трвење и други губитци металнога новца; 3. заштеђује се време које би се морало провести у честоме бројању новчаних сума. Корист је још очевиднија кад се узме у поглед да се нарочито међу трговцима и индустријалцима новчана потраживања узајамно потиру (компензују). *А* је н. пр. дужан неку извесну суму привреднику *Б*, овај опет дугује исту суму привреднику *В*, а овај исто толико привреднику *А*. Без жиро-банке ова би сума морала прелазити четири пута из једне руке у другу, четири би се пута бројала, четири пута излагала опасностима које су обично скопчане с пренашањем драгога метала из једне руке у другу; поред жиро-банке она би се сума само отписала с рачуна *А* па пренела на рачун *Б*, с рачуна *Б* отписала па пренела на рачун *В*, а с његова опет пренела и записала у рачун привредника *А*; тако би се четири дуга онолике суме намирила, а новац се не би ни макао из касе. — Будући се метални новац у каси жиро-банке не покреће па у следству тога и не отире и не лиже, то је он на сваки начин пуноважнији од онога новца металног који по тргу оптиче; отуда где год је била жиро-банка ту је новац банкин према новцу који у обрту оптицаше (тако названи „курант“), а који у следству лизања, трвења, бушења и т. д. није могао бити пуноважан, добивао доплату

неку (адио). И будући је банкин новац, остајући непрестано на миру, једнако непроменљив по важини драгога метала који је у њему, а новац у течају лижући се непрестано губи: то се обично новац банкин, којим је и онако банка рачунала, узимао за мерило вредности у размени, за новчану јединицу при рачунима у обрту (марк-банко хамбуршке жиро-банке). — Незгода је у оваких жиро-банака, што суме које су поверене каси њиховој не смеју се никако обратити на какву производну радњу, него ваља да су непрестано потпуно у каси; јер би иначе они који имају своје рачуне на банци били у опасности да им се оно што по гласу рачуна имају као своје, не подудара са стањем касе. — У новије се време с врло добрим успехом огледало, да се користи које од жиро-радње нарочито трговачкоме кругу доћи могу, споје с депозитном радњом банкином, те да се улошницима отворе особени рачуни и књиге на банци, да им се на оно што по гласу тих рачуна као „своје“ на банци имају извесни неки интерес даје, а да у свако доба могу упутницама (у Енглеској а у најновије доба и на континенту европском тако названим *чековима,)* располагати оним што на њојзи имају. Банка се опет за то производно служи на овај начин повереним јој капиталима. — Данашње банке већином скопчавају дисконтну, депозитну и жиро-радњу.

15. Други је начин којим банке набављају себи средстава за рад у томе што издају упутнице на саме себе, упутнице које гласе на округле суме у законитоме новцу а које се имају исплатити свакоме доносиоцу без разлике одмах чим их он каси банкиној

поднесе. Овакве се упутнице зову *ноте* или и *банкноте*. Будући да оне гласе на метални (законити) новац, будући да се у свако доба уњ разменити могу и будући да ће се то свакоме доносиоцу банкноте на захтевање његово учинити, те с тога нема никаквих формалности при преношењу из руке у руку: то кредитно потраживање у овоме облику достиже највећу способност оптицања. За саму је банку нарочито знаменито што она издајући банкноте може у једном истом тренутку скончати обе стране свога задатка 1., дисконтујући нпр. банкнотама менице она постаје тиме кредитор ономе коме је дисконтовала за ону суму на коју дископтована меница гласи, а у исто време постаје дужник (дебитор) онима којима при дисконтовању издате менице у руке дођу, а за суму коју банкноте ове представљају, — банка тиме у једно исто време узима кредит себи у целе привреде народне или бар у онога привреднога круга у коме је а даје га од своје стране појединим привредницима. —

16. Напред је говорено о двогубој задаћи новца у обрту: Он је мерило разменљиве вредности и посредница обрту. Узет само по овој другој страни његова задатка новац се може сматрати као знак да онај који га има може потражити у привреде народне добара у оноликој вредности колико новац онај представља; по тој другој страни свога задатка новац је *знак права потраживати неку извесну вредност*, „преношљиви знак дуга неког“ (Маклиод). Ако сад неко потраживање вредности у место новцем намиримо неким другим знаком нпр. записом каквог кредитног

одношаја, да се има права потраживати толику и толику вредност, и ако се овакав знак или овакав запис прима у обрту те оптичући посредује премештање добара: онда је он очевидно при прометању томе извршујући једну страну задатка новца заменио новац по тој страни. Кредитни облик који може заменити задатак новца да посредује прометање добара, зове се *заменица новца, сурогат новац.*

17. Сурогати новци замењујући новац у обрту чине привреди народној ове услуге: њима се далеко знатније суме много лакше и са далеко мањим трошком и мање опасности у обрту преносити могу; одмењујући новац у једноме делу његова задатка дају привреди народној прилику, да уштеди оне вредности које би се у следству трвења, бушења, кварења новца итд. у обрту изгубиле; даље се новац слободан једног задатка свог скупља у народне резервне касе, у велике новчане ливаонице (резервоаре), најобичније у банкине касе те ту на мери остаје а у исто се врѐме даје прилика да се један део новчаног капитала који је до сада прометање добара посредовао, употреби како друкчије у народној производњи.

18. Сурогат се новца разликује од металнога новца тиме, што је овај сам по себи вредност, што он у себи самоме има своју унутрашњу вредност која чини те се он по свима круговима светског трга радо прима као посредница прометању добара; напротив сурогат новца нема сам по себи своје унутрашње самосталне вредности, него му вредност долази отуда што он гласи на неку суму правога новца, и што нека поверења вредна личност у обрту јемчи

да ће се за тај запис моћи добити сума правога новца која је на њему назначена. У правоме новцу јемство је његове вредности у њему самоме, у сурогату новца јемство је у кредиту привредне личности која га је издала. С тога се сурогат новца не прима по свима круговима светскога трга с једнаком готовошћу и драговољношћу, него има свој више или мање ограничени круг у коме личност она поверења ужива. А главно је што је прави новац не само посредник обрту него и самостално мерило вредности добара у размени; сурогат је само посредник обрту, а није самостално мерило вредности.

19. У обичноме се животу често мењају појмови новца од хартије и сурогата новчаног, па се и ови последњи зову новцем од хартије (папирним новцем). Али између њих има велика разлика, а то она иста која и између металнога новца и новчаног сурогата, — разлика у самоме начелу или у основу. Новац је од хартије и посредница обрта и *самостално* мерило цене; он има своју сопствену самосталну вредност; он се прима у обрту за то што то друкчије не може да буде, и нико нема права заискати да се он нужним начином у метални новац размени. — Сурогати новца мењају своје самосталне вредности; вредност им њихова долази тек тиме што гласе на неку суму законитога новца (металнога или од хартије), што су привредници који их од драге воље (не под морање) примају уверени да за њих могу одмах или кроз неко извесно време законитога новца добити. Хоће ли ко примити какав сурогат новца у обрту то зависи од његове одлуке, која се обично управља према ми-

шљењу његовом о кредиту онога који је сурогат новца издао. Сурогат новца тек онда постаје што и новац од хартије кад му се даде „течај на силу“, кад законодавна власт прогласи да онај који их је издао није обвезан више размењивати их у законити новац а напротив да је сваки у обрту обвезан примати их као новац. Него тиме сурогат новца престаје бити то и постаје особита сорта новца — новац од хартије.

20. Што који облик кредитни лакше и брже оптиче, то је тиме све боља заменица новцу. Брзоћа и лакоћа њихова оптицања зависи: 1. од лакоће њихова пренашања, — дакле што згоднији облик, што мање формалности при преламању; 2. од сигурности и лакоће добити за њих готов новац. Банкнота има обе ове особине у највећој мери, те по томе она и јесте најсавршенији сурогат новца у обрту. А и самој се банкноти може још већма повисити способност оптицања у обрту, ако се она призна за законито средство плаћања, т. ј. ако је држава сама почне примати на својим касама и ако је у обрту сваки обвезан примати је при наплаћивању. Тиме се још не побија кредитном облику овоме карактер сурогата, само ако се задржи да се он на касама банкиним у свако доба у драги метал разменити може — наравно по пуној назначеној вредности.

21. Будући да новчани сурогати само онда најбоље и најпотпуније извршују свој задатак у обрту кад се у законити новац лако и сигурно разменити могу: то увек ваља да има једна резерва металнога новца из које ће се поднесени кредитни облици што новац замењују, исплаћивати моћи. У каквој сразмери

ваља да стоји метална готовина или резерва према маси сурогата, то се не може у опште казати. Према радним приликама у привреди народној сразмера она може бити час већа час мања, а у главноме зависи од кредита који има личност што је сурогат новца подјемчила.

22. Тако исто према јачини обрта, према развитку народне привреде иде и количина новчанога сурогата који ће се у обрту одржати моћи. Што је радња већа и пространија и што је кредит личности која банкноте издаје солиднији: то се и већа маса банкнота као сурогата новчаног на тргу одржати може. Особито сама јачина обрта има пресудна утицаја на количину банкнота у прометању. Ако се нпр. изда више банкнота него што обрту у неком датом тренутку доиста треба то ће их он оноликом сумом коликом прелазе потребу његову одбијати натраг касама које су их издале. Т. ј. будући се издало много више банкнота него што обрту према јачини и величини његових послова треба, то ће посредницама обрта спасти способност њихова да посредују прометање добара онако као до сада, требаће више њих да изврше посао у обрту који је пре мање њих вршило, другим речма новац појевтини, а сва остала добра према њему поскупе. У такој прилици привредници ће желети, да се послуже правом које имају те ће подносити касама банкиним да размене у метални новац, који ће извозити на страну у оне земље, где он према осталим добрима боље на цени стоји. Али овако извлачење драгога метала из банкиних резервних каса може имати злих последица по саму

банку, а и по привреду народну, сужавајући и смањујући металну основу кредиту у опште. Ако се само мало у обрту опази да се та метална основа кредиту доиста смањила, одмах се потреса поверење, да ће се банкнота моћи доиста у драги метал размешити, кад који привредник усхте. А потресе ли се једном кредит на којој су банкнота и сви остали сурогати новчани основани, онда се они одмах враћају банци, често тако нагло и у толикој маси, да она може доћи у највећу неприлику. С тога је од највеће важности по њу да изучава право стање обрта, па према њему да удешава како издавање банкнота тако и величину металне готовине, коју јој ваља при руци имати. —

23. Народно-економни значај кредита састоји се у главноме у овоме: 1. он олакшава прометање дакле и прођу добара изводећи више купаца на трг, т. ј. и оне који не могу сад одмах дати равновредност за купљено добро, али могу то скорим; — олакшавајући прођу добара наравно даје ширу основу производњи добара да се развије и усаврша; 2. даје могућност да се преко новчаних сурогата метални новац ослободи од посредовања прометању добара, а овако уштеђени капитал, да се на други који начин производно употреби; 3. њиме прелазе капитали из руку оних који их не могу или не знају производно употребити у руке онима који ће то умети. Кредитом се могу малени капитали у велике саставити и опет само њиме најкорисније међу привреднике поделити; 4. побуђује на састављање капитала дајући прилике да и они који немају предузимачкога духа имају користи од уштеђевина својих.

24. Него као и свако друго начело тако се и кредит може на зло употребити и изопачити. 1. њиме се могу послужити и непроизводни потрошници. Ова је опасност особито велика у прелазним периодама у народноме животу, кад народ прелазећи у развијенији живот почиње живо да милује и жуди за вишим милинама развијена живота. 2. опасност је и у томе, што се може претерати штеђењем металнога новца, тако да овога са свим из обрта нестане. Овим би се могла потрти основа на којој управо вредност кредитних облика и лежи. 3. што је прометање добара све живље, а трг све већи то је и све теже јасно и поуздано прегледати моћи покретање свију чињеница на тргу, то је све лакше доћи до погрешнога рачуна у спекулацијама. Што је кредит развијенији то је трг добара у опште (а особито новчани) све нежнији и осетљивији, па и кризе проће добара могу при кредитноме газдовању чешће наступати него у новчаноме газдинству, — не за то што би кредит као сам по себи био узрок кризама, него што криза мора доћи кад се кредит претераним безразложним црпањем на зло употреби. 4. најпосле, нарочито се могу државе ослањајући се на то што кредит потпомаже капитализацију у привреди народној и разумевајући то у апсолутној крајности, упустити у прекомерно задуживање, нагомилавање дуга државнога.

ОДЕЉАК ДРУГИ.

Одношај добара у размени.

I.

О одношају добара у размени у опште.

1. Одношај једног добра у обрту према неком другом даје нам основу за појам вредности тога добра у размени. Кад се хоће да се количином неког извесног познатог добра изрази шта неко добро у размени вреди, онда се тиме казује *цена* томе добру. А како се у развијеним привредама новцем мери вредност коју добро неко у размени има, то се може казати: цена је вредност некога добра у размени, казана у новцу.

2. Одношај добра једног према другом није сталан. Па по томе и цене добрима нису непрестано једнаке: на истоме тргу у разно доба као и у истоме добу на разним трговима цене су добрима различне. Али као што ништа у васељеној па наравно ни у социјалноме животу не бива случајно, тако и мењање цене добрима има својих закона. Закони по којима се цена добара управља изнађени су и важе под двема претпоставкама. Најпре се претпоставља, да је у обрту *слобода привредног покрета*; а после, да при размени свака страна гледа искључно свој приватни интерес. Прва претпоставка налази најпотпунијег свог израза у слободној конкуренцији. Конкуренција купаца зове се особеним именом *тражња*,

конкуренција продаваца *понуда*. Што се тиче друге претпоставке то на свакоме уредноме тргу *у опште* тако и бива да сваки гледа своју сопствену корист. Продавац гледа да што скупље прода, а купац да што јевтиније и што боље добро купи. На овоме природноме својељубљу човековом управо је и основана цела теорија цене. На тргу је борба привредних интереса и то не само интереса купчева с продавчевим, него још нарочито борба интереса појединих купаца између себе и појединих продаваца између себе. Борба се та срећно свршује тиме што купци купују, а продавци продају своја добра по условима који су према приликама на тргу доиста најбољи. При слободно учињеној размени обе стране добивају, јер свака даје у размену добро, које је по њу мање вредности за добро, које је по њу од веће вредности. И само тако што обе стране добивају размена се може редовно појављивати.

3. Да би се што поузданије могли изнаћи закони цене добара, ваља пре свега имати добро неко коме је вредност у размени стална, неизменљива, те да се по односима осталих добара према њему опажају и истражују промене у цени добара. Драгоме се металу па дакле и новцу од драгога метала разменљива вредност истина у краћим периодама времена тако слабо мења, да то не смета ни мало да он може бити врло добро мерило разменљиве вредности у других добара: али он није *савршено* мерило те вредности, јер се и његова вредност у размени у дужим периодама времена мења, тако да једна количина драгога метала која данас има неку извесну вредност није је имала

преко неког већег броја година нити се може казати, да ће она кроз неко дуже време исту вредност задржати. Што се вредност металноме новцу мења то смета те новцем не можемо сигурно мерити вредности које су разна добра у разна времена имала, а не могући поуздано дознати праве одношаје цене добрима, у неком датом времену, не можемо ни све појаве привредног живота ондашњег потпуно разумети. С истог узрока долази још једна велика незгода: узајамна потраживања између привредних личности, а која ваља да се врше кроз дужи ред година или да се изврше после много година, не могу се у новцу тако утврдити, да се у датоме тренутку у будућности у уговореној новчаној суми прими у самој ствари она вредност, која се при уговарању у погледу имала, дужник ће имати да плати већу или мању вредност од оне која се при уговору мислила, а према томе да ли је новац поскупио или појевтинио. На послетку, будући је цена новцу од драгога метала у исто време на разним трговима различна, то је тако исто тешко добити права појма, о правоме стању цене на страним трговима. — С ових незгода економисте су неке мислиле да им ваља потражити, неко друго добро, које се вредношћу својом на дуже време не ће мењати, па које би дакле и у оним приликама било добро мерило цене у којима новац није то.

4. Тако је Ад. Смит учио да је човечији рад (и то прост, обичан, невештачки) најбоље мерило вредности коју добра у размени имају, јер мишљаше да се може казати, да једнаке количине рада, у свако доба и на свакоме месту имају за раденика једнаку

„вредност“, да је „права вредност свачему мука и тегоба коју је поднео човек докле га је добавио“, и, да се „одношај свију осталих добара једнога према другом најбоље опазити може, кад се изнађе одношај њихов према раду који се за свако од њих купити може.“ — Али пре свега не стоји да је иста количина рада у свако доба и на свакоме месту исте вредности, почем у самој ствари тегоба једног истог рада једном раденику пада лакше другоме теже. Почем се дакле тегоба ова не би никако могла узети за мерило остаје да се узме најамница, која је равновредност (еквиваленат) рада, изражена у некој суми добара. Али управо најамница и подлежи лако спољашњим утицајима у привреди народној; према приликама и према времену она се много мења. — Него, као што је Ray (§. 180) добро приметио, најамница може добро да послужи, да се добије доста поузданога знања о правоме благостању народа неког, јер се по најамници опазити може колико дана обичнога рада ваља раденицима жртвовати па да неку извесну количину извесних добара добију.

5. Рикардо и сам узимаше *рад* за мерило вредности у размени, али не количину рада која се може за неко добро купити, као што је то Смит узимао, него количину рада која је потребна да се добра производе. У количини на неко добро потрошенога рада имала би се по Рикарду и цена тога добра изразити и то би била „реална вредност“ његова, — или како он сам вели „сравњене количине добара које *рад* производи опредељују њихову садашњу, прошлу и будућу односну вредност.“ Али да би

Рикардово схватање имало смисла и у практици ваљало би имати неко добро, које би се у свима приликама могло произвести једном истом количином труда и тегобе, које би у свако доба имало једнаки трошак око произвођења. А Рикардо и сам признаје да таквога добра нема, и сам вели за злато да је најбољи материјал за меру вредности у размени, јер се највећма приближује оној претпоставци о неизменљивости трошкова око производње.

6. И жито је предлагано да се узме за мерило вредности, а Ад. Смит је изјавио, да је оно у дужим периодама боља основа за мереље вредности, него новац од драгог метала. Али је жито добро које намирује једну од најинтензивнијих потреба, а којега понуда опет веома много зависи од природних прилика, од тога како је жетва испала. Почем жетве нису сваке године једнаке то ни годишње цене житу нису једнаке, а још се већма колебају оне у мањим периодама саме једне године. А на послетку ни у већим периодама није оно савршено једнако у вредности својој, почем напредци у знању и вештини могу и овде знаменито смањити трошкове око производења, а тако с друге стране намножаване народа и развијање његово утиче знаменито на цене житу.

7. Тако у самој ствари није могућно наћи савршено мерило разменљиве вредности — добро које се и само вредношћу својом у размени никако мењало не би, јер ни једноме добру не стоји понуда и тражња вечито у непроменљивоме одношају, нити има добра које би се у свако доба и у свима приликама с једним истим трошком око производења произвести могло.

Није га могућно наћи ни по томе што би за то требало да су и сва остала добра вредношћу својом у размени непроменљива, јер чим би се једно вредношћу том измениво, т. ј. чим би се од једнога добра за оно добро које је као стално мерило вредности, дало више или мање, одмах би се тиме изменила и вредност самога мерила, бар у одношају на ово једно добро.

8. Понуда и тражња то су две главне чињенице које увек у главноме опредељавају цену добрима: кад се њихов узајамни одношај измени мења се и цена. То је први општи закон у теорији цене.

* Ад. Смит је учио да је рад право мерило цене, па по томе би се и цена имала управљати према количини рада, који се на добро потрошио. Кад би то тако било „онда би земља која се ископа на дну дубокога бунара каквог и горе изнесе морала бити скупља него драги камен који се нађе горе на површини земној“ (Маклиод). — Рикардо учи да се цена *свима* добрима управља по трошку око произвођења. На овај би начин требало да производници радећи око некога добра само што више потроше, па да им производ што већу цену на тргу добије!

9. Човек тражи да неко добро уђе у сопственост његову за то што оно може посредно или непосредно да намири неку потребу његову. Што је потреба коју добро неко намирује јача, интензивнија, то је и унутрашња вредност тога добра за привредника већа, а што је унутрашња вредност неког добра већа, то је привредник готов да све већу жртву учини, да би га добити могао. По томе би дакле на тражњу неког добра утицала пре свега *јачина* (интен-

зивност) потребе коју добро то намирује. Али осим неколиких преко нужних потребница без којих социјалан човек не може бити, највећој је већини осталих добара интензивност намиривања врло односна. Има потреба које гањају човека да их намири, али спољашње неприлике раде у противноме правцу. Главна је неприлика што се ниједно добро не може добити без неке извесне жртве и само је разлика у величини те жртве. Добро које намирује интензивну потребу а може се добавити с најмањом жртвом коју је човек у опште кадар учинити, имаће највећу тражњу. Али ће тражња та бивати све мања, што је жртва она већа, јер је све мање оних који све веће жртве учинити могу. Најпосле тражња престаје са свим онде где *сваки* купац налази да добро које се тражи не вреди оне жртье (оних новаца), која се зањ иште. Тако се може казати и што је неко добро скупље, то му је и круг купаца све мањи и обратно: што су купци новчанији (т. ј. што су у стању да већу жртву учине), то је и тражња добара већа. По томе има двоје што утиче на јачину тражње: *интензивност потребе* коју добро неко намирује, и *новчаност купаца.*

10. Понуда се добара само онда чини кад се мисли да ће оно што се у цени понуђенога добра добије, претегнути жртву или трошкове око произвођења тога добра. Наравно да се овде узимају у поглед трошкови око произвођења с приватно-економног гледишта, а у њих се рачуна: сав течан капитал, који се при произвођењу добра потрошио, и будући да је тај капитал издат и потрошен унапред на рачун будуће наплате, то се урачунава да се у цени добра

извади и интерес на течни капитал за време од тренутка, кад се он у производњу уложио, па до тренутка кад се производ продао; даље интерес на сталан капитал и нешто у име накнаде на оно што се од тога капитала при радњи потрошило, покварило или поништило; — нешто на име осигурања целог уложеног капитала; — ако је привредник сам при произвођењу радно онда и најамница његова; ако је порезу или данак какав на рад свој плаћао, онда се и то урачунава у трошкове. Неки хоће да се чиста добит предузимачка урачуна у трошкове око производења, али она то није, (вид. део четврти), премда с друге стране сваки предузимач без разлике гледа, да у цени свога добра извади и неку чисту добит и премда се предузимачи остављају посла, ако њиме не могу доћи бар до средње земаљске добити.

11. Јачина те тражње не управља се по броју тражилаца као што јачина понуде не зависи само од количине или од масе добара на трг изнесене. Она зависи од живости којом купци и продавци раде да пре других цел своју постигну. Наравно да привредник који оно добро које се продаје или не цени много или нема новаца, нема за што и нема чиме да живо ради да га пре других купи. Тако исто врло обично бива да велика маса на трг изнесених добара гони продавца да журно распродаје, особито кад је добро такве природе да се не може лако с трга уклонити, да се не може чувати сигурно од штете и од квара те да дочека боље прилике, или кад какве друге неприлике стоје на путу да се добра с једнога трга преносе на други. Из овога се види да природа са-

мога добра много утиче на то како ће се тражња и понуда ставити једна према другој, а по томе и како ће цене испасти. Даље се по овоме опазити може да није могућно одредити сталну сразмеру у којој би цена према количини понуђенога добра непроменљиво стојала. Особито су неке економисте (н. пр. Грегорија Кинг, у новије време Молинари) мислиле, да се каква сразмера за цену жита изнаћи може. Али се сигурнијим истраживањем нашло да то није тако, а извесно се само зна то да цена житу (храни у опште) у много већој сразмери расте, него што количина на понуду изнесена пада, т. ј. ако је жетва за једну десетину мања, него обично, онда цена житу не ће скочити само за једну десетину пређашње цене, него можда за две или како Грегорија Кинг рачуна за три десетине. У опште, цене се преко нужним добрима много јаче колебају него цене мање нужнима.

12. Будући да култура развијајући увиђавност води к откривењима нових употребних вредности у добара, и будући да она развијајући у опште привреду тежи да повећа и новчаност купаца: то би се по томе могло рећи да култура развијајући и ојачавајући тражњу тежи, да цену добрима повиси. Али с друге стране што се друштво све већма свестрано развија, то се све већма и начини производења поправљају, све се више штеди у трошковима око производње и радња се све већма раширује. Култура у опште штеди да се што више, што боље и што јевтиније производи, дакле да се цене добрима спусте. Из овога што култура преко тражње и понуде утиче на цене у два са свим противна правца, може се из-

јаснити за што у самој ствари напредовањем друштва цене неким родовима добара падају другима опет расту. То зависи просто од тога која је тежња где превладала. Онде где је понуда самом природом ограничена, или где није могућно увећавањем понуде држати један корак с увећавањем тражње, ту је очевидно тежња културе правцем понуде слабија од тежње њезине правцем тражње, ту превлађује тежња, да се цена пење као што то н. пр. видимо у цени земаља и земаљских производа. Напротив онде где понуда није ограничена, или где се ограниченост њезина састоји у ограничености капитала који неког датог тренутка привреди народној на расположењу стоји — него који се у осталом у напредној привреди и сам непрестано умножава — ту је она друга тежња превладала и цене теже к падању, као што то видимо у ценама скоро свију уређених добара (манифактура).

13. У сваком датом тренутку има на тргу неки особити одношај између понуде и тражње, а према томе и нека особита цена добра неког. Цена, која се у неком датом тренутку у следству извесног одношаја понуде и тражње једне према другој — дакле у следству неке извесне конкуренције на обема странама — нађе, зове се *тржна* (пазарна). — Кад се деси да је на тргу конкуренција продаваца управо онако јака као и конкуренција купаца, кад се тражња и понуда савршено подударају (т. ј. онолика се количина добара тражи колика се нуди и обратно): онда се цена, која се у следству таквога одношаја тражње и понуде појави, зове *нормална*, узимајући да је тргу

нормално стање кад конкуренција купаца и конкуренција продаваца, држи једно друго у равнотежи. Ову нормалну цену неке економисте (Манголт) зову *природном*, али су раније економисте (нарочито Ад. Смит, Сеј) под природном ценом разумевале ону, „која је ни већа ни мања него што треба, па да се плати рента на земљу, најамница, и интерес на капитал уложен у подизање, преправљање и доношење добра тога на трг, а све према природној висини њиховој“ — (Ад. Смит књ. I. гл. 7.); дакле цена која се подудара са трошковима око произвођења.

14. Тржна цена некога добра може да буде изнад нормалне или и испод ње. Може т. ј. бити да се јако и живо тражи некога добра којега је мало на понуду донесено, па будући се не могу намирити сви који га траже да купе, то ће сваки да не би само ненамирен остао гледати да се на сваки начин пре других намири па ма, у колико му то може бити, понудно да плати више него други. На овај начин тржна цена може високо да скочи изнад нормалне. С друге стране може бити да се донесе на трг много више, него што се тражи па ће очевидно понеки продавац морати да остане с нераспроданим добрима, а да не би до тога дошао, сваки ће гледати, да добра своја пре других распрода ма их и јевтиније и много испод нормалне цене понудио. Али 1. ако је тржна цена неког добра већа од нормалне, онда ће предузимачи, и привредници у опште, желећи да се користе високом ценом његовом, изнети га у већој маси на трг; тим ће увећати понуду према тражњи (узимајући да је ова остала онака иста), а тим самим

побити цену, потерати је ближе нормалној. 2. ако је тржна цена у следству смањене тражње пала испод нормалне, одмах ће привредници гледати да и понуду смање да је доведу у равнотежу с тражњом, а тиме и цену да сведу на њезину природну висину. С тога се може казати: *нормална цена у свакоме случају и свакада остаје раван или тачка којој тржне цене у покретању своме једнако теже.*

15. Из овога се закона изводе ова два правила: 1. једнака добро у исто време на истоме тргу имају једнаку цену. Јер кад би се једноме делу тога добра цена спустила, онда би сваки купац ишао онамо где је она спуштена, на тај би се начин купци одбили од оних продаваца, који дају по старој вишој цени, те би и ови у следству смањене тражње њихових добара принуђени били да цену спусте. У обратноме случају, ако неколики продавци подигну цену, а купци на то пристају, онда ће и остали продавци истога добра цену подићи. 2. различна добра на истоме тргу и у исто време теже к сразмерности цене према трошковима око произвођења. Јер ако се неко добро према трошковима око свога произвођења много боље плаћа него остала, онда ће наравно производници њихови имати много већу добит него што је имају други производници. Ова већа добит намамиће производнике тога добра да радњу своју што већма рашире, а производнике оних добара којима је цена према трошку око произвођења у мање корисној сразмери намамиће да своје капитале и свој рад пренесу у ону радњу која се боље плаћа него све остале. То ће наравно понуду јако увећати па и

цену свести на ону висину на којој ће у погледу на трошкове око произвођења бити у сразмерности с осталим ценама.

16. Закон: да тржне цене теже нормалној — у практичноме се животу не извршује увек с једнаком сигурношћу, потпуно и савршено. Извршењу његову често стоје на путу велике сметње. Привредна неувиђавност доводи често привреднике те или не излазе с целом својом готовином на трг на понуду или изнесу више него што је економски оправдано. Тако се и на страни купаца често умешају сасвим странски елементи (навика, страх, нужда, неувиђавност у опште) те им сметају да раде према правој својој користи. Особито то бива при ситноме куповању, обичноме свакидашњем пазару. У великој трговини где се веће масе протурују, већ се много слабије појављују одступања од оног закона. А у опште што се народ већма развија, што даље у привредноме животу корачи, то су оне сметње које с привредне неувиђавности долазе наравно све мање. — Даље све што не да да се понуда и тражења слободно развију, што дакле пречи слободну конкуренцију, смета такође извршењу оног закона. Ту долазе заштитне царине, монополи, еснафска ограничења и т. п. Што се привреда већма развија што је у опште култура већа, то све више одпадају ове сметње па се по томе и закон онај све потпуније узвршити може. Али и на највишим ступњима развитка има појава који сметају томе. Најобичније и најзнатније тим правцем раде тако званe *спекулације*. Њима се може цена некому добру подићи много више изнад нормалне равни

па тако дуже време одржати, а опет се могу врло ниско испод ње свести, или хотимице или што у следству рђавих спекулација кризе трговачке наступају те се добра на тргу у бесцен дају.

17. Уследству погрешних спекулација или уследству каквих других спољашњих узрока (рат, глад, помор, катастрофа каква) може се десити да се на тргу нађе прекомерно велика понуда неког добра према слабој тражњи. Овако се стање ствари зове „препуњеност трга“ тим извесним добром, а овоме је непосредна последица „криза проће добра тог“ т. ј. такво стање ствари у коме продавци или никако не могу готовине своје да продаду те им сав у њих уложен капитал пропада, или их протурују тек испод цене, те опет највећи део капитала губе. Будући да су све привредне радње народне привреде једне у свези међу собом, то се криза у једној грани радње преноси и осећа мање или више и у осталим гранама. Криза упропашћавајући капитале приватним привредницима упропашћује један саставни део капитала народног. Овако озбиљан значај криза довео је на среду питање: да л' може бити да се у једно исто време деси препуњеност трга по свима гранама радње, другим речма да л' може доћи тренутак у ком би *сва* добра на тргу била у бесцен? Ово не може бити, јер на тргу се даје једно добро за друго (комад платна за $3._{442}$ грама злата, т. ј. дукат), једно постаје другоме мерило вредности у сваком поједином случају, па кад једно у цени падне, т. ј. кад се од једнога даје сада н. пр. два пута више на исту количину оног другог, онда је тим самим овом другом

према ономе цена скочила. У бесцен би дошла сва добра ккд би сваки продавац спољашњим приликама принуђен био да добро прода а овамо купци или не ће или не могу да купе. Али оно прво (да не ће да купе) није с тога, што сваки нуди на продају своје добро, другим речма тражи да зањ добије неко друго (дакле има тражње, има купаца); а оно друго није опет за то што сваки нуди своје добро у размену, дакле има чиме да плати. По томе обесцена *свију* добара у исто време на истоме тргу логички могућно није. — Али се може замислити да се сва добра према *једном једином* обесцене н. пр. код вредност новцу порасте па тиме цена сваком другом добру према новцу падне.

18. При истраживању закона по којима се цена управља наилазимо на ове три прилике: 1. Има добара којих се понуда по вољи и без умножења трошкова око произвођења увећати може. Таким се добрима цена управља и опредељује по најнижим трошковима око произвођења. Испод најнижих трошкова око произвођења не може пасти па тако дуже време остати, јер ће привредници — не могући у цени извадити ни трошкове своје — престати добро тако производити. У опште при редовним приликама најмањи трошкови око произвођења у једно су најмања цена по коју се добро неко дати може а да производник његов ие трпи бар· никакве штете. С друге стране цена таким добрима не може ићи изнад најнижих трошкова по које се исто добро набавити може, јер купци у своме приватноме интересу не ће хтети неко добро скупље плаћати кад га могу

или сами с мање трошка произвести или по мању цену с друге које стране набавити. — 2. Има добара којих је понуда апсолутно ограничена. У њих се цена опредељује по употребној вредности добра тога за купца и по новчаности његовој. Ту продавац добра онога има монопол (понуда је апсолутно ограничена), па по томе може он цену тим већма затегнути, што сам купац добро *више* а новац *мање* цени. — 3. Има добара којих понуда није сасвим ограничена али се само умноженим трошком око произвођења увећати може. Ако тражиоцима некога добра треба већа маса него што је могла с неким извесним трошком на трг изнета бити, ако би се понуда та увећати могла кад би се више трошка на производњу обратило, и ако купци пристају да плате овако скупље произведено добро: онда ће се цена и осталим јевтиније произведеним добрима истога рода на ту висину попети, почем купци фактички изјављују да су готови и већу цену платити само да се намире. Најнижу границу цени оваких добара опредељавају дакле највиши нужни трошкови око произвођења потраживане количине. Највиша ће граница цени њиховој бити онде, где буде могућно више добара изнети на понуду него што тражњи треба; преко те границе не може ићи.

19. Има добара којима покретање цене стоји у свези с покретањем цене неке друге врсте добара. Често бива да се некога добра више тражи за то што се и некога другога више тражи; али и да се једнога мање тражи за то што се другога више тражи. Оно прво бива у добара која заједнички једну исту

потребу намирују (кад је жито редовно скупље и њиве су скупље, кад се пива много тражи много се тражи и мељ, тако стоје донекле и кафа и шећер и т. п.) Оно друго бива у добара која наизменце служе једној истој потреби, које су при намиривању једне исте потребе једио другом заменица (сурогат) (ланено и памучно платно, кафа и чај, пиво и вино, гвожђе и дрво и т. п.) Тако с друге стране увећана понуда једне врсте добара може да учини да се увећа и понуда неке друге врсте добара, или да се некоме другом добру понуда смањи. Оно прво бива у добара која стоје једна према другоме као главни и споредни производ, која имају један заједнички трошак око произвођења (н. пр. брашно и мекиње, овчије месо и вуна, плодови пољског обрта каквог, толики разни споредни производи нарочито хемичне фабрикације и т. д.) Оно друго бива у добара која требају једних истих средстава за произвођење своје али при произвођењу једно друго искључују (хлеб и ракија од жита и т. п.)

20. Закон по коме се покреће цена у добара којих тражња расте или пада према томе да ли расте или пада тражња некоме другом, може се овако изјаснити. Пре свега двоје је очевидно: 1. при нормалноме стању ствари и при нормалној цени (цени која се покаже кад се од једнога добра таман онолико тражи колико се нуди), потрошње њихове или тражње њихове стоје једна према другој у извесном неком одношају (од једнога се н. пр. тражи 3 од другога 2; одношај је њихове тражње једне према другој као 3 : 2); — 2. суме које привреда народна издаје

на набавку ова два добра могу се сматрати као један фонд, јер се обе издају ради намирења једне исте потребе, а у неком датом тренутку привредна живота може се знати величина тога фонда. Ако се сад при иначе једнаким приликама измени одношај тражње и понуде једнога добра (добра *А*), — н. пр. постане могућно увећати понуду при свакој ма како ниској цени; — онда би се и тражња његова знаменито увећати могла, али почем тражња његова и тражња оног другог добра (Б) стоји у правој сразмери једна према другој: то би требало, ако се ономе првоме (добру *А*) тражња увећа (н. пр. од 3 на 5), да се и овоме последњем (добру Б) тражња увећа (јер 3 : 2 = 5 = $3^1/_3$). Него ми смо предпоставили да се фонд, из којега су се оба добра плаћали, није изменио: с тога се тражња добра *А* не може слободно покретати, него ће се од овога добра пазарити само онолико колико се може, а да остане од онога фонда онолико колико је потребно да се од добра Б по ма каквој цени купи онолика количина која треба па да се тражња добра Б и добра А доведу у праву сразмеру. Ако је добро (Б), којега тражња расте кад се увећава тражња неког другог добра (добра А), такво да се његова понуда може увећати, а да се не морају и трошкови око тога увећавати: онда ће му цена остати она иста која и пре, а само ће се на понуду изнети онолика количина колика увећаној тражњи треба. Али ако се понуда његова не може увећати без увећаних трошкова, онда наравно ни цена не може остати онако како је била, а што ће сад за ово добро ваљати платити нешто више него

до сада, то ће опет утицати сводећи тражњу добра *А* на ону границу на којој ће, при свем том што је добро *Б* сад скупље, тражња и једнога и другога доћи у праву сразмеру. Према овоме ишли би и појави кад би се тражња добра *А* (у место што се увећала као што је горе узето) смањила; тако и кад би добро *Б* било монополско добро. Као закон по коме се ови појави управљају може се поставити: цена онога добра, којега тражња зависећи од тражње неког другог добра стоји према њојзи у правој сразмери, тежиће да се стави на ону висину како ће се односај њихових тражњи одржати у правој сразмери, а да се при томе исцрпе сва средства, која привреда народна може ставити на расположење намирењу оне потребе, коју оба она добра заједнички намирују.

21. Покретање цене оних добара, која намирујући једну исту потребу стоје једно према другоме као заменице (сурогати), може се овако изјаснити. Пре свега њихове ће цене стојати једна према другој у оној сразмерици, у којој њихова употребљивост, њихова способност да потребу ону намире, једна према другој стоји. Ако н. пр. једно добро (добро *А*) намирује потребу неку пет пута боље од неког другог добра (добра Б): онда би ваљало да је и односај цена њихових као 5 : 1. Овде се дакле може узети, да је односај цене једнога добра према другоме сталан, а да се само количина тражње тога добра мења. За утицај измене у тражњи једнога добра на ступњу другога може се ово као закон поставити: тражња се добра заменице (сурогата) управља тако, да се за ма какву количину његову понуди цена, која по већ

постављеној сразмери цене између обадва добра одговара оној цени, која ваља да се плати за количину оног другог добра према датим приликама понуде његове, за количину која је потребна да се дата потреба намири.

22. Има добара којих је понуда тесно скопчана с понудом другог неког добра: с њом заједно расте и пада. То су добра која из једне производње излазе, која немају својих самосталних трошкова око производења, него их имају заједничких с неким другим добром (н. пр. овчије млеко, вуна, овчије месо, лој). Узимајући да су то добра којих се понуда може увећати кад се и трошкови око производње увећају: опет за свако појединo од њих не може вредити закон да најнижу границу опредељавају највећи нужни трошкови око производње; него ови трошкови опредељавају најнижу границу *скупној* цени свију добара који су из једне заједничке производње изашли. Кад дакле у неком датом тренутку скупна цена свију оних добара покрива све трошкове око заједничке производње то очевидно свако појединo од тих добара ценом својом покрива један део тих трошкова. Ако се сад тражња једноме од њих измени, ако се т. ј. сва количина тога добра не може више по дотадашњој цени продати, онда ће на сваки начин појав тај утицати на цене и осталим добрима. Ако се н. пр. овчије коже не могу више продати по цени која би с оним што у цени овчија меса дође покрила трошкове око производње: то производницима не остаје друго него да гледају повисити цену месу с онолико колико су принуђени спустити цену кожама да би их све

продали, а да би трошкове намирили. Закон по коме се заједнички трошкови подељују на појединa добра, а по томе по коме се и цена њихова ставља, може се овако формуловати: цена добрима која имају заједничке трошкове око произвођења удешава се једна према другој тако како ће се готовини и једнога и другога отворити пуна тражња и како ће се у ономе што за готовине по оваквим ценама распродане дође, наплатити заједнички трошкови око произвођења.

23. Много прилика има да једна иста средства служе да се час једна, час друга врста добара произведе. Наравно ако се средства та употребе на производњу *једне* врсте добара, онда се тим самим за тај пар искључава производња неке друге врсте добара тим *истим* средствима: другим речма кад се понуда једне врсте умањава. Докле је год производња једне врсте добара (добра *А*) кориснија, дотле ће се понуде тога добра увећавати, а понуда другога добра које за своје произвођење треба тих истих средстава (добра Б) умањавати, док јако увећана понуда добра *А* цену његову не обори, а јако смањења понуда добра *Б* цену овоме не подигне, тако да се ни за једну од ове две производње не може казати да је једна кориснија од друге. Закон по коме се управља понуда овако зависна добра може се формуловати у овоме: понуда се ова влада тако како ће се при свакој цени онолика количина понудити моћи, колика се може произвести с оним средствима произвођења која су остала пошто се оног другог добра произвело у оноликој количини, колико га се тражило по цени која цену оног првог добра на равнотежи одржава.

24. За ове законе цена које су у свези (тачке 18—23), ваља овде примити да су изнађени под предпоставком да се измењивао саме један од оних момената који цену опредељавају. По томе лако може бити да се сваки појав скопчаних цена у практичноме животу не може по њима лако и савршено изјаснити, јер у практичноме животу могу више њих момената, а не само један, у једно исто време утицати да се цена измени. Али кад се узму у призрење сви тиј моменти, који су при неком датом случају утицали, онда се опет помоћу горњих закона појави у покретањима скопчаних цена могу протумачити.

* О законима скопчаних цена вид.: Ц. С. Мил, књ. III. гл. 16; Манголт §. 67.

25. По ономе што је напред речено о тежњи тржне цене к нормалној могло би се доћи на мисао да, кад се цена некоме добру поколеба и оде у једну крајњост, то само собом доводи одмах и колебање у другу крајност; јер ако н. пр. уследству општега благостања тражња ојача онда то на сваки начин може потерати цену у висину; кад цена ова високо скочи, онда ће она тим самим изазвати да се тога добра што више производи, а конкуренција производника опет потераће цену на ниже њезиној нормалној равни. На нижим ступњима народна развитка, док је увиђавност у привредника слаба, док су средства за саобраћај још врло несавршена, дотле доиста колебање цене бива врло лако. А овако колебање цене добара смета уредно и сигурно развијање привреде народне, потресајући јој основе. И у томе лежи један

узрок за што друштво на нижим ступњима развитка свога у опште слабије кораке у напред чини све и кад напредује. На вишим ступњима развитка ствар стоји друкчије. Ту привредник не чека да тражња доиста ојача, па да цену подигне нагло, нити чека да она ослаби па да цену спусти, него је подиже и спушта пре него што је онако стање ствари фактички наступило, а само што му рачун казује да ће тиј појави нужним начином морати доћи на вишем ступњу. На вишем ступњу развитка у следству усавршаних средстава за саобраћај лакше је понуду и смањити и увећати, кад се прадвиђа опадање или растење тражње. А будући да су увиђавност и развијен саобраћај управ знаци више културе: то се може казати: да се на вишем ступњу крлтуре цена у опште много мање колеба, да је много сталнија па по томе и развијање привредног живота много сигурније и уредније, а у следству тога и брже.

26. Као год што је јасно да једнака добра на *истоме* тргу у исто време једнаку цену имају, тако је исто лако опазити: да једнака добра у исто време али на разним трговима по правилу имају различиту цену. Разлика је та све већа што су тргови даље један од другога, што су свезе саобраћајне несавршеније и теже, што се по својим природним, политичним и социјалним приликама већма један од другог разликују; у противноме је случају све мања, а нарочито је мања што је саобраћај живљи и развијенији. Ако се сад у једној тржној области добра нека производе много јевтиније, па и продају много јевтиније него у некој другој, онда може наступити

једна од ове две прилике: 1. ако је могућно целу радњу, све чињенице и све елементе неког јевтинијег произвођења из једне области преместити у другу у којој се производи истога рода продају по много вишу цену: онда на овом последњем тргу не ће више опредељавати најнижу границу цени они стари трошкови око дотадашње али скупље производње, него трошкови оне јевтиније, а сада на овај трг пренесене радње. То би исто било кад би неко од производника у тржној области једној изнашао нов начин произвођења те заштеђивао на трошку око производње. Наравно цена не мора одмах пасти на нај нижу границу, и по правилу *не ће* одмах пасти, јер привредници, који сад по згоднијим приликама производе ради су да што дуже и што потпуније уживају разлику у трошковима своје радње и радње оних који још по дотадашњим незгоднијим приликама раде. Али мало пре или мало после, особито кад у следству јавности јевтинијег начина производње, слободна конкуренција добије маха, цена добива за најнижу границу своју ове најниже, најјевтиније трошкове око производње. С тога се и може казати да свака поправка, сваки напредак у производњи прво долази у корист самим производницима, а скорије или позније и у корист свију привредника, целе масе купаца.

27. 2. Него у самој ствари није лако преместити радњу неку из једне тржне области у другу; врло је много пута то са свим немогућно. А не може се преместити или из са свим природних узрока (што тамо у оној другој тржној области нема нужних природних услова за производњу таку) или из политичких

(нема тамо толике слободе, толике сигурности личности и имања и т. п.) или из социјалних (низак социјални положај материјалних привредника, ограничене конкуренције и т. п.), или и из чисто економских (што би н. пр. пресељавање целе производње стало тако скупо да се у цени производа не би могао сав трошак повратити), или најпосле и за то што је лакше и корисније слати на онај други трг само готове производе, а не премештати и целу радњу. У међу-народноме саобраћају ово последње најобичније и бива: у место да се привредник једне земље пресели с јевтинијом радњом својом у привредну задругу другог неког народа у кога се производи његови скупље плаћају — народи шаљу један другом узајамно оне производе, које они јевтиније производе него други.

28. Питање је сад по чему се опредељује цена добрима на тргу на коме има добара земаљске и ванземаљске производње, или управо по чему се управља цена производу, који је на земаљски трг са стране донесен? При опредељавању ове цене не може се узети у поглед трошак око производње на ономе месту с кога се добро донело, него се узима трошак, по који би земаљски привредници исто добро на земаљскоме тргу произвести могли, па тај трошак означава *највишу* границу, преко које се цена са стране донесеном добру на земаљскоме тргу не може пењати, јер нико не ће хтети да плаћа странско добро скупље кад *исто тако* добро од својих привредника по нижу цену набавити може. Од овога правила истина има у практичноме животу доста изузетака, јер су купци често обузети предрасудама на корист страноме про-

изводу, али опет за то кад се страни производи на земаљскоме тргу добро држе, свакојако је то знак да их странци јевтиније производе па и по јевтинију цену дају, него што би то могли наши земаљски привредници — подразумевајући наравно да су добра једнога квалитета. Међународна размена може само тако редовно бити, ако један народ има да другоме у размену даде добара која овај други не може код своје куће по исту цену производити. Што је на вишим ступњима привредна развитка сировина скупља а манифактуре јевтине и што је на нижим ступњима са свим обратно: то управо и даје природних побуда за трговачку свезу развијених земаља с још неразвијеним, у томе су изјаве природној тежњи цивилизације да се из развијених земаља у неразвијене распростире, тиме земљоделачки и индустријски народи долазе у узајамну зависност једнога од другог. Зависност ова с општег гледишта човечанства није друго него солидарна свеза појединих чланова човечија друштва, а узајамно везујући благостање једнога члана тог друштва за благостање другога има веома велики цивилизаторски значај. С чисто народно-економног гледишта међународном разменом обе стране имају користи, почем свака јевтиније добива добара која би њу скупље стала да их је сама производила. Обе стране дакле уштеђује нешто народнога капитала, обе са сразмерно најмањим трошком најпотпуније намирују потребе своје. Једино би се с политичног гледишта могла подићи сумња о правоме значају узајамне зависности два народа који размењују добра своја. Али и у томе погледу зависност се та

најпре балансује, т. ј. колико год један народ зависи од другога толико и овај од њега, или ако се равнотежа ова поремети онда то пре бива на корист народу земљоделачкоме, који се бави производњом нужнијих потреба за живот. Даље, што се међународни саобраћај већма развија, што је цивилизација и права увиђавност већа, то је све очевидније како је у интересу свију чланова човечијега друштва, дакле у интересу свега човечанства, да се сваки од њих слободно и самостално развија по свима правцима свога опредељења, да свак од њих слободно покрећући се у свима круговима човечије делателности — па дакле и у кругу привреднога и политичнога живота — помогне колико највећма може да човечије друштво намири потребе и изврши задатке своје што је могућно боље и потпуније.

II.

О законима цене металнога новца.

1. Нека количина драгога метала искована у неку суму новца, не може имати већу вредност него иста количина тако исто финога метала у полигама или шипкама. Највише да може у облику новца скупља бити с онолико колико је стала трошка док се у новац исковала. Цена металноме новцу и цена драгоме металу морају се на дуже време подударати једна с другом. Јер ако би н. пр. нека количина злата искованога у новац имала много већу вредност него иста количина злата у шипкама или у зрну: то би се одмах ово узимало да се искује у новац почем

у томе облику има много већу вредност; или ако је нека количина злата у шипкама на тргу скупља, него иста количина у новцу, онда ће се овај последњи претапати у шипке па тако износити на трг. Па будући да цена металноме новцу не може бити у многоме различна од цене драгога метала; то закони по којима се управља цена овом последњем у исто су време закони цене металнога новца.

2. Као у сваког другог добра тако и у драгога метала тржна цена, која је испод или изнад нормалне равни, покретањима својим једнако тежи овој последњој. Него се тржна цена драгогѣ метала разликује знаменито од цена свију других добара тиме што се она тек полагано приклања нормалној равни својој. А узроци су томе у овоме: цена некога добра тим се брже ставља на нормалну висину своју, што се готовина његова брже у оној мери повећати може која је нужна, па да се понуда и тражња управо подударе т. ј. да њих двоје у равнотежу дођу, те да је и цена на нормалној висини. Али готовина драгога метала који не подлежи скоро никако ни хемијским, ни физичним утицајима, непрекидном производњом од толико векова тако се нагомилала, да оно што се сваке године произведе — ма да то особито у последње доба представља веома знамениту количину — није кадро да је тако осетно увећа да би то одмах имало утицаја на цену. — Друга је једна особина драгога метала у томе што и кад се цена на тргу усколеба, то опет у самој ствари колебање ово нема каква утицаја на производњу његову као што колебање цене каквог другог добра има обично на про-

изводњу тога добра. Производња се драгога метала — а особито сребро — не може брзо увећати, јер за то треба много капитала, нити је опет и поред довољнога капитала увек могућно то, а опет смањивати је према колебању цене не иде с тога што је тешко, ако не и немогућно стални и већ уложени капитал из радња извући. А осим свега слабо има још која радња, где би „уздање у бољу срећу“ више утицало на одлуку да се не прекида предузеће ма да цена на тргу и остале прилике нису најзгодније. — По свему овом може се рећи да се *понуда* драгога метала на светскоме тргу у *краћим* периодама никако и не мења (или тако слабо да се то не опажа, и да не значи много). Док се она тако на једној мери држи и док се и тражња не мења, дотле се може узети да је цена на нормалној својој висини. Ако узмемо дуже периоде у поглед опазићемо да се тражња и понуда доиста подударају; али у краћим периодама, у појединим тренутцима њиховим тражња се драгога метала услед различних утицаја јако мења и ово колебање тражње управо и јесте што чини те тржна цена драгога метала одступа од своје нормалне висине.

3. Али да се разуму прави узроци покретању цене драгога метала ваља се сетити да тржна цена некоме добру не зависи од одношаја између готовине и тражње, него од одношаја између *понуде* и тражње. Готовина некога добра може бити једна иста и опет да се понуда његова на тргу мења — да је према тражњи час већа а час мања. Драги метал управо и јесте добро, којега се највећи део готовине задржава

на миру ван трга, а тек сразмерно малени део на трг износи да се тражњи нуди. Драги метал не намирује неку преко нужну потребу, али намирује потребу која је у друштву човечију јако раширена. Рад оног првог намирење потребе којој је драги метал намирница, може се лако оставити за друго време, па метал на овај начин неупотребљени изнети на трг на понуду; с друге стране ако га је изнесено на трг више него што га се тражи, он се лакше него ма које друго добро с трга и однети може па или да се сам нудилац њиме како служи или да га чува до боље прилике. По овоме о правој готовини драгога метала у некој привреди народној не може се с поузданошћу судити по маси драгога метала, који је на тргу. Испод ове масе на тргу има у свакој привреди народној нека маса драгога метала, која служи као резерва, из које се мањак понуде на тргу према тражњи попуњује и опет којој се сваки вишак понуде враћа. Ова метална резерва народне привреде има веома велики значај чинећи особите услуге у случају какве нагле потребе драгога метала (н. пр. у случају гладне године кад за храну са стране донесену ваља одмах положити готов новац и т. п.)

4. Далеко знатније утиче на то како ће се свакидашња цена новца према нормалној равни својој ставити — кредитно газдовање.

Ако је готовина драгога метала стална и ако је понуда стална, али ако се према њима тражња новца увећа — тиме још није дошла невоља да се цена металноме новцу измени, ниги да се износењем нових металних маса на трг резервом у помоћ притече; јер

у кредитноме газдинству кредитни облици као сурогати новца излазе да га заступају. Кредит дакле притичући понуди металнога новца у помоћ да намири тражњу новца чини те се понуда и тражња новаца доведе у равнотежу и цена одржава на једнакој висини.

Ово одржавање цене металнога новца на једној висини подржава кредит у самој ствари само дотле, док раширавање и сужавање кредита држи један корак с раширавањем и сужавањем здраве и солидне производње. Али ако се кредит не даје солидно, онда он постаје повод најјачем колебању цене новца, и то тим јачем што оно изненада и нагло дође. Кад се кредит јако и нагло рашири и цена новцу пада, капитали се могу лакше и по нижи интерес на зајам добити, новац — како се у обичноме животу каже — постане јевтин, а тиме се одмах дреше све узе дрској спекулацији, обрту се даде силан и нагао покрет. А кад се с друге стране кредит нагло стегне (што обично бива нужна последица претерано даваноме на зло употребљеноме кредиту), интерес и дисконто скаче, новац — како се обично каже — поскупи, производња се нагло устави у своме развијању, или се и са свим заустави. Наравно да је за мирно и сигурно развијање привреде народне овако колебање из једне крајности у другу опасио.

5. Често кад би привреда у следству злоупотребе кредита (или иначе услед какве катастрофе) дошла у велику незгоду, мислило се да ће се помоћи ако се некоме облику кредитном, а најбоље банкноти даде течај на силу, т. ј. ако се законом прогласи да је сваки обвезан у обрту примати је као законити

новац. Што се ово учини тиме се још не мора побити цена банкноти, само ако је се не изда више него што обрту самоме треба. Али ако је се више изда онда новцу од хартије пада цена у сразмерности према множини његовој, а где је обрт жив и што је он живљи то је и падање оно тим јаче. Падање ово, обесцењивање новцу од хартије, понајпре и по најјасније се показује у оних добара, којих се понуда лако смањити може. А будући да се управ понуда металнога новца најлакше смањити може, то се обесцењивање новца од хартије, најпре, најбоље и најсигурније познаје по цени металнога новца. Овај постаје мерило обесцењивању онога. Што се новац од хартије већма обесцењује: то се све већа количина његова иште за једну сталну количину металнога новца (н. пр. за 100 фор. у сребру 100 и неколико форината у банкноти, како се кад према датим приликама удеси), све је већи *додатак* или *прид* (адио).

6. Што се тиче измењивања нормалне равни цене од драгога метала (дакле и новца од драгога метала) то како је напред речено оно бива полагано, али тек свакојако бива. А што се тиче утицања тога измењивања на привреду народу, оно је различно према томе, да ли је новац појевтињао или поскупио. Кад се драгоме металу нормална раван на ниже спушта (т. ј. кад он појевтиња), онда су у користи они којима струја његова прво кроз руке прође; јер докле дође тренутак да се покаже, да је драги метал доиста појевтињао, дотле они којима је он прво у руке дошао, имају доста времена да се послуже још сразмерно

високом ценом његовом. С тога у овакој прилици боље стоје они народи који непосредно производе драги метал и они који су одмах до њих, него народи који су удаљени од места производње, па га тек преко друге треће руке добивају. На народно-економни значај оваке измене цене јако утиче сам начин производјења (начин експлоатације). Копање злата предузимљу обично дружине малених капиталиста, често дружине самих раденика, или и сами поједини копачи; — копање сребра које треба више технике и много капитала предузимљу велике капиталисте или и саме државе. Злато се дакле прво налази у рукама привредника из круга раденичког, од њих прелази непосредно у круг оних привредника, којима су они у најближој и непосредној свези, дакле занатлијама и продавцима, у опште привредницима који чине тако названи *средњи* сталеж у друштву. Корист дакле од падања цене злата долази средњем сталежу, а будући да је управ овај круг привредника штедњи и привредноме раду највећма наклоњен, то се с тога може казати да је појевтињавање злата у користи народној привреди. Јевтинићом његовом средњи се сталеж најпре послужи да што већма развије предузимљивост своју, да увећа производњу, управо тиме да увећа и ојача тражњу драгога метала, а тиме опет уздржава нагло падање цене његове. Појевтињавање сребра иде са свим противним правцем и доводи противне последице. — Кад драги метал поскупљава појављују се противне последице онима што долазе с појевтињавања његовог — у користи су они у којих се драги метал у последњем тренутку затече. Будући

да са златом то обично бива у највишег реда друштвена, који обично штедњи и производњи није веома наклоњем, а више уживању и луксузу, то се може сматрати да поскупљивање злата није у користи привреди народној, при свем том што од поменуте наклоности виших редова има сјајних изузетака. — Поскупљивање сребра које струји кроз редове привредника почевши од горњих кругова долази у корист нижим привредним круговима, те се може сматрати као корисно по привреду народну.

7. На свима тачкама светског трга цена драгоме металу у једно исто време није једнака. Разлика та у цени не само да долази као мимопролазни појав у следству разних утицаја, него има у самој ствари стално различне цене драгога метала (н. пр. 100 драма злата имају у Београду другу вредност него 100 драма злата у Лондону). Ова разлика основана је на томе што су разне тачке светског трга различно далеко од места, где се драги метали копају па их и с разним трошковима набављају. Што је нека земља удаљенија од извора из којих се драги метал црпе, што су добра која зањ у размену шаље неспретнија, незгоднија за пренос имајући у великоме свитку сразмерно малену вредност (дакле нарочито сировине) што је у опште пренашање (транспортовање) добара неразвијеније: то ће наравно и цена драгоме металу у земљи тој скупља бити него у оној која је месту произвођења ближа, која има јако развијена средства за саобраћај и која има развијену индустрију те за злато и сребро шаље у размену добра, која у малеономе свитку имају сразмерно велику вредност (мани-

фактуре, фабрикате) те су јој и трошкови подвоза и преноса мањи. Отуда је у јако развијеним земљама (н. пр. у Енглеској) нарочито злато јевтиније, него у слабо развијеним (н. пр. у Србији); отуда је у њих „живлење“ скупље него у ових последњих.

8. У осталом, разлика у цени драгога метала на двема разним тачкама светскога трга не може већа бити, него што износе трошкови око преноса његовога с једне од њих на другу. Јер ако је он на једноме тргу много скупљи него на другоме, онда ће га се с овог последњег слати на онај први што већа маса док се понуда толико не увећа да обори цену те да наступи тренутак кад већ даље доносење са стране није пробитачно. Тако управо драги метал непрестано струји по свима трговима светским одливајући се с оних где га има и сувише много те је сразмерно много јевтинији, а доливајући се на оне на којима га према потреби мало има те је сразмерно скупљи. С лакоће пренашања и с екстензивне употребљивости зањ је цео свет управо само један трг, и ново добивене масе злата и сребра разливају се како је поменуто по свима местима и областима светскога трга тако да се промене у нормалној равни цене његове осећају на брзо у свима народним привредама.

Осим ове струје која полази од места на којима се драги метал копа, па пролазећи све привреде и све кругове друштва према привредној заслузи и потреби подељује ново добивени метал, има и других локалних струја, које бивају између *појединих* привреда народних. О узроцима и о природи оваког

иструјивања и дострујивања говори се у теорији међународне размене и меничних одношаја. —

III.

Теорија меничних одношаја и међународне размене.

1. Кредитни се одношаји у више различитих облика појављују. Осим облигације или обвезанице у трговачким и индустријским круговима су најобичнији и по развитак самога кредита најважнији: меница и промисорска нота. Облигација је запис којим се привредник један обвезује да извесноме неком лицу у одређено време у облигацији назначену суму положи или полаже. Облигације приватних личности слабо могу да оптичу у обрту, које што је рок исплате често далеко, које што се обвезана личност довољно не познаје, а које и због већих формалности што их законодавство иште па да пренос облигације из једне руке у другу правно важи. Само су државне облигације, а нарочито оне које гласе не на име него на сопственика, на онога који је има у већем ступњу способне за прометање у обрту. На против менице и промисорске ноте ретко се кад издају на дуго време (најдуже на шест, најобичније на три месеца). Меница (или још и *вучена* меница названа) је запиз састављен у облику наредбе некоме лицу (трасату) да извесну неку суму у време које је у запису назначено прати ономе који је меницу издао (трасанту) или коме је овај назначио. Менице се пренашају из једне сопствености у другу простим записом, да се прати ономе на кога се пренаша или коме по његовој

наредби (жирисање менице, индорзовање). Њихову способност прометања јако помаже то што су сви привредници, који су привремено њихови сопственици били солидарно обвезани да јемче за исплату таквог кредитног облика и што је поступање судско у овакој прилици брзо и без великих формалности. Промисорска нота или *сопствена меница* је запис састављен у облику обвезанице, да ће онај који је издао назначенога рока платити назначену суму у запису именованоме лицу или коме он нареди, а то за вредност коју је он већ примио.

2. Значај је меница веома знаменит колико у средини појединога привреднога круга толико и још нарочито између појединих привредних кругова. Ако привредник један у месту *А.* дугује некоме привреднику у месту *Б.* неку суму, н. пр. 100 дук.: то ће он морати или послати у *Б.* неку масу еспапа, па их тамо распродати и дуг платити, или послати 100 дук. у злату поштом или приликом каквом. У овој последњој прилици имаће да подноси трошак око преноса оне суме злата из места *А* у место *Б* и све опасности које су с тим преносом скопчане. Ако се у исто време нађе у месту *А* привредника који у месту *Б* имају својих дужника, а којима у исто време приспева рок да плате дуг свој кад и ономе дужнику у *А*: онда овај може у месту своме купити меницу вучену *Б* која гласи на 100 дуката па њу послати у *Б* своме кредитору те тако намирити дуг свој. Корист је оваке радње: прво, што би она сума новаца — која би иначе пренашана из *А* у *Б* на путу била изложена опасностима губитка, а на сваки начин од-

узета обрту у месту *A*, — остала сада у овоме па и даље неузнемирено помагала прометање добара или радила где у каквој другој производној радњи; друго, сам дужник могао би сад дуг свој с мање трошка намирити, почем се за пренос једне менице у писму не плаћа толико поштарине колико се плаћа за пренос једног пакета злата од 100 дуката; а и много је сигурније од штете. — Будући су дакле менице средство да се дуг намири, то менице постају артикул за тражњу, предмет за трговину, па имају цену своју као и свако добро које се тражи да се купи. Цена меница на тргу некоме зове се *течај меница (курс)*, а тако се зове и цена осталих кредитних облика као и цена новца.

3. По течају меница опажа се колика се сума драгога метала у једноме месту радо даје, да се с неком сумом драгога метала у неком другом месту располагати може. Обично се узима стална једна сума онога новца којим се рачуна у месту у коме ће се меница исплатити, а према њојзи се мења сума новаца за које се меница купује. Али има да се и обратно ради. Тако се у Паризу за менице на Лондон нотира 25 фр. и 50 сант. за 1 фунту стерлинга, за менице на Хамбург 186 фр. за 100 марк-банко; — у Лондону за менице на Париз 25 фр. 75 сант., а разуме се да се за ту суму новаца у Паризу даје у Лондону 1 фунта стерлинга. Она сума новаца која остаје стална зове се *стална валута*, она која се мења *променљива валута*. Тако је на берзама у Лондону и Паризу 1 фунта стерл. стална валута (le certain), а 25 фр. 50 сант. променљива (l' incertain). Кад се

у једноме месту даде једна сума новаца у којој има савршено толико исто драгог метала колико у суми новаца на коју меница гласи: онда се каже да је менични течај *на равно*, „*пари*“, „*al pari.*“ Пари је тачка око које се (испод или изнад ње) течај менични покреће.

4. Између земаља од којих се једна служи сребром, а друга златом као законитим новцем не може бити праве равни меничне јер, се не може стално утврдити одношај вредности злата према вредности сребра, па по томе једна иста количина сребра не вреди увек и непрестано једну исту количину злата. Ту највише да се може говорити о *обичној* меничној равни.

5. Ако у земљи једној метални новац у следству лизања, трвења, бушења и т. д. изгуби нешто од своје важине, онда ће се за неку суму његову пуноважнога странога новца мање давати или менична ће се раван изменити, и то — будући се сад мање страног новца даје за исту суму земаљскога — на штету земалскоме новцу. Овакав се појав зове *пад у страним меницама*, а изражава се у процентима па се каже: менични је течај с толико процената *противу* нас. У самоме земаљскоме унутрашњем обрту последице ће обезуважењу металнога новца (у следству кварења и т. п.) бити у томе, што ће продавци подигнути цену својим добрима, да би тако већом масом металнога новца накнадили што се на важини његовој изгубило, а ваља им то учинити и за то, што је страни менични течај противу њих, те им за исту суму страног ваља дати већу суму свога земаљскога.

6. Особито могу велике незгодне доћи ако се уз лоши метални новац уведе у обрт и пуноважан, па се уз то не нареди или да се лоши новац са свим извуче из обрта или да се прима по нижу вредност испод оне вредности, коју пуноважни новци имају. Ако је народ цринуђен да лоше новце (бушене, излизане и т. д.) прима по исту вредност као и здраве небушене, очевидно ће ових последних нестати, избушиће се и они или ће се покупити па изнети изван земље на ону страну где им је вредност већа. Што ће држава н. пр. непрестано уводити у обрт здраве пуноважне новце, желећи тиме као поправити страни менични течај, тиме не ће ни мало постићи ту цел своју, све донде док се год не стане на пут изједначењу вредности лошега новца с пуноважним.

7. Менични течај који дође у следству стања новца самога зове се „номинални течај“, а реални се зове онај који дође у следству трговачких одношаја једне земље према другој. На овај први утиче обезуважење законитога новца у једној или и у обема земљама које једна с другом тргују; на онај други утиче количина новаца коју је једна земља дужна другој да пошље. Ако место *А* има да на неки дати рок пошље у место *Б* већу суму новаца него што место *Б* дугује месту *А*: то ће се у овом последњем живо тражити да се добију менице вучене на *Б*. А будући да нема толико меница колико дужницима места *Б* треба, то ће неки део њих принуђен бити да пошље драги метал у место *Б* па да тако поднесе и све трошкове и опасност таквог преноса. С тога ће сваки такав дужник радије понудити да плати и већу суму,

него што је она на коју гласи меница коју купује, само да је добити може. Кад се тако у месту *А* даје већа количина драгога метала да се само у некоме року с датом неком масом драгога метала у месту *Б* располагати може: онда се каже да менични течај стоји изнад меничне равни (изнад „пари“), да менице на *Б* носе „премију“, вишак, да је течај за *Б повољан,* за *А неповољан.* У самој је ствари овакав течај неповољан само за оне привреднике у месту *А* који имају што да плаћају у месту *Б*, али је у исто време *повољан* за продавце меница које се имају исплатити у месту *Б.* У осталом ово пењање течаја изнад равни меничне при *редовноме* стању ствари има својих граница, т. ј. оно не иде више него што би износили трошкови, које би привредник имао кад би дужну количину драгога метала послао у место *Б.* Само у изванредним приликама (н. пр. кад је рат) може се течај знаменито изнад равни подићи. — Ако место *А* има да пошље извесног неког дана онолику исту количину драгога метала у место *Б* колико ово место на исти рок њему дугује: то ће се у месту *А* управ онолико меница на *Б* нудити колико се меница на *Б* тражи, па ће се за сваку меницу платити управо она количина драгога метала на колико она гласи. И онда се за ово каже: да је реални течај на меничној равни.

8. Исто се тако може догодити да је у месту *А* течај вучених меница на *Б* испод равни (испод пари), да менице на *Б* стоје „на дисконту.“ То бива у случају кад на тргу у месту *А* има на понуди већа маса на место *Б* вучених меница него што треба онима који имају што да плаћају у место *Б.* Него и овде

при редовним приликама течај не може пасти испод равни већма него што износе трошкови око преноса исте суме драгог метала из места *Б* у место *А*, јер ако течај тежи да падне још ниже, онда ће корисније бити драги метал слати. — Наравно да течај изнад или испод пари може тим знатнији бити што су она два места даље један од другог, или у опште што су трошкови око преноса већи. Него што се већма развија међународни саобраћај, што се средства за пренос и саопштавање усавршавају (поште, телеграфи, гвоздени путови): то се све већма извршује тежња по којој разлике у цени добара на разним трговима све мање бивају. Па нарочито разлике у меничноме течају не могу тако велике бити. Јер ако се деси да су на једноме тргу менице, вучене на неко извесно место, изнад парија а на другоме неком испод парија, то ћу их спекуланти купити на овом последњем па донети на продају на онај први. На овај се начин разлике на разним трговима у течају меница вучених на једно исто место своде на мању меру.

9. Неповољан течај менични у опште је знак да драги метал има тежњу да се извози из земље. Он се појављује у оној прилици кад н. пр. наша земља има да исплати некој другој много већи дуг, него што је обратно́ она нама дужна, кад дакле на тргу нашем има према потреби сразмерно мало меница вучених на ону другу земљу. То бива особито кад нагло дође потреба да се на страни купи велика маса неких добара, а кад се то оним што су странци у нас разних добара купили не може да намири (компензије). Осим тога редовно то бива према оним земљама

у којима ми купујемо неких добара, а које не ће да примају у размену друга нека наша добра него само драги метал или кад због високе цене нашим производима на земаљским трговима, а због ниске цене њихове на страним трговима није могућно извозити те производе.

10. Има економиста који мисле да је неповољан течај менични повољан појав по извод земаљских производа, јер дражи на извоз. Мисле т. ј. овако: кад је менични течај по наш трг неповољан, онда другим речма то значи да се за менице које су вучене на неко страно место плаћа нешто више преко пари; спекуланти да би се користили оваквим стањем ствари гледаће да извезу што више добара па да могу вући менице на страни трг, те их на земаљскоме тргу продати изнад пари. Али осим што онај превишак изнад пари у мирно доба не може бити врло велики те по томе ни велика драж на изводење производа, још се треба сетити, да је неповољан течај управо за то и дошао, што страни трг из разних узрока или није хтео или није могао примити у размену добра, која би смо му ми послати могли. — Него ваља признати да сама природа слободнога међународнога саобраћаја тежи да стање ствари поправи. Јер кад се у следству неповољнога течаја извезе на страну знаменита маса драгога метала, тиме *може* да се на тргу земаљскоме готовина његова прореди а на тргу страноме умножи, у следству овога цена добрима на земаљскоме тргу пада, на страноме расте, а у следству тога спекуланти на страноме тргу долазиће да на нашем земаљском тргу купе сразмерно јевтинија добра

па да их продаду на страноме на коме су сразмерно скупља. На овај ће се начин умножити количина нашег потраживања од странога трга, а тиме и течај менични по нас повољно окренути.

11. Из свега се овог види да покретање реалнога течаја меничног иде према томе колико једна земља (која сама не производи драги метал) има некој другој да пошље драгога метала. Земља једна може доћи у прилику, да се из ње на страну извози драги метал: или што она велике суме позајмљује некоме на страни, или што сама има да на страни плати интерес на свој дуг, или што јој на страни негде ваља платити нешто за неког трећег, или што има да плати изванредне какве трошкове (н. пр. контрибуцију непријатељу, ратне трошкове, помоћ савезницима и т. п.) или што многобројни становници њезини путују по страним земљама, или и што се потресе како кредит у земљи те странци навале да своја потраживања у новац остваре (реализују) и да депозите своје натраг узму. У свима оваквим и подобним приликама најпре и пре свега огледа се да се дуг странству намири извозом производа земаљских, а ако то није могућно и ако није могућно послужити се кредитом, па на име будућег извоза повући на странство менице, онда се тек приступа к пошиљању драгога метала. А најзнатније на покретање реалнога течаја утиче покретање самога увоза и извоза, тако да се — узевши да ниједан од горе наведених случајева места нема — с доста поуздања казати може да је увоз страних производа јачи био од извоза земаљских, кад се на тргу земаљскоме менице вучене

на стране трговe с додатком (премијом) плаћају. У противноме случају обратно. У овоме је управо сав значај тако званога „трговачкога биланца.“

12. Трговачки се биланац зове сравнење вредности увоза страних производа с вредношћу извоза земаљских. Ако је скупна вредност извоза изражена у новцу превазилазила скупну вредност извоза, онда се казивало да је биланац повољан; ако је напротив скупна вредност увоза прелазила скупну вредност извоза, онда се узимало да је биланац неповољан. Ови су појмови још из оне периоде привредна развитка кад се држало да је драги метал најбоље добро, и да је онај народ најбогатији који има највећу масу драгога метала. Према овакоме схватању државна је трговачка политика ишла на то да учини, да се само што више драгога метала у земљу са стране донесе, а да предупреди извоз његов из земље. Разлику између увоза и извоза требало је и подмирити, а будући се мислило да се она само новцем намирити може; то се сматрало да значи да се народ богати кад странство има њему разлику новцем да допуни, а опет да сиромаши кад он ваља странству да доплати.

13. Овако схватање биланца трговачког нема здрава основа. 1. Драги метал ма да јесте добро нема за што да је најбоље добро; његов је народноекономни значај у томе што се зањ могу добити разна друга добра; богатство се не показује у маси добара једнога рода, него у обилатоме потпуноме намирењу што различнијих човека достојнијих потреба; народ тражи да набави драгога метала или што је рад да у облику овога добра које се лако крити и прено-

сити може састави све своје имање, или што хоће да од њега има накита и посуђа, или што хоће да у њему има добро за које би сигурно могао од неког другог народа добавити себи неких намирница својим потребама, или што му треба да га раскује у новац те да посредује прометање добара у земљи. У накиту од драгога метала не састоји се богатство народно нити то може бити идеал народнога привређивања; састављати све имање своје у облику драгога метала за то што се оно у томе облику најлакше крије и преноси, — то могу радити само народи неразвијени с несигурним правним стањем, с деспотском владом (народи азијатски, Хиндустанци — европски народи у средњем веку), али у њих: прво не видимо ни богатства ни среће; друго и у самих је њих драги метал тек средство а не цел — цел је да могу зањ неког датог тренутка набавити себи намирница. Драге метале увозити за то што су они средство да се од страних народа могу добити намирнице, то је истина посао који се и на вишим ступњима привредна развитка врши, али он у самој ствари значи: увозити драги метал да би се опет извезао, па би народна привреда очевидно у користи била кад би, у место да са стране увезе метал па да га на страну опет извезе, одмах од странога света добила оне намирнице, које би јој иначе ваљало драгим металом платити. Може се још желити да се за земаљске производе довози метал драги са стране, да би се у новац расковао. Истина је, кад мало новаца има он полагано и слабо оптиче, кад га пуно има он оптиче живо, али живост оптицања новца не само да не стоји

у правој сразмери с масом новца него из неке извесне границе управо је у обрнутој сразмери. Количина новца која је потребна да прометање добара у привреди некој у најживље покретање доведе, има својих граница. Кад би се још већа маса новаца у обрт увела него што њему доиста треба, то би следовало ово: будући да сад има пуно новаца, рецимо два пута онолико колико обрту управо треба, то би могућно било с онолико исто жртве добити сада два дуката с колико од пре само један, или: једно добро које се одпре продавало по један дукат продаје се сада по два — сва добра према новцу постају скупља, новац према њима постаје јевтинији. Ако суседне земље нису ишле таком трговачком политиком — а нису, јер иначе не би пустиле да се из њих извози драги метал — онда је на њиховим трговима и односај драгога метала према осталим добрима друкчији, на сву прилику новац је од драгога метала сразмерно скупљи, добра напротив сразмерно јевтинија. Будући су добра на нашим трговима скупља но на страним то их не ћемо моћи ни извозити на страну, јер не можемо навалице хтети да скупо плаћено добро странцима по ниску цену продамо. Земља једна може само она добра на страну извозити која су на њезиноме тргу јевтинија него на странскоме. При стању ствари какво смо горе узели, а какво мора доћи кад се у земљу хотимице увлачи већа маса металнога новца него што обрту треба — најјевтиније је добро на тргу нашем сам новац од драгога метала, а он је опет у исто време на доброј цени у страних земаља. Сад или ће престати сваки саобраћај трго-

вачки са странством или ће ваљати извозити драги метал као једино добро које се при датим приликама с коришћу извести може. Следствено радећи дакле по ономе што учи теорија трговачкога биланца нужним се начином мора доћи ономе од чега се теорија та управо боји.

14. Осим тога сам биланац трговачки како се обично он прави, у највећем је степену непоуздано средство да се дозна прави одношај праве вредности увоза и извоза. При извозу бележи се вредност коју добро на нашем тргу има, али не вредност коју исто добро на странскоме тргу има, а ово управо решава колико ће нам се добара у размену послати. Привредник је неки н. пр. извезао из земље сировине у вредности од 1000 дуката и та ће се вредност записати као извоз из наше земље; али док је он дошао до на главни трг имао је око преноса своје сировине нека трошка, н. пр. 2%; он ће морати трошак овај урачунати у цену производу своме, те га тако не ће моћи дати испод 1020 дуката; узмимо примера ради да га је продао за 1200 дуката. Он ће се вратити дома, на сву прилику и не јављајући царинарима да доноси собом 1200 дуката, а ови ће онда почем у њиховим књигама стоји да је извезено еспапа за 1000 дуката а ништа увезено нијс, прогласити овакав биланац за повољан. Али да узмемо други случај. У место да се вратио дома с оном сумом новаца он, опазивши да је цена неким производима на нашим трговима с 10% виша него на тргу на коме се затекао, купи за њу таких фабриката па увезе у своју земљу. При увозу ће се вредност еспапа увезена про-

ценити или по ономе шта они стају увозника (дакле 1200 дук. више трошка око преноса 1%) или по вредност коју добро то на земаљскоме тргу има (дакле 1320 дук.). У сваком случају меркантилисте би правећи биланац прогласиле га за неповољан јер би у првоме случају према 1000 дук. извоза стојало 1212 дук. увоза, а у другоме опет 1320; по теорији трговачкога биланца наша би земља имала сад да странству плати у првоме случају 212 у другоме 320 дук. а у самој ствари наша земља нема ништа да плаћа; по теорији је тој овака трговина врло неповољна „јер извлачи новац из земље“, а у самој је ствари врло повољна јер смо за добро које ми ценимо на 1000 дук. добили добара које ценимо на 1320 дук. — На послетку не треба заборавити да је непоузданост биланца трговачког тим већа, што су царине веће те се више кријумчари и лажно вредност оглашује (декларује).

15. Не само да није основано да вишак увоза над извозом значи да је земља на путу да осиромаши, него се напротив може казати, да је трговачки биланац повољан кад увоз превазилази извоз, т. ј. кад је већа вредност са стране увезених добара која смо добили као равновредност (еквиваленат) за земаљска добра што смо извезли. Осим тога у јачини увоза имамо добар знак, по коме се познаје јачина потрошње у народу. А потрошња народна иде *обично* у правој сразмери с јачином произвођења његова; или се бар сразмера та не може на дуже време рећи. Народ који увози нека добра са стране или их одмах плати, дакле добрима која је већ произвео,

или их узме на кредит, т. ј. обећа се да ће их платити кроз извесно неко време добрима које ће међу тим произвести. Кад странство даде некој привреди народној на кредит, онда је то знак да узевши добро све у рачун налази да она заслужује тај кредит. У трговачкоме саобраћају свака страна гледа своју корист; нико никоме не поклања што. Ако народ на кредит узета добро на време плати, онда је опет потрошња његова у правоме одношају с производњом, јер што је потрошно то је зарадио; ако му није могућно било да плати, онда је то знак да јачина његова произвођења није у доброј сразмери према јачини потрошње, али у томе случају, он неће моћи више добити странога производа на кредит, него ће му ваљати за свако странско добро неко земаљско добро дати. С тога ако у некога народа дуже времена увоз превазилази извоз, онда то може бити знак: 1. или да добра која се извозе стоје на страноме тргу на врло доброј цени те је наша народна привреда у стању да за једну извесну количину земаљске вредности увезе много већу вредност у страним добрима; или 2. да наша народна привреда истина није извезла толико вредности да њима плати вредност коју увози, али је опет за то могла увести већу вредност јер су јој стране привреде познавајући њезино привредно стање кредитовале за онај вишак, а на име оних вредности које ће им она позније послати. На дуже време извоз и увоз морају се вредношћу својом подударати, јер се размена само тако кроз дуже време наставити може ако ни једна ни друга страна њоме у штети није.

16. Напред је казато да се корист коју две земље или два народа што један с другим тргују имају, састоји у томе, што и један и други добивају сад неке производе јевтиније, него кад би их сами узели производити. Али се овим не казује још да обадве стране *морају* управ једнаку добит имати; напротив добит та може бити на једној страни већа на другој мања, па се шта више даје замислити и случај да само једна страна има праве добити, док друга немајући никакве штете нема ни добити какве. Узмимо ради примера две земље, н. пр. Србију и Аустрију; рецимо да обадве производе сва добра по једнаким трошковима, само Србија производи једно добро, добро *А*, јевтиније но Аустрија, а ова опет производи једно друго добро, добро *Б*, јевтиније но Србија. Трошкове око преноса остављамо за сад на страну, или замишљамо их да су равни нули. Размена између ове две земље ограничаће се на ова два добра: Србија ће извозити у Аустрију добро *А* које она јевтиније производи но Аустрија, а ова ће опет давати за то Србији у размену добро *Б*, које она јевтиније производи но Србија. Ова два добра која се у међународној размени једно за друго дају, постају једно другоме мерило вредности у међународној размени: цена се добра *А* изражава овде у количини добра *Б*, која се зањ даје, а цена добра *Б* у количини добра *А* која се опет зањ даје. Док оне две земље још не дођу у међународни саобраћај дакле је да кажемо одношај вредности добра *А* према вредности добра *Б* био као 10 : 15, т. ј. за 10 *А* могло се добити у размену 15 В, а у Аустрији као 10 : 20, т. ј. за 10

А могло се тамо добити 20 *Б*. Питање је сад какав ће одношај ових вредности бити у међународној размени, а према томе ће се управљати колико ће која страна имати добити од таке размене. Ако се у овој међународној размени за 10 *А* даје само 15 *А* онда би таком разменом само Аустрија све добила, почем сад с 15 *Б* долази до оне исте количине добра *А*, до које је пре с 20 *Б* долазила; Србија напротив не добива ништа, јер је и од пре с 10 *А* добивала 15 *Б*. Србија при свакој прилици не би имала никакве економне побуде да оваку размену и даље настави. А да се опет за 10 *А* даје 20 *Б*, онда би Србија све добивала а Аустрија не би имала никакве економне користи. Да би дакле било економна основа трајашњој и редовној међународној размени цена добрима оним што се узајамно размењују ваља да се стави негде између 10 *А* за 15 *Б* и 10 *А* за 20 *Б*; другим речма трошак око произвођења добра оног у једној земљи и трошак око његова произвођења у другој земљи границе су између који се цена добру томе у међународној размени помиче и покреће. А где ће се и на којој висини цена та зауставити то зависи од особених уплива, а упливи се ови могу сви свести на ону тежњу по којој тражња и понуда увек раде да се ставе у равнотежу. Као правило може се поставити да се „производ једне земље мења за производ осталих земаља по цени која је нужна, па да целина њезина извоза плати целину њезина увоза.“ (Џ. С. Мил).

17. На послетку као главне ставове теорије међународне размене можемо ставити ове: 1. У међу-

народни обрт долазе најпре она добра којих трошкови око произвођења у сравнењу с трошковима око произвођења других добара у истој земљи највећма од других одступају, па онда друга која им у овоме погледу најближе стоје, и то тако да свака земља односно јевтинија добра извози а односно скупља увози. 2. Ово покретање тежи да се настави све донде док најпосле већ не буде добара којих би довоз са стране био како користан, т. ј. све донде док узајамни одношај вредности добара не буде у свима земљама једнак. 3. Одношај вредности добара која једна страна извози према вредности оних добара која друга страна у размену нуди, иде — кад се вредност добара сваке стране на један заједнички израз сведе — у обрнутој сразмери према множини њиховој. Множине опет ове зависе од обима и унутрашњег значаја производних сила и средстава, што којој страни на расположењу стоје. 4. Свака се земља природним начином противи да добро неко с већим жртвама са стране добавља, кад исто такво добро с мање жртве код куће произвести може. Ова ће природна противност определити која ће добра земља нека са стране увозити, а која на страну извозити.

* Ц. С. Милу припада част да је теорију међународне размене развио. Вид. у његовоме делу књ. III. гл. 17. и 18.; Манголт §. 73 и опширно развијање у додатку.

ДЕО ЧЕТВРТИ.

О

ПОДЕЛИ ДОБАРА.

I.

О подели добара у опште.

1. Само на ниским степенима друштвена развитка док људи још врло мало потреба имају, привредници сами производе све намирнице потребама својим. На вишим степенима развитка то већ није могућно, јер према развијеним потребама људи производња има великих задатака. Ту се поједине гране радње народнога газдинства — коме је цел да најпотпуније намири свеколике економне потребе свију својих чланова као целине, са свим природним начином, по природним побудама деле међу поједина газдинства и привреднике, па се после опет резултати њихових засебних и заједничких радња међу њих поделују. Само у фамилији и у заједници људи докле она задржава главне знаке фамилије једне, добра се деле међу чланове вољом, старањем и добронахођењем ауктoритета каквог — оца, патријарха, власти. У фамилији се из сасвим природних побуда и нагона такво подељивање задржало. Али у друштву човечијем врло се рано појавила тежња — која је опет у следству природнога нагона дошла — да се подела

та извршује по самосталној одлуци појединих привредника да пуном слободом добра размењују, јер је само у томе гарантија да ће се потребе свију личности најправичније и најпотпуније намирити моћи. Не само у развијеноме, него и у друштву које хоће да се развија, подела се добара може вршити *само* по начелима слободне размене. Слободна је размена главна предпоставка с којом наука полази да истражује природу поделе добара.

2. Под поделом добара може се разумети или подела народнога имања — дакле нарочито оних добара која су већ ту те служе као основа трајашиоме привређивању, користовању или и уживању; — или подела добара која као резултат производње сваке извесне периоде с нова долази на расположење привреди народној. Подела народнога имања у великоме не извршује се једнако и непрестано, она је већином извршена, врло често по мотивима који нису ни мало економне природе, а о којима историја рачуна даје. Статистици је посао да покаже стање у коме се подела та у неком датом тренутку налази. Економика се у главноме занима изучавајући утицаје тако свршене поделе имања на привредни живот народни. — Него добра која сваке извесне париоде улазе у имање народно као резултат радње његове, деле се редовно, и то по правилу по са са свим економним побудама (ма да и то правило има својих изузетака и то тим чешћих и обичнијих, што је народ мање развијен, а тим ређих и необичнијих, што је култура виша). Излагање закона по којима подела добара међу привредницима бива, нарочити је задатак науке о подели добара.

3. Скуп свију оних добара које је радња нека донела, или оно што привредник неки за производе своје радње у размену добије узето у скупу, зове се *укупни* (нечисти, смешани) *принос* радње те. Овај укупни принос, ако хоћемо да се производња нека кроз дуже време наставља, треба да је толики да покрије бар *све трошкове око произвођења*, јер ће иначе производник имати позитивнога губитка, а нико не ће хтети да навалице више пута губи.

4. Трошкови су око произвођења скуп свњу жртава које су се приликом произвођења, а за љубав њему учиниле. Жртава ових има две врсте: или се неко *стварно* добро, неки део стварнога имања жртвује производњи тако да се рад ње савршено или тек само од чести потроши, — или се у интересу производње привредник неки лишава неког непосредног употребљавања добра каквог, или уживања или намирења неког. Оне жртве које се састоје у потрошњи стварних добара ваља да се од укупнога приноса савршено и потпуно накнаде а оним другим, личним жртвама, ваља да се од њега накнада даде. По томе у укупноме приносу радње неке имају ови елементе: 1. накнада за потрошена добра; 2. накнада за личне жртве.

5. У накнади за потрошена добра треба да се даде: 1. потпуна накнада свију оних вредности које су приликом произвођења, а зарад њега поништене (потрошене или у производ прерађене), дакле свега потрошеног *капитала течног*; 2. накнада за оно што се од *сталнога* капитала потроши — амортизација сталног капитала; 3. при оној радњи која се појав-

љује у дужем или краћем низу поновљених операција, где је дакле дата могућност губитака и штете, ту од укупнога приноса ваља одбити нешто на име осигурања радње. — Будући да је све ово накнада за вредности, које су већ једном постојале и чиниле део у имању привредникову, а које су потребне биле да се производење предузети и извршити могло, то привредник, ако жели да не окрњи један део свога имања и ако жели да радњу своју може наставити једнако снажним средствима, не може овај део укупнога приноса употребити просто по својој вољи, на непроизводну потрошњу какву. Али са свим по својој вољи може он располагати оним другим саставним делом укупнога приноса, који чини накнаду личним жртвама. Привредник кад учини неку личну жртву рад производње, тиме још ни како није окрњио што од свога стварног имања; па по томе ако привредник онај део који му као награда за личне жртве дође потроши ма како непроизводно, тим самим још није ни најмање што пореметио стање свога дотадашњег стварнога имања. Накнада за личне жртве производникове разликује се дакле од накнаде за потрошени капитал тиме, што њиме може он слободно по својој вољи располагати. Онај део укупнога приноса који остане пошто се од њега одбије накнада за потрошена добра, зове се *чисти принос*, или просто само *принос* (у ужем смислу).

6. Човек ваља да живи и да ради. И за једно и за друго треба му нека количина привредних добара, а добра се ова употребом брже или спорије троше. У свакоме привреднику има тежња једна, која

је само један особити израз нагона самоодржања, а по којој привредник ради ако не да поправи и подигне, а оно бар на једној висини да одржи свој привредни значај, свој економни положај. Да би могао цел ову постићи ваља да има да му с које стране, из каквих особитих извора (редовно и најприродније из његовога газдинства, у следству привређивања његова, кад што из других газдинства) притиче непрестано нека количина добара, којом би бар накнадити могао оно што је по унутрашњим економним побудама живећи и делајући потрошити морао. Скуп свију оних нових добара који привреднику неком у извесној једној периоди времена у газдинство његово дође зове се *прије̑м*, (Einnahme, *примање* по г. К. Цукићу, *приновак* по г. Вл. Јовановићу). — Пријам обухвата дакле не само оно што привреднику дође као чисти принос привредне радње његове, него и цео укупни принос те радње, и оно дакле што ће привредник можда опет издати морати као накнаду за добра што су приликом оне радње а зарад ње потрошена. А осим тога пријам обухвати и сва она добра што у имање привредниково дођу и у следству других а не управ економских побуда (лутријом, поклоном, наслеђем и т. п.), све дакле што привредна личност у датој једној периоди времена прими. Скуп свију оних добара која у извесној једној периоди дођу некој привредној личности на *слободно* располагање њезино зове се *доходак* те личности (приход, das Einkommen, le revēnu, income). Доходак се разликује од пријама тиме што је овај у опште појам свега оног што за неко извесно време у имање неког

привредника уђе, а доходак обухвата само она добра којима се *слободно* располагати може, дакле већ не накнаду за потрошени капитал. Од чистога приноса разликује се доходак тиме, што се при појму приноса не мисли на лице него на саму радњу или извор од којега је он дошао, а при појму дохотка мисли се на лице које доходак прима, а не на извор из којега долази.

7. Доходак може бити: 1. *Редован* или *ванредан*; онај се први показује узастопце у више привредних периода и увек се о њему сигурно и поуздано знаде да ће доћи; овај се други *може* очекивати да се у некоме периоду појави али се нањ не рачуна сигурно, нити се он појављује у више периода узастопце. 2. *Прави* и *изведени*; ономе је извор у привреди самога лица које га има, а долази му у следству његова нарочита привређивања; овај други долази му од дохода неког другог привредника а без икакве накнаде од његове стране. 3. *Нуждан* и *слободан*. Нуждан је онај коме је још у напред намењено, да се о њему привредник коме он иде издржава, а слободан је онај који преко нужнога претече или коме није намењено да се привредник о њему издржава, почем му је пристојно издржавање и мимо тај доходак осигурано. Слободан доходак може привредник или капитализовати или га употребити на намирење виших потреба. Нужним се дохотком одржава привредно стање на извесној једној висини, слободним се оно поправити, полепшати и у опште развити може. На слободноме се дохотку оснива и развитак културе.

8. И народ као економна личност из оних истих побуда као и приватни привредник ваља да има неки доходак. Доходак народни састоји се из доходака свију појединих привредних личности у народу (дакле не само дохотци појединих људи, него и дохотци разних заједница људских у народу, дружина, задруга, разних завода, дохотци општина, дохотци државе као привредне личности). И народни доходак има свој редовни и обични извор у привређивању народноме, а ово се састоји у скупноме привређивању свију личности које су у народу а привређују, као и у привређивању народне целине као такове. Будући је он скуп *нових* добара која су кроз извесно време у имање народно ушли а на слободно располагање његово, и будући му је главни редовни извор у привређивању народном, то се може узети да је народни доходак обично то исто, што и чисти принос народноме производењу.

9. Него има прилика у којима доходак народни и чист принос народне производње није једно исто. Пре свега може бити да нека сума нових вредности уђе у народно имање са стране, не долазећи ни мало у следству народне производње последње периоде (н. пр. поклони са стране, добитци на лутријама, данак који неки стран народ плаћа и т. п.). Ове вредности састављају један део народнога дохотка за ону периоду, а нису принос народне производње за ту периоду. Особито у народа који су странима узајмљивали капитала па имају права на неки део приноса од њихове производње, у тих је народа доходак већи од чиста приноса народне производње оне пе-

риоде с оном сумом вредности која је из туђе привреде без накнаде дошла. Има још једна разлика. Она је у томе што строго узевши доходак ове године у самој је ствари чист принос производње народне од прошле године. По томе доходак народни и чисти принос народне производње могу бити идентични у стационарноме народном газдинству (које се не помиче ни на боље ни на горе); напротив у народноме газдинству које напредује доходак је ове године мањи од чистога приноса народне производње за исту годину, као што је опет у газдинству које опада, он све већи од овога. У осталоме, разлика та при обичноме току ствари није велика.

10. Величина се народнога дохотка може пронаћи на два начина. 1. Или се — с напред (тачка 8.) поменутим предохранама — изнађе чисти принос народне производње; 2. или ваља изнаћи дохотке појединих газдинства у народноме газдинству па их сабрати.

Чист принос нородне производње изналазимо кад све нечисте приносе свију појединих производња у народу скупимо, па од њих одбијемо све оно што треба да буде накнада потрошеноме капиталу.

Кад народни доходак изналазимо по оном другом начину онда при томе пазити ваља да се не изостави доходак ни једне привредне личности. Даље треба пазити да се не узме у рачун нешто што је само примање а није прави доходак лицу некоме; интересе на позајмљени капитал ваља само један пут урачунати, и то у доходак повереников а у дохотку дужникову одбити га. Изведени доходак који некомә лицу дође

из дохотка неке друге личности треба пазити, да се само један пут у рачун узме.

Оба начина имају својих махна. Први начин вреди само с поменутим предохранама; други је несавршен с тога што се ту сви дохотци своде на новац па тиме истина можемо знати у каквоме одношају стоји један према другом, али не и праву употребну вредност њихову, прави значај њихов. Него за што поузданије знање о правој величини народнога дохотка могла би се оба начина комбиновати, јер они један другог допуњују.

11. Има економиста који мисле да по привреду народну и по развитак друштва у опште много већу важност има укупни принос народни (Ад. Смит), а опет има других који мисле да већи значај по народ има величина дохотка (Рикардо). У самој је ствари њихов значај подједнако велик. Од укупна се приноса (који неке економисте идентишу с „укупним“ дохотком) народна један део даје као накнада оним привредницима који су при производњи учествовали, а велика маса привредника у народу — најамници — од тога дела и добивају сав свој доходак, од тога се дела издржавају и усавршавају. Ако је укупни принос незнатан, то и маса народа добива малену суму добара на своје издржавање и развијање, па не може бити у стању да и материјалне потребе своје намири потпуно, а где прво материјалне потребе нису намирене како треба, ту народ не може мислити на више потребе, нити има што да му потпомаже тежњу развитку. — Хоће ли народ неки моћи имати виших потреба и ако их има хоће ли их моћи подмиривати:

то зависи од величине *слободнога* дохотка народног. У њему је материјална основа за сву културу, у њему најдубље побуде бржем или споријем развијању народном. У слободноме је дохотку даље најзнатнија основа за образовање нових капитала, дакле и једна од основа за развитак производње народне. Али осим величине слободнога дохотка још особито има значаја по културу начин *како* је доходак по народу подељен; осим тога да ли се дохотци појединих чланова у народној привреди јако разликују између себе, да ли су дохотци сигурни, редовни или ванредни, да ли већи део народнога дохотка долази у руке онима који су више наклоњени непроизводноме трошењу или онима који су више наклоњени штедњи и привредној радњи — све је то од највећега значаја по свестрани развитак народни као и по саму науку. — У осталом политична се економика не упушта у истраживање мотива оним дохотцима која примају и она лица што при производњи не учествују, него она истражује законе по којима се доходак народни дели међу она лица која су при производњи некој учествовала.

12. У производњи некој учествује сваки онај, који зарад ње учини жртву какву. Ко за љубав производњи некој жртвује што, чини то по правилу само за то што зна или што се бар нада, да ће за жртву своју добити равновредност у накнади некој. И ту бива дакле размена нека: учесник у производњи по слободној својој одлуци чини жртву, а прима за то у накнаду неку масу добара. — На вишим степенима развитка (а у неколико и на нижим) један је-

дити привредник тешко да може узети све поједине задатке неке производње; него се равни привредници стичу па сваки узима неки део жртава на себе, добивајући тим самим праве на награду или накнаду, а та им онда долази као доходак на расположење њихово. Колики ће и какав ће тај доходак бити то иде према томе колика је и каква је жртва, која се приликом производње чини, а ње има од три врсте:

1. Хоће ли се неко привредно предузеће срећно свршити, то је увек више или мање несигурно. Нема радње која није с неким ризиком скопчана, а разлика је само у степену ризичности. Ко се подухвати да носи ризик тај он без сумње чини жртву једну, а у следству тога има право на накнаду. Накнада за оваку жртву зове се *предузимачка добит* (профит).

2. Кад неко производњи једној уступи свој капитал на употребу, он се тиме сам лишава непосредног употребљавања и уживања његовог, он зарад производње чини жртву неку и има права на накнаду. Овака се накнада зове *интерес* на капитал.

3. Кад се неко рад производње једне телесно напреже (нервно или мишићно, или као што у самој ствари бива, по оба правца у једно), то он очевидно рад ње подноси жртву неку и по томе очевидно има права на накнаду. Накнада овака зове се *најамница*.

По овоме има три врсте дохотка: предузимачка добит, интерес и најамница.

II.

Најамница.

1. Најамница је накнада коју привредник добива за то што радном снагом својом учествује у производњи некој. Кад привредник неки сам за свој рачун ради онда се најамница у њега не појављује јасно, већ је помешана с осталим елементима у скупноме приносу радње његове. Он би је могао изнаћи па од скупнога приноса одбити, кад би потражио да дозна колику би накнаду за рад свој добити могао да исто тако и у истој радњи учествује али за рачун другог неког предузимача. Најјасније се појављује она кад самосталан предузимач један даје накнаду самосталним привредницима за то, што му они радном својом снагом помажу да постигне цел предузећа неког. Али и оно што се обично раднику даје није увек чиста најамница, већ ту има често и других елемената, који су или накнада за капитал његов (ако н. пр. раденик својим алатом ради, ако се најамница исплаћује тек на крају неког дужег периода времена па је раденику за то време ваљало живети о готовинама које је узајмио те му на њих интерес платити ваља) или и чиста добит (кад н. пр. раденик јемчи за технички успех посла). Кад у обичној најамници одбијемо све што није управо накнада за лични рад, него је нека друга врста дохотка, онда у ономе што остане добивамо *чисту најамницу*.

2. Према разним приликама у привреди народној, а особито према ступњу њезина развитка најам-

ница се издаје у сировинама или у новцу — *натурална* и *новчана* најамница. У прве је главно што предузимач или газда узме на себе да непосредно подмирује потребе раденикове, а у друге се раденику даде новац те се сам стара како ће потребе своје намирити. Прва је јако у свези с патријархалним назорима друштва на нискоме степену и с натуралним газдовањем; друга се појављује на вишим степенима развитка кад је новчано газдовање већ корена утврдило и кад је у интересу општега напретка потребно да и раденици имају што слободнији и што самосталнији положај. Него и на највишим степенима развитка натурална најамница са свим, особито у оним гранама личне услуге, где је у интересу и једне и друге стране, да су ближе једна другој везане, или где би се иначе раденик доводио у искушење да вара онога, који га је најмио (н. пр. кад би се кувару у једној кући одрекла храна а дани новци да се сам храни). — Од других облика најамнице, заслужује да се помене *најамница по времену* и *најамница на парче*. Она је прва онде где се по времену које раденик радећи пробави (дан, недеља, месец и т. д.) најамница одређује; она је друга онде где се величина њезина одређује по количини урађенога. За предузимача или газду главно је количина урађенога па за то на вишим степенима развитка и превлађује најамница на парче. Овај је облик најамнице нарочито за то знаменит што у највећем степену свезује интерес радеников с резултатом рада његова. Незгодна му је страна што се — почем је главно *количина* урађенога — мање погледа на *каквоћу* ура-

ћенога. Осим тога уз овакав облик најамнице раденицима се много црпе снага радна, — раденик т. ј. да би само што више добио напреже се што већма бити може неузимајући ни мало у призрење здравље своје; на послетку раденици сами долазе рад таке најамнице у највећу конкуренцију, па најамницу обарају на најнижу границу њезину.

3. Људи су веома различне способности и веома различне радне снаге и радљивости, па би се према томе могло и посумњати да ли има где како мерило тој радној снази или раду у опште. Али је сваки рад неко напрезање, а свако напрезање чини неку немилину. По овој немилини могу се разни послови сравњивати и према степену немилине и тегобе ове има нека сразмерност у величини појединих најамница. Јер кад би се неки посао који није тежак и тако немио плаћао онако као и неки други који је много тежи и немилији, онда би ови последњи раденици оставили свој дотадашњи рад па потекли ономе првом лакшем, милијем а боље плаћаном; тако би се у следству јаке понуде радне снаге најамница овде оборила, док се опет не би повратила сразмерност између најамница према немилини и тегоби самога рада. То што има сразмерности међу најамницама даје могућност да се потраже и изнађу закони *једној* врсти рада, па да се они после могу примењивати и на остале. Обично се за то узима прост ручни рад средњег степена немилине и тегобе.

4. Радна снага или управо личне услуге које су изјаве радне снаге човекове добра су која на тргу имају понуду своју и тражњу своју као и свако друго

привредно добро. Оно што се у слободноме обрту за њих у новцу даде, то је цена њихова — цена рада. А будући да и најамница није друго него нека сума добара — у новчаноме газдинству нека сума новаца — која се даје као равновредност жртви што је раденик радећи чини — то је очевидно да је најамница и цена рада једно исто. Закони најамнице савршено су то исто што и закони цене човечија рада.

5. Колики ће бити најамници или колика ће бити цена раду људскоме: то зависи од тога колико се раденика тражи а колико се њих нуде на рад; — цена се рада управља у опште као и цена осталих добара по одношају тражње и понуде. Ако се више раденика тражи него обично, а нуди их се само онолико колико обично: то ће цена рада скочити, најамница ће бити већа но обично; ако их се више нуди а тражи само онолико колико обично: цена ће раду пасти, најамница ће бити мања но обично. Најамница пада кад два раденика трче за једним газдом, а скаче кад две газде трче за једним радеником (Кобден).“

6. Колико ће се раденика нудити да раде то зависи најпре од тога колико раденика свега има (број раденика), а после колики се степен напрезања од раденика иште. Крајња је граница напрезању радне снаге онде, где се напрезање то већ са свим исцрпе, а броју раденика крајња је граница онде где већ престаје могућност њихова издржавања, где нема добара за одржање њихово. Претпостављајући сад да раденици живе само о својој најамници и претпостављајући да је у њих нагон да се намножавају

тако јак да по њему раде докле год има изгледа да ће приновак раденика имати бар што је најнужније за живот само ако усхте што веће напрезање при раду подносити — претпостављајући то долазимо до става: *да се најнижа, апсолутна граница испод које најамница не може пасти опредељује по вредности нужних средстава за издржавање раденика.*

7. У појам нужних средстава за издржавање раденика не иде само оно што раденику треба да се за време радње пристојно храни, него и оно што му треба да се издржава и у оне дане у којима не ради (празници, дани болести); осим тога долази ту оно што треба да се издржавају раденици инвалиди, и оно што треба да се одгаји и изобрази омладина раденичка. Ако се у најамници бар толико добара не да да се ове нужне потребе намирити могу, онда ће поједине индивидује у раденичкоме кругу морати пропадати, круг раденика, носилаца радне снаге све ће се већма сужавати. По томе ово што је нужно да се раденички сталеж одржава може се сматрати као *нужни трошак око произвођења радне снаге,* па се онда према томе може казати: *да најнижу границу најамници опредељавају нужни трошкови око произвођења радне снаге.*

8. Ма у коме облику да се најамница изда опет је она у *главноме* опредељена да се раденик њоме издржава, те пре или после већим делом својим узимље она облик средстава за издржавање. По томе се може казати да је тражња раденика у исто време понуда средстава за живлење, а према томе је очевидно да на висину најамнице јако утиче готовина намирница

потребама за живлење. Ова готовина чини управо највећи део течног капитала народног те се по томе може казати да *најамницу*, онако како се при неком датом стању тражње и понуде покаже, *опредељује односај течнога капитала према понуди раденика.* Висина најамнице, која се у следству неког датог стања тражње и понуде на тргу појави зове се још особитим називом *релативна висина најамнице* за разлику од апсолутне, која је у једно и доња најнижа граница испод које најамница не може стојати.

9. Почем се релативна висина најамнице оснива на односају течнога капитала према понуди раденика, то се и она мења свачим оним што тај односај мења, т. ј. све што може учинити да је течан капитал порастао или се смањао док је понуда рада једнака иста, или што је учинило да се ова измени док је капитал остао на старој мери или се бар сразмерно изменио није. Што се тиче самог течног капитала то се може у опште рећи да умножавање или растење његово има у себи тежњу, да и најамницу повиси, а то што се при пуноћи капитала и при ниском интересу производња ободрава па у следству тога увећава и тражња раденика. То се особито добро, може опазити у оним привредама народним где се капитал очевидно умножава, оде се све нови и нови извори производњи отварају, где још једнако има пуно места производноме улагању капитала (тако је н. пр. у сев. Америци најамница висока).

10. Од свију средстава за живлење пољски производи имају по раденички сталеж највеће важности. Најпре пољски су производи онака добра којих се

понуда само тек с већим трошком око производње увећати може, — ако се није иначе каквим техничким напретком у производњи, или изменама у следству измењеног народонаселења понуда увећала; с тога производи пољски теже да се с умножавањем народонаселења и растењем благостања пењу у цени. Понуда пољских производа врло је колебљива, а будући се релативна висина најамнице управља по односшају течна капитала (дакле особито готовина, о којима се живи) према понуди рада, будући да је тражња рада у неколико идентична с понудом средстава за живлење: то излази да се је следству колебања цене земаљских производа и сама најамница у самој ствари колеба. Ако се најамница плаћа у новцу (што на вишем ступњу развитка редовно бива) то кад н. пр. жито поскупи, најамница може да се по новчаној суми својој и не измени, а опет у самој ствари да је мања, -- јер се сада за исту суму мања количина производа пољских добити може. Али кад жито поскупи најамница се не одржава ни по новчаној суми на старој висини него пада, јер почем се саде већи део прихода мора издати на храну, то се потрошња по другим гранама ограничити мора, ограничена потрошња производа довешће собом да се и производња таких добара ограничи, а ограничена производња ограничена и тражња раденика, дакле и најамница пасти мора. Раденици би могли овоме помоћи тако ако би и сами могли понуду рада да ограниче. Али то њима не само да није увек могућно, него се понуда рада кад жито поскупи редовно увећава и знаменито ојача; — увећава по томе, што

сад у ред раденика (најамничара) излазе и они људи који су дотле биле мале занаџије или имали од куда каква малена дохотка те животарили нерадећи, а сад будући им доходак не достиже принуђени су изаћи да траже рада; а ојачава по томе што свакога раденика страх да не остане без посла, дакле и без хлеба, гони да гледа да добије рада ма под каквим условима. —

11. У осталом само *необично велика* скупоћа и која *нагло* дође може довести врло жалосних последица по раденички сталеж. Иначе *редовно* поскупљивање хране тежи да подигне најамницу у висину — јер се увећавају и трошкови око производње рада — и у тој га тежњи може смести само конкуренција самих раденика (види доле тачку). Тако опет с друге стране, ако јевтиноћа намирница првих потреба за живлење дуже време потраје, најамница ће тежити к падању. Него као што ону горе поменуту тежњу може смести конкуренција раденика, тако ову другу може смести конкуренција самих предузимача. У опште се најамница у практичноме животу не мења врло нагло.

12. Што се тиче *понуде рада*, то конкуренција раденика тежи да релативну висину најамнице приближи што већма доњој најнижој (апсолутној) граници. Ако је н. пр. најамница врло висока, то је онда њоме одмах свакоме раденику дато средстава да може породицу основати, па је он и оснива. Раденички се сталеж по броју умножава, било у следству оснивања нових породица, било досељивањем са стране. Ако се сад и капитал не умножава онако исто снажно као

и број раденика онда ће без сумње велика конкуренција ових последњих оборити најамницу, а ово обарање ићиће до најниже границе, т. ј. донде док најамница не буде толика да једва даје раденику оно што му треба за издржавање, док не дође на апсолутну висину своју. Ако се она спусти испод ове границе, ако је т. ј. толика да не може намирити све нужне потребе раденичкоме сталежу, онда се понуда рада умањава нужним начином, умножавањем болешљивости и смртних случајева у редовима раденичким. Наравно онде где је саобраћај развијен, где има пута да се исељавањем раденика на страну смањи понуда рада, ту ће се најрадије и најпробитачније притећи овоме средству олакшања. Него и исељивање (емиграција) није увек лака ствар, у колико и зањ треба моралних и материјалних жртава. Смањеном понудом рада — ако су остале привредне чињенице остале непромењене — потераће се најамница опет у висиiу бар до оног ступња на коме она може подмирити све нужне потребе раденикове.

Осим природнога покрета људства — који најпосле никад и не утиче нагло на покретање најамнице — осим досељивања и исељивања раденика, могу још и друге неке прилике да снажно и много наглије измене понуду рада. Тако то особито може бити у следству какве велике заразе (епидемије) или у следству каквог великог рата и т. п.

13. Што се тиче тога како култура утиче на покретања релативне најамнице, то се може у опште казати да је најамница на нижим ступњима развитка — дакле док је најамница натурална — мање коле-

бању изложена него најамница новчана. На нижим ступњима развитка некако је тешња свеза раденика с оним који му посла даје, а тада се раденици обично на дуже време и најмљују. На нижим се ступњима развитка не зна за кризе проће добара па да у следству њих запне тражња или понуда рада. — С друге стране на вишем ступњу друштвена развитка обично се мање ратује, здравље је у опште осигураније, сразмера рађања према умирању боља и сталнија, губитци капитала лакше се надокнађавају и изравњивање понуде рада по разним гранама радиности брже и савршеније бива.

14. Али се с културом и апсолутна најамница мења. Док је образованост у друштву слаба дотле је и здравље људи у опште слабије, раденици се чешће побољевају, деца се теже одгајити могу па су и смртни случајеви чешћи. Што је култура напреднија то се друштво све већма брине о јавноме здрављу, боље се станује, боље живи, помор у раденичким редовима мањи је, раденнци сад имају мање да издају на неговање болесника, на трошкове око погреба, и сами дуже живе те дуже могу и да раде — свакојако трошкови око произвођења радне снаге мањи су, а осим тога у следству изображеношћу савладаних предрасуда много се мање дана и празнује. По овоме могло би се закључити да култура тежи да најнижу границу најамници још ниже стави. Али у самој ствари није тако. Релативна најамница својим покретањима истина тежи апсолутној, али осим тога релативна најамница тежи да апсолутну привуче ближе себи. Другим речма шта раденици држе да је *нужно*

за њихово издржавање, шта они мисле да је најнижа најамница која већ само може бити — то зависи од тог како су се навикли да живе, а то опет иде према томе какву су релативну најамницу најдуже време вукли. Ако је релативна најамница дуго време стојала високо, онда ће и апсолутна граница њезина високо стојати. Тако и обратно. Али се много лакше извршује подизање апсолутне најамнице у висину него што се та граница ниже спушта, а то за то што се људи лакше навикавају на нове потребе него што се одвикавају од старих. И сама она прилика што се релативна најамница мења према томе каква је цена земаљским производима и што понуда рада не може тако лако и брзо да се довија променама у цени тих земаљских производа — и та прилика већ сама собом утиче на то да се апсолутна граница најамнице подигне, јер раденици удешавајући понуду рада узимају у рачун најнезгодније стање, узимају да ће скупоћа много чешће наступати, па онда још за раније излазе само у оноликој количини да се нуде на рад како ће им лакше бити да је смање ако дође скупоћа. Другим речма раденици гледају да сваком приликом изваде у најамници и нешто у име накнаде за онај мањек који имају у време скупоће.

Осим снаге којом утиче навика живљења на подизање апсолутне границе најамници утиче на то још и тежња раденикова да се подигне изнад свог дотадашњег стања. И начин живљења оних кругова, који су изнад реденичкога, утичу на апсолутну најамницу.

* О најамници вид. Рошер, књ. III., гл. 3; Цукић, књ. II., гл. 2 од. 1.; — Ад. Смит, књ. I., гл. 8; Ц. С. Мил, књ. II., гл. 11; Сеј део V., гл. 10; Бодрилар део IV., гл. 2.

III.

Интерес.

1. Интерес је накнада коју капиталиста прима од неке привредне личности, за то што јој је свој капитал на употребу уступио, што уступањем оваквим лишава себе непосредног употребљавања истог капитала, дакле жртву неку чини. У обичноме се животу интерес по себице зове накнада за уступање *течнога* капитала, особито у облику новца; а накнада за употребу осталих капитала зове се кирија, аренда и т. п. Ови називи означавају у суштини једну исту ствар, а само су узети да би се одмах њима назначио и сам карактер капитала, који је на употребу дат: интерес као накнада за употребу капитала, који се капиталисти не мора вратити управ у истој истоветној индивидуи неког рода добара (т. ј. не враћа се баш онај *исти* дукат који се узајмио) него се враћа само добром истога рода (дакле опет у дукатима); — кирија и аренда као накнада за употребу капитала, који ће се капиталисти вратити тако рећи у оном истом екземплару у ком је издат (кућа, земља).

Кад се капиталиста сам служи својим капиталом онда се интерес од капитала не појављује јасно, него га он опет дознати може пронашавши колико

би дохотка имао да је капитал свој некоме на употребу дао.

2. У ономе што узајмачи плаћају зајмодавцима за позајмљени капитал није увек само чист инсерес, — а особито није чист интерес у ономе што се као кирија или аренда плаћа, — него ту има једно с другим смешано још и других елемената. Тако је пре свега ту урачунато нешто за осигурање капитала од губитака и пропасти (квота асекурације); што је мања вероватност да ће капитал пропасти, то се и мања сума на име осигурања узимље; отуда је и интерес на зајам на стварну залогу мањи од интереса на зајам на лични кредит. При уступању сталнога капитала рачуна се још нешто и на име извлачења или повраћања, уњ уложена капитала (квота за амортизацију). Осим ових елемената који се редовно појављују као саставни делови у обичноме интересу, капиталисте теже још да у њему изваде нешто и на име чисте добити неке, а у случају кад им ваља положити труда док нађу згодна места да капитал свој уложе, гледају да у интересу набаве себи и накнаду за овај труд. Кад се сви ови елементи у обичноме интересу пронађу и одбију онда у ономе што остане излази чиста накнада за употребу капитала, — *чист интерес*.

3. Разне врсте капитала, или управо разна места за улагање капитала могу донети капиталистама различно велики интерес. Али чим једна врста капиталског улагања даје неким капиталистама већи интерес него што га остале капиталисте имају, одмах ће ови последњи гледати да своје капитале извуку из дотадашње радње, која им мањи интерес даје, па да уложе

у ону која даје много већи. Ово ће наравно увећати понуду капитала у оној врсти предузећа, а тиме високи интерес свести на ону висину с које неће моћи машити капитале из других грана радиности, а то ће бити кад у свију капитала одношај између вредности њихове и вредности интереса једнак буде. — Овај се одношај најбоље изражава тиме што се капитал замисли као количина 100, па онда казује у каквој сразмери стоји интерес према количини 100. Тако појам интереса већ претпоставља неки процентални одношај накнаде за уступање капитала на употребу према величини самог капитала.

Онај процентални одношај између вредности интереса и вредности капитала, у који се већина капитала *слободним* покретањем на тргу у некој привреди народној стави, зове се *обични земаљски интерес.*

4. Него тежњи по којој интереси разних капитала на тргу раде да се изравнају одношајем својим према капиталу, има доста сметњи. У капитала у којих је понуда покретна, сметају изравњивању интереса све оне препреке, које не дају да понуда одговори тражњи онако како треба. Препреке те могу бити пре свега у личности самих капиталиста и дужника. Они који састављају нове капитале и они који већ имају нешто много пута немају довољно предузимљивости и слободе да своме капиталу дају онај облик у коме би он најбољи интерес доносивати могао. Понекад и лична призрења капиталиста уздржавају их да ишту већи интерес. С друге стране много пута бива да дужници узајмљујући што примају на се ма

какве обвезаности губећи хотимице или и нехотице своју праву корист из вида. — После веома знаменито утиче овамо цел, рад које се неки капитал на зајам даје. Кад обе стране имају намеру да њихов узајамни кредитни одношај траје тако рећи вечито, или бар дуго неодређено време, кад је капиталисти поглавито до тога стало да уредно само прима доходак, а дужнику опет до тога да се само што дуже неузнемираван служи узајмљеним капиталом: онда се обе стране труде да интерес тако одреде, како ће он што сталнији, сигурнији и што уреднији бити. Па почем обе стране добро гледају своју праву корист, то долази да се и интерес тако одреди, како ће или никако или тек веома слабо одступати од обичног средњег земаљског интереса. — Друкчије је кад се, као што то у трговини скоро редовно бива, неки капитал тек на кратко време у зајам иште, или где је и сам капиталиста рад да свој капитал само на што краће време у зајам даде. Ту су обично обе или једна од две стране под претиском неког спољашњег момента (трговац се жури да употреби неки тренутак згодан за спекулацију неку; или капиталиста се жури да што пре нађе неку сигурну прилику, да јој повери капитал на кратко време док се где какви бољи изгледи не покажу); па у следству тога може доћи да узајмачи нуде интерес много већи од обичнога, или с друге стране да зајмодавци нуде капитал по нижи интерес од обичнога. Отуда тако јако колебање у тако званоме „дисконту“ који се може сматрати као интерес на кратке трговачке зајмове.

5. У капитала у којих је понуда ограничена (земљишта, куће на доброме месту, државне облигације, акције неког извесног друштва и т. п.) карактеристично је, што се у њих прави интерес не мери према вредности самога капитала, него са свим обратно, т. ј. према томе колико овакав капитал дохотка доноси опредељује вредност самог капитала. Него одређивање вредности капиталске према висини интереса има такође својих предохрана. Најпре бива да сопственици таквих капитала дуго времена цене свој капитал, не како би требало по интересу који им у самој ствари од тог капитала долази, него према ономе што су за њ дали купујући га. Па онда при продаји таквих капитала много се пута урачуњава и наплаћује и цени надежда да ће принос још већи бити, да ће дакле капиталска вредрост још већма скочити; али има прилика да се и дисконтује очекивање и страх де ће капитал такав вредношћу својом пасти. У томе је једна од оних чињеница које утичу да се у народу који се живо развија и који се и даљем напретку нада за земље плаћа често несразмерно висока цена.

6. Што се привреда народна већма развија, то је оно изравњавање интереса разних врста капитала све потпуније и савршеније. Отпадају средњовечне формалности које често везују капиталисту, да не може лако преместити свој капитал из једне производње у другу; сви се елементи производње пуштају да слободно раде; капитал се лакше пренаша; привредници лакше и сигурније уоче где је најбоље да

уложе свој капитал, и само се рачунање развило и усавршало, па се и капитали тачније оцењују и т. п.

7. Будући да се за накнаду, која се *интерес* зове, може добити капитал на употребу, и будући се интерес на вишим степенима развитка у новцу плаћа, то се у обичноме животу интерес врло често називље „ценом капитала.“ У самој је ствари схватање ово онако исто погрешно као што би погрешно било кирију од кућа назвати „ценом кућа.“ Али је с друге стране интерес доиста цена оној жртви коју капиталиста подноси лишавајући се за време непосредне употребе свога капитала, и тек само у томе смислу може се интерес назвати ценом капитала, па у законима покретања интереса гледати закони цене капитала.

8. Нормална висина чистога интереса онде је где је конкуренција оних који траже капитал да узајме онако исто велика и јака као и конкуренција оних који нуде капитал на зајам. И интерес се дакле у главноме управља према томе у каквом одношају једно према другоме стоје понуда и тражња капитала. Осим ових *општих* чињеница што у *главним* основима опредељују интерес још се он специјално одређује по највишим нужним трошковима око образовања капитала. Сравњује се колики је сталан доходак, који капитал доноси, с оним колика је жртва која се поднети мора, па да се капитал састави и доведе да може носити дохотка. Кад је интерес управо толики да даје само накнаду за оне жртве које су привредници састављајући капитал нужним начином поднели, онда се каже да је интерес на *апсолутној*

својој граници, т. ј. на крајњој граници својој испод које пасти не може, а да се образовање и понуда капитала и даље настави. Редовно капитализовање и понуда капитала престаје у главноме још од онога тренутка, кад се интерес настани на апсолутној граници, а не чека да он падне испод ње.

9. Капитализовање не бива увек брзо, а и оно капитала што се кроз неку извесну *крађу* периоду састави то није тако много да би могло знаменито изменити понуду капитала. С тога се може узети да је понуда капитала у неком датом краћем периоду времена стална. Капитал који је већ једном образован он је ту и чека само тражњу, а ова се може у истој тој периоди времена свакојако мењати. Висина на којој се настани интерес, који се покаже у следству конкуренције оних који траже капитал на зајам зове се *релативна висина његова*.

10. Конкуренција тражње капитала — која опредељава релативну висину интереса — зависи од плодности капиталске употребе. Кад предузимачи мисле да би употребом капитала радња њихова донела толики принос, да би не само најамницу, интерес и остале трошкове око производње повратити могли, него још да би им и нека чиста добит претекла, онда ће тражити капитале. Да би пре других дошли до користи капиталске употребе, предузимачи ће ступити у живу конкуренцију између себе, тражећи капитал на зајам. Интерес ће при овакој прилици непрестано расти. Отуда у опште у привредама народним, у којима има више прилика за корисну производњу, него што има капитала на расположењу (дакле нарочито

у младим газдинствима народним, која још нису употребили све своје привредне изворе) интерес стоји високо. Интерес ће расти док најпосле не дође на таку висину да већини предузимача не ће пробитачно бити да га узајмљују. Сад ако се покаже, да купци пристају да плате неке производе предузимачу, који је под најнеповољнијим приликама (т. ј. по највиши интерес) капитал узајмио, ценом из које он може не само све трошкове, дакле и интерес, намирити него и за себе нешто извадити: то ће се онда и сва остала добра те врсте (него која су произведена капиталом узајмљеним по јевтинији интерес) плаћати истом ценом. На овај начин и ови ће предузимачи бити у стању да плате онако високи интерес као и онај који је последњи, а по најнеповољнијим приликама позајмио. Отуда излази да чист принос последњег употребљеног капитала одређује релативну висину интересу.

11. У оних капитала које неко узајмљује не да њима неку привредну радњу ради, него да њима, уживајући их, намири неку потребу своју, ту одређује величину накнаде, која ће се капиталисти дати, јачина потребе коју употреба капитала оног намирити може, а према томе вредност коју капитал тај за узајмача има.

12. Релативна висина интереса тежи да се с развитком привреднога живота све ниже стави — капитал се све по нижи интерес на зајам даје. Јер ма да се најбоље прилике за најпроизводније улагање капитала разграбе, опет се капитализовање једнако наставља док год обични земаљски интерес стоји из-

над апсолутне границе. А будући да су најбоље прилике за улагање капитала све ређе, то се релативни интерес све већма приближује својој апсолутној граници, т. ј. капиталисте су принуђене да се све с мањим интересом задовољавају. Него ово не значи да је накнада за жртву при капитализовању у самој ствари мања. Напротив може бити — а на вишим степенима развитка редовно и бива — да је ова накнада *сразмерно* већа при свем том што је интерес мањи. То се може изјаснити тиме, што на вишим степенима развитка жртве које се приликом капитализовања подносе, мање бивају, што је онда већа сигурност, што су боље свезе за саобраћај, има се више прилика да се капитал производно употреби и т. п.

13. Овој тежњи интереса да с напредовањем културе пада, сметају многе неприлике, које често на дуже или краће време обустављају њезино развијање, па још могу да потерају интерес противним правцем у висину. Овамо иду: катастрофе народне, као рат, буна, кризе у прођи добара и т. п. Оваквим се приликама може велики део капитала који је дотле на тргу на понуди био сасвим поништити. Наравно да је подизање интереса у висину у следству таких прилика жалостан појав по народну привреду; јер, најпре капиталисти се не може већим интересом накнадити оно што је приликом онаке катастрофе од свога капитала изгубио, а после и сам тај већи интерес плаћа се сад у овој прилици на рачун других кругова у народу. — На други начин може се падање интереса смести па претворити у пењање тиме, што се открију нова места за производно улагање

капитала. Напредак науке и вештине у опште олакшава и потпомаже ову тежњу. Па онда управ на вишим степенима развитка у следству развијеног саобраћаја и преноса добара, и самоме се капиталу даде већа способност оптицања, даде му се могућност да се из једне народне привреде у другу износити може те да смањујући понуду капитала подржи интерес да се не спушта ниже или да га још и у висину потера. Овакво пењање интереса и уздржавања његовог падања у опште је у интересу народнога газдинства, у колико се он плаћа од приноса ујамчане народне производње. — Него ако овако подизање интереса нагло дође, ако се т. ј. нагло отворе велики какви нови путови веома корисноме улагању капитала, онда то може у неколико да смете обрт; особито ако се н. пр. изнесе на трг какво ново много савршеније добро па одвуче тражњу од свију дотадашњих производника, којима није могућно тако лако и без губитака свој стални капитал превести у какав други облик. Овакви стални капитали одмах губе ако не сву, а оно неки део од своје вредности, па наравно и њихов сопственик више или мање знаменити део своје кредитне сопствености. Даље се могу догодити сметње унутрашњој земаљској производњи, кад се знаменити део капитала уложи изван земље, те се јако повишеним интересом на земаљским трговима земаљским производницима отешча употреба капитала. У осталом незгода се ова умањава користима, које народној привреди долазе што на страни има својих дужника, а после и тиме што повишени интерес дражи

на живље састављање нових капитала, којима се накнађују они што су изнесени.

14. Осим чистога интереса с развитком привреде тежи падању и обични смешани интерес, па он још очевидније но и чисти. У обичноме смешаноме интересу има један саставни део, који је узет на име осигурања капитала. Опасности за капитал леже које у личности самог узајмача, у вештини и моралности његовој, које опет у самоме предузећу. На нижим ступњима развитка, кад је техника производње још у детињству своме, док је увиђавност привредника слаба, правно стање несигурно, извршивање закона непоуздано или бар споро и скупо, опасности су по капитал наравно веће него на вишим степенима развитка кад усавршана техника, изображење, увиђавност и чистије осећање моралности уз развијене политичне и привредне установе (заводи за осигурање) дају што веће гарантије. С тога оно што се на име осигурања у интересу узима на нижем степену развитка нужним начином износи већу суму него на вишим. И у томе је један од главних узрока рад којих је и обични земаљски интерес у земљама још неразвијеним врло висок, а у земљама развијеним низак.

15. Осим релативне висине чиста и смешана интереса још се у следству развијања привредног и у опште културног живота ниже спушта и сама апсолутна крајња доња граница интереса. Ово је од чести с онога што се трошкови око састављања капитала умањавају, а после што привредник кад на вишим степенима развитка штеди укида већином себи само намиривање неких виших потреба, а не баш нужних.

16. Има их који мисле да интерес *нужним начином* пада све ниже, што више новаца има, или да управо величина интереса стоји у неком правом односпају с количином новаца која је на тргу. Овај се назор природно развио из погрешнога мишлења да капитал ништа друго није него новац, а у самој ствари новац ма да је с народно-економнога гледишта капитал по томе што потпомажући и убрзавајући прометање добара утиче посредно и на народну производњу, с приватно-економиога је то само у толико и по томе што се за новац могу набавити они капитали који производњи добара доиста и непосредно требају. Новац је овде само у материјалноме облику представљена способност купити или набавити прави капитал. Количина ових капитала и количина новца не морају стојати у некој сталној, утврђеној сразмери; па доиста и не стоје тако. Може доћи тренутак да количина на понуду изнесенога капитала остане иста, а да се количина новца на тргу знаменито умножила. Почем се онолико исто капитала тражи и почем се онолико исто капитала нуди као год и пре: то ће и интерес остати онај исти ма да се количина новца на тргу умножила. Последица ће оваком умножавању новца без сразмерног умножавања осталих капитала бити то, да новац буде јевтинији у сравнењу с другим добрима. Што се вредност капитала и вредност интереса у новцу казује и то не смета ништа, јер, интерес је неки процентални односпај оне вредности, која се као накнада за капитал на употребу уступљени даје према вредности самог тог капитала, па ако се с једним моментом тога односпаја

чини нека промена иста се така промена чини и с оним другим те одношај остаје опет једнак. Другим речма: ако се у једној земљи, у којој се н. пр. до сада на капитал од 100 дук. давало интереса 6 дук. у следству несразмерно јаког намножења новца овај последњи тако обесцени да сада 100 дук. могу набавити капитал који вреди само 50 дук. пређашњих, интересни се размер не ће мењати, јер истина садашњих обесцењених 100 дук. вреде само 50 дук. али и садашњих 6 дук. вреде само 3 дук. пређашњих, а обе су ове размере равне једна другој (100 : 6 = 50 : 3). Тако количина новца па по томе и вредност новца сама по себи не утиче на висину интереса.

17. Али за време док се промена у вредности новца не изврши сам *процес тога измењивања може утицати на интерес.* Ако се у тренутку кад се н. пр. неки зајам чини знаде да се вредност новца налази на путу измењивања и ако се знаде, или ако се бар с доста вероватности очекује, да ће вредност оној суми новца која се на зајам даје у тренутку кад се зајам врати друкчија бити: онда ће кредитор ако мисли да ће вредност новцу скочити, моћи задовољити се и с мањим интересом, јер ће му се тај мањак накнадити у увећаној вредности суме новчане коју на зајам даје, — или ће он морати искати већи интерес да би се опет накнадио, ако мисли да ће вредност новцу пасти, па да ће у позајмљеној суми кад му се врати мању вредност у самој ствари примити. Наравно ово може овако бити кад се мењање вредности новца кроз неко краће време изврши, особито н. пр.

кад се новац од хартије обесцењује, или кад се очекује да се обесцењеном законитоме новцу опет његова права пуна вредност поврати. Промене у вредности новца које се тек кроз врло дуго време извршују не могу се на рачун у напред узети па већ с тога и не утичу на интерес. — Осим овог овде наведеног случаја има још једна прилика у којој вредност новца може утицати на висину интереса. Дођу т. ј. прилике да се у једној земљи доста нагло на трг изнесе нзобила новаца и новчаних заменица (било што се живо увозило злато и сребро било што се издало много сурогата новца) или да наступи привремена оскудица у новцу (било што се пресекао довоз драгога метала, било што се нагло и јако ограничи издавање кредитних облика). То су прилике које долазе и трају само на кратко време, па већ по томе не могу утицати на интерес на зајмове, који се на дуже време чине, али утичу на зајмове с кратким роком, а такви су управо сви трговачки зајми. Него се овде осећа уплив њихов за то што се вредност новца не мења сразмерно измењеној понуди његовој. Кад би вредност новца *одмах* пала у оној сразмери у којој се понуда његова увећала, то се интерес не би могао изменити. Вредност новцу пада или расте (или другим речма: вредност осталих добара према новцу расте или пада) тек постепено и мало по мало. У почетку се још држи да и онај сувишни новац има ону исту способност да у обрту купи капитала. У првим тренутцима дакле вишак новца дејствује још као увећана понуда капитала, а то, почем је тражња моментано још она иста, обара наравно интерес на

ниже. Тако у другом случају — кад се нагло ограничи маса новца и новчаних сурогата на тргу, — тражња капитала не може тако нагло да се смањи као што се понуда средстава којима би се капитал набавити могао смањила, па то тера интерес наравно у висину. У обадве је прилике утицај све мањи и све се више губи, што се вредност новца већма приближује оној висини коју према јачини понуде новца треба да заузме. —

IV.

Предузимачка добит.

1. Све чињенице што су потребне производњи не налазе се увек — а на вишим степенима развитка само ретко — у сопствености једног истог привредника. А опет да производња може бити ваља их довести да заједнички раде. Привредник који то чини узимајући на себе сав ризик привредне радње неке зове се — *предузимач.* Од скупна приноса што од радње дође, предузимач ваља да извади: цео течни капитал и накнаду капиталисти што се за време радње лишавао употребе свога капитала, накнаду за употребу сталнога капитала, накнаду за жртву привредника оних који су му својом радном снагом притицали. Пошто се одбију сви издатци који су нужним начином с радњом скопчани били, оно што остане иде предузимачу у име награде за жртву, коју је учинио узевши на себе да носи ризик радње, и то се зове *предузимачка добит.*

2. Значај предузимачке добити по народно газдинство нарочито је у томе, што је она главни мамац којим се привредници доводе да се подухватају привредних предузећа, јер иначе немајући никакве накнаде за жртву која се чини носењем ризика нико се не би примио да је чини. На овај начин народно газдинство не само да би изгубило све користи предузећа у великоме, него би у опште и простија производња ослабила. Без предузимачке добити нема предузимача; без њих би највећи део најважније производње остао неупотребљен, без развијене производње не може бити обилатог подмиривања виших потреба.

3. Многе економисте (особито енглеске) мешају појам предузимачке добити с интересом на капитал предузимачев и накнадом за рад његов или најамницом. Али се она знаменито разликује и од интереса и од најамнице. Најамница је предузимачу накнада за рад његов, његово интелигентно руковођење радње, а при мањим предузећима у којима предузимач и сам помаже радити, ту је она у једно и накнада за његов обични механични рад. Даље, најамница се плаћа и покрива од приноса неке већ свршене производње, — предузимачка добит тек из приноса оне радње, која се сад ради и по пошто се већ извадила накнада за већ употребљени капитал. Колики је интерес и колика је најамница то се знаде још одмах у почетку радње, колика је добит предузимачка то се дознаје тек по свршеној производњи (технички и економски свршеној производњи).

4. Колика ће бити предузимачка добит то одређује конкуренција оних који траже предузимачке услуге и конкуренција оних који се нуде да буду предузимачи. У самој ствари на тргу нико не тражи предузимачеве услуге, али привредници слабије или јаче траже извесне производе неке, па тражњу предузимачке услуге ваља и разумети као тражњу производа неке извесне радње. Привредници траже на тргу да купе неко добро — траже дакле услугу предузимача производње таквих добара — само за то што им је то корисније, него да сами такво добро производе, и само ће га дотле тражити док им је то доиста корисније него да га сами узму производити. Ако је дакле цена, коју предузимачи за своје производе ишту, толика да претеже жртву коју би купцима ваљало поднети, па да сами производе онака добра, то ће купци престати да их на тргу траже — тражња ће се производа, па посредно и тражња предузимачке услуге умалити, цена ће добрима пасти, па при једнаким трошковима око производње остаће мања сума за добит предузимачку. У опште, о предузимачкој добити само тако може говора бити, ако оно што предузимач иште за свој производ не вреди више него што купци цене своју жртву. Него при томе ваља узети у поглед: 1. Користи које има предузеће у великоме према предузећу у маленоме, — другим речма предузимач који ради у великоме и на много може далеко боље и јевтиније производити него онај који на мало ради, а особито онај који је рад да произведе само онолико добара колико му је нужно да намири потребу своју. 2. Купцима много вреди и

то што су поред предузимача сигурни, да ће на тргу увек наћи добара, која им требају; јер предузимач који ради на много, увек износи на трг неку количину готових производа и нечекајући наруџбине, или бар он већ има у приправности свега што треба да се нешто у великој количини, а по првоме укусу, који се изнесе, изради.

5. Да ли ће се и у колико мери наћи предузимача за неку радњу — т. ј. колика ће бити понуда предузимача — то иде према томе, да ли она добит, којој се они у најбољој прилици надати могу, претеже ризик који предузећем на себе узимљу. Другим речма, предузимачи мере могућну и вероватну добит према могућној и вероватној штети и губитку у предузећу, па према резултату састављају себи одлуку. Колика треба да буде награда па да претегне жртву ризиковања то зависи од ове две чињенице: *од ризичности саме радње по себи*, а после од тога како који предузимач цени могућну добит и штету, или од *ризичности радње с гледишта предузимачева.*

6. Опасности којима је неко предузеће изложено могу бити техничке или економне природе. Може т. ј. бити да услед какве техничке погрешке приликом радње производ не испадне добро, не изађе са свима оним особинама, која му управо вредност дају, — или може бити да се затворила прођа производима, ма да су они иначе технички савршени. Колики је сам ризик то опет зависи од две чињенице: од величине вредности, која се на коцку метне (дакле што више капитала у радњу уложено то већи ризик!), а после од вероватности саме опасности. У овом погледу има

важна разлика између предузећа, која се само за један пут врше и оних предузећа којима се послови кроз читаву једну периоду времена једно за другим понављају као читав низ појединих за себе свршених операција. У ових се последњих ризик може свести на најмање тиме, што се могуће штете и губитци поделе на цео ред појединих за себе свршених радња, прорачуна нека средња сума, па ова у име осигурања (премија асекуранције) на свршетку сваке поједине радње у цени производа наплати. Наравно овим још није уклоњен ризик, јер производња може зло проћи пре него се и што узме на име осигурања, али је свакојако дата и могућност, да се опасност губитака наплатом у напред, сведе на што мању меру. — Друкчије је у предузећа која се не понављају, него се раде и изврше једном па за дуго време или и за свагда. Ако такво предузеће зло непадне, онда већ помоћи нема, штета се не може накнадити. А с друге стране ако оно добро испадне онда предузимач нема нужде да у трошкове око производње урачуна и суму неку на име осигурања; његови су трошкови око производње дакле сразмерно мањи него трошкови онога који неку радњу стално ради и у низу појединих радња једно за другим понавља, — па је у следству тога и добит његова обично много већа него у овога последњег. — Него од како се развише заводи за осигурања, предузимачи и оваквих непериодичних предузећа осигуравају радњу своју, па тиме наравно умножише трошкове око радње, али и ризик смањише.

7. Кад се узме у поглед опасност самога предузећа по себи (објективни ризик), онда би се по теорији нашло предузимача радњи некој, ако је изгледана добит равна могућној штети. Али у обичноме животу одлука неког привредника да предузме радњу какву не зависи само од објективне величине добити и опасности, него нарочито и од тога какав уписак и једно и друго нањ чини. Страх од штете и губитака у опште силније дејствује него милина и надање у добит. С тога једна иста количина изгледа на добит не може да одржи на вази толику исту количину изгледа на штету. По томе само ће се онда предузимача некој радњи у већем броју појављивати, кад изгледана и вероватна добит претеже вероватни губитак, — или кад је вероватност добити већа него вероватност штете.

8. Један исти ризик није у очима свију привредника једнако велик: опасност се једноме чини већа другоме мања. А управ то, како се коме чини да је опасност велика, довешће га или да се одважи да предузме радњу или да се реши, да је не предузимље. На ово *субјективно* оцењивање ризика утиче: 1. Пре свега само објективна опасност предузећа. Што је опасност већа то ће требати што већа вероватност што веће добити, па да се људи одваже предузети посао. Него с друге стране, кад се покаже нешто изгледа на неку изванредно велику добит и кад се у исто време не иште много капитала да се жртвује, онда, ма да је највећа невероватност да ће предузеће добро испасти, опет се нађе људи, који га се подухватају кушајући срећу (лутрије и т. п.). — 2. На-

родни карактер; привредници једнога народа имају више поуздања у своју срећу него привредници неког другог народа; неки опет имају више постојанства у предузетоме правцу, лакше се надражити могу да много на коцку ставе и т. п. 3. Само благостање народно, јер према томе иде да л' ће се предузимач у случају штете и губитака ограничити у намиривању споредних или нужних потреба.

9. Сва предузећа нису једнаке ризичности, па према томе ни добит свију предузимача не може једнака бити. Али почем је жртва коју предузимачи чине једног истог рода (сви носе неки ризик) и почем је разлика само у величини те жртве: то се из овога опазити може да колике све предузимачке добити ваља да стоје у сразмерности између себе а према величини ризика. Јер ако неко предузеће даје сразмерно велику добит, онда ће се тиме намамити што више привредника да се појаве као предузимачи такве радње, а ујачана понуда предузимача нужним ће начином оборити добит на ону висину, да ће најпосле све једно бити или ту радњу радити или предузети неку другу која даје мању добит, али и којој је и ризик сразмерно мањи. Ово доводење разних добити предузимачких у сразмерност, бива тим савршеније и лакше, што су привредници трезвенији, увиђавнији, изображенији, што мање сметњи има прелазу или отпочињању нових предузећа, што је већа јавност економних резултата разних предузећа, што је у опште привреда народна развијенија.

10. У каквом одношају стоји предузимачка добит према целом чистом приносу народне производње то

зависи од веће или мање опасности те производње. Што народ мање влада природом, т. ј. што му је вештина и знање слабије, што су му средства за саобраћај неразвијенија, што су му поједини економни кругови већма усамљени, то је и производња у целини својој несавршенија, то је и технички и економни ризик већи. А после, на карактер народне производње нарочито утиче карактер народне потрошње. Ако народ стане трошити производе којих је производња скопчана с великим ризиком, онда наравно предузећа таква носе ризичан карактер, па ће што већи део чиста приноса отићи предузимачкој добити. Особито у младих народа, који се живо развијају, може производња да узме карактер велике ризичности, нарочито што се предузимачи окрећу све новим и новим непознатим па наравно и непоузданим областима радње. Осим тога, млади народи управ лако и долазе у искушење да се одаду потрошњи производа којих је производња с великим ризиком скопчана. С друге стране, у народа презрела и остарела нема у опште здравих идеа, укус је покварен, неприродан, траже се уживања врло сумњиве чистоте, па отуда и у производње таквога народа карактер највеће опасности. — Одношаји предузимачке добити у опште јако зависе од карактера народнога и од ступња народнога развитка. У живосна предузимљива народа, конкуренција ће предузимача врло жива бити, а њоме ће се наравно средња добит предузимачка свести што ниже. Даље у таква народа, кад се он налази на новом још нецрпљеном земљишту с обилатим природним изворима производње, предузећа се

живо развијају, велике добити а и велики губитци често бивају, али се привредници при пуноћи и обилатости производних извора сразмерно лако опорављају. Пошто се извори ови већ мало поисцрпе и обогаћивање природно пође лакшим кораком, онда се мирније праве рачуни вероватне добити и вероватне штете, па се и предузимачи мање бујно, а с више обозривости појављују.

V.

Рента.

1. По неко се добро на тргу тако добро плаћа да се из онога што продајом зањ дође наплате не само сви трошкови око производње, не само да се изваде обични дохотци свима онима, који су учествовали у радњи (дакле интерес капиталисти, најамница свима оним који су радили и предузимачка добит предизимачу), него остане још један превишак. С овим се превишком може двоје учинити: или ће се поделити међу *све* учеснике у производњи или само међу *неке* од њих. Он може да дође или само по неки пут, нередовно, у следству особитих прилика у каквом датом тренутку на тргу. Али има добара којих је понуда ограничена или сасвим (апсолутно), или се само увећаним трошком око производње увећати може (релативно ограничена). Апсолутна или релативна реткост оваких добара чини да цена њихова редовно доноси неки превишак преко трошкова око производње. Овај редовни превишак преко обичних доходака у некоме народноме газдинству зове се *рента*.

2. Из појма ренте излази: 1. да ренту може имати свака врста дохотка (може бити интересна, најамничка и предузимачка рента, или управо рента предузимачке добити); 2. Рента није накнада ни за какву жртву, него она долази просто у следству реткости свију или понеке од чињеница производње; 3. Рента није узрок него последица високој цени производа неких; 4. Рента се по томе не може ставити као један саставни део трошкова око производње; 5. Свако оно предузеће даје ренту којега се производи на тргу продају по исту цену као и производи неког другог предузећа истога рода, него које има веће трошкове око производње. Рента се у опште свуда показује, где се у односу на тражњу појави ограниченост понуде.

3. Рента долази у следству реткости свију или неких чињеница производње неке. Она иде ономе који има чињеницу, које реткост чини те се производ високом ценом плаћа. Ако је реткост неке чињенице апсолутна, онда сви они који је имају примаће и ренту. Ако реткост та није апсолутна, т. ј. ако се понуда таких добара повисити може повећаним трошком око производње, онда сви предузимачи такве радње не ће примати ренту него ће их бити и таковних који ће тек само накнаду за поднесене жртве у цени свога производа примити.

4. Као што је напред речено ренте може бити свима појединим врстама дохотка, јер може бити да је цена некоме производу висока у следству реткости рада или личне услуге којом је постао (производ вештака, певача, глумаца, књижевника, а и особито ве-

шти рад каквих рукоделаца), или у следству реткости предузимачке услуге (н. пр. што је наређењима позитивнога права ограничена конкуренција предузимача неке радње), или што неки предузимач при слободној конкуренцији ужива веће поверење него други, или у следству реткости неке врсте капитала нужнога за производњу неку. — Него најамничка и предузимачка рента очевидно су скопчане с неким преимућствима неких извесних раденика или предузимача, с личношћу њиховом долази и престаје, па тешко бива мерити је а још теже сматрати је као предмет самосталне вредности па преносити је из једне сопствености у другу. Само с предузимачком рентом може се наћи изузетних прилика. Јер купци обично хоће да поверење и добар глас предузимача неког, — који га је од утицаја стране конкуренције бранио те је у следству тога ренту неку вукао, — пренесу на само предузеће његово, па предузимач пренашајући ово у сопственост неког другог може пренети с њиме и примање ренте тиме што и њу урачуна у цени предузећа које другоме уступи, тиме што је капиталише. Овако бива н. пр. при продаји какве познате фирме, при продаји каквога листа с много пренумераната, у опште при продаји неког одношаја предузимача према тражницима његова производа. Рента интересу долази у следству реткости капитала неког. Капитал се у опште преносити може, дакле и рента која у следству његове реткости дође. Капиталима се трошкови око произвођења много лакше и много сигурније пронаћи могу, па је с тога много лакше и било још доста рано опазити превишак онај који по-

неки капитал мимо обични интерес доноси. Материјални капитал има природну основу, а природни су дарови већином ограничени и локализовани, те тако мало врста капитала има, којих умножавање при и оле јачој тражњи не би наишло на природне тегобе, које би довеле да се уз апсолутно најбољи природни материјал и мање добар у употребу узимље“ (Манголт). Отуда бива да се рента интересна или капитална редовно и по правилу појављује, док се рента најамничка и предузимачка више као изузетак јављају.

5. Од свију капитала земља је понајважнији. Земља је по себи основа на којој свака производња бива и на којој се човек покреће. А после она је капитал без кога производња преко нужних намирница човечијим потребама никако не може бити, а који је више или мање непосредно потребан и свакој другој производњи. Па томе има врло природних побуда рад којих су се одношаји ове врсте капитала прво уочили, и рад којих се у обичноме животу и у науци прво о ренти од земље говорити почело.

6. Рента од земље као и свака друга рента може доћи у следству реткости овог елемента производње. Круг је земљи истина апсолутно ограничен, али је круг земни толика просторија да се не може практички казати да је земља, за цели људске потребна, *апсолутно* ограничена. Земља може бити *само релативне* реткости, а ова се реткост односи на оне особине рад којих привредник жели земљу да има. Земља се тражи за то што у њојзи имају особите неке природне силе, које су преко потребне за неке цели човечије, што је она „машина, којом се производе

намирнице најпречим потребама човековим.“ Силе те скупљају се у један појам коме је назив *илодност*. Али се земља може желити не рад плодности њезине него рад готових материја, које се у њојзи налазе — (руде, шкопла). Пуноћа оваких материја у земљи зове се *богатство* земље. — Али осим тога сваки је привредник рад да има земљу што згодније положену; — дакле ако земљу обрађује, онда жели, да је има близу и што ближе тргу или месту где ће се производи њезини прерадити, а ако је хоће да употреби за станиште (кућу, дућане, магацине, зграде и т. п.) онда тежи да је има где на укрсници веза саобраћајних и у средини тога саобраћаја (на друму, пијаци и т. п.) — Очевидно да *свака* земља нема и не може имати *свију* оних особина: једна је земља плоднија, друга опет богатија, трећа има бољи положај него остале. Кад се производи земаљски тако јако траже да се ценом њиховом наплаћују и трошкови ономе привреднику који има мање плодну, или при једнакој плодности, мање згодно положену земљу (која дакле на сваки начин има више трошкова око производње): то ће привредници што имају плоднију или згодније положену земљу — будући да имају мање трошкова око производње, а продају производе по исту цену као и они који су имали веће трошкове, — наћи да им, пошто од скупнога приноса намире све што је намирити требало, остаје још нешто као превишак добити, као рента. Кад би било безгранично много тако исто плодне и тако исто згодно положене земље (или безгранично много рудника једног истог богатства), онда би сви привредници про-

изводили добра с једнаким трошковима око производње, конкуренција њихова између себе потерала би цену до најниже границе њезине, те би се у цени производа могла нзвадити накнада за трошкове и пристојна, обична земаљска предузимачка добит, али никакав превишак, никаква рента од земље. Рента од земље долази за то што нема онолико најплодније и најзгодније положене (или и најбогатије) земље, да би се *тражња* производа земаљских са њих намирити могла.

7. Различан је утицај који човек може да изврши на оне три особине у следству реткости којих може доћи рента. Богатство неке земље рудама и шкопнима са свим је просто дар природе. Никојим начином не може човек учинити, да је то богатство веће него што оно јест, а што може учинити, то је, да развијеном увиђавношћу науком и вештином уме опазити *где* су та блага па да их што потпуније и што корисније црпе. — Згодан положај земље неке долази готово преко намере човекове, у следству самосталног и слободног развијања социјална и економна живота. И овде човек обично може само да опази згодан положај који нека земља има или који ће тек да има па да се увиђавношћу том што боље послужи. Али осим тога човек може још и развијеним средствима за саобраћај на што мање свести незгоду удаљености неке земље од трга производима својим. — Плодност је истина и сама дар природе, али се ту делателност човекова не ограничава само да опази, открије и да се послужи плодношћу неке земље, него човек радњом својом може у неке земље плодност да

изазове или да је бар повећа. Наравно, будући се плодност појавила или повећала у следству обраћеног рада и капитала, то се у овакој прилици рента тесно спојава с приносом тога рада и капитала, па се може сматрати и као *чист* принос њихов. Него има разлике у томе, што опет најпосле хоће ли се плодност употребом рада и капитала повисити то зависи од природних особина саме земље, а после кад се плодност доиста поправила, онда се поправка та присно спојава с природним особинама земље саме тако да се од ових не може разликовати и одвајати.

8. Висока је рента знак високог ступња развитка народнога газдинства. Рента је тим већа што је већа цена производима земаљским или ономе што нека земља дати може, што производи тиј имају што различитије трошкове око производње; већа цена добрима овим биће кад је тражња јака и новчана, а ово је тим већма што је народ развијенији. Народ који је неразвијен и сиромах може да плаћа само она добра која су што јевтинија, дакле са што мање трошка око производње произведена. Сама вештина и знање још је слабо, да би могло, обративши што више труда и капитала, изнети на трг што више добара. А и средства за саобраћај нису таква да би се лако и јевтино могла отворити велика прођа земаљским производима.

9. Кад се год онај елеменат, у следству којега рента долази, продати може, рента се капитализује и то према обичноме интересу земаљском. Капиталисти је некоме све једно дао н. пр. суму од 1000 дук. на зајам по 6% или за ту исту суму купио ак-

цију какву или земљу неку која уз 4% интереса на капитал одбацује и ренту од 2%. У свакоме од ова два случаја он је једном истом сумом дошао до једнако великог дохотка. Или узевши обратно: привреднику који за 100 дуката купи земљу неку, која му годишње доноси 18 дуката (12 дук. интереса на капитал, а 6 дук. ренте), биће све једно или да је задржи или да је прода за 150 дук. па ову суму даје на сигуран зајам по 12%. Он је т. ј. у последњем случају капитализовао ренту (6 дук.) према земаљском интересу (кад су 12 дуката год. интерес капиталу од 100 дук. то 6 дук. год. одговарају капиталу од 50 дуката). Него се при капитализовању ренте узимље у призрење још и могућност даљег повишавања њезиног, или могућност њезиног опадања па према томе одређује вредност добру. Наравно нови сопственик капитала, што је до сада ренту неку давао, не ће је више сам примати, почем је њу капитализовану у суми за коју је добро купио исплатио, па му сав чист принос таква капитала доноси само обичан интерес на исплаћену суму, док он не буде толики да и преко интереса на капитал овај још и превишак одбацује. Овај је појав од велике вредности по практични живот. По њему се види да природа самога капитала још не даје права поуздано закључавати на природу самога дохотка. Тако би неправо било сопственика неке земље, коју је он скоро купио, оптеретити порезом на ренту, кад у самој ствари он не прима никакву ренту од земље, почем ју је капитализовану исплатио бившему. Ренту од

земље вуче сад у самој ствари овај последњи привредник, а не садашњи сопственик земље.

10. Свака је рента обично тим већа, што је благостање у народу веће, што је у следству тога и у следству образованости тражња нзвесних производа све већа и што се с друге стране тражња та све теже и све с већим трошковима подмирити може. С тога у великим обратним срединама, у срединама изображења и вештине, које су већином онде где су и трговачке и политичке средине, земља, а особито просторије за зидање кућа и осталих зграда, дају високу ренту, па им је и куповна цена висока. То бива особито у периоди народнога напредовања и његова највећа развитка. Осим просторија за подизање кућа највећу ренту дају, а по томе и најбоље на цени стоје, онаква земљишта на којима се производи неко особито добро које се јако тражи, а које се не може на свакоме земљишту неговати, па ма колико рада и капитала да се на то употреби — дакле особито виногради, земљишта згодна за баште и т. п., а у јако насељеним земљама још особито и шуме у најближој околини великих средина за саобраћај, јер стаје сразмерно скупо доводити дрва из далека.

Него ма да рента с развитком културе у опште расте, опет у самој тој култури има неколико момената који сметају тежњу ту, а који опет собом теже да смање или и сасвим уклоне ренту. Тако што се већма култура развија све то више отпадају социјалне и правне запреке које су слободну конкуренцију ограничавале. Кад нестане монопола и привилегија одмах нестаје и монополских цена, које су

наравно већ тим самим могле давати ренту. Што је свакоме успитање, наука и вештина приступнија, то је наравно све више научених и вештих раденика на тргу, па се онда наравно овакви раденици не ће више онако плаћати како би се плаћали да их је мање.

11. Напретци технике утичу на висину ренте различно према томе да ли се тим напретком сви подједнако или наједнако служе. Ако се н. пр. поправљеним плугом неким може на свакој орници заштедити трећина радне снаге, онда се овом техничком поправком рента још не ће изменити, јер су трошкови око произвођења остали опет у једнакој сразмери, само што су сад у свакога пољског привредника с онолико уштеђене радне снаге мањи. Али ако се оном поправком могу користити само сопственици неких извесних земаља н. пр. оних које су се с највећим трошком обделавале не дававајући никакве ренте, онда ће одмах разлика између највећих и најмањих трошкова око производње земаљских производа мања бити, па и рента, која се на овој разлици трошкова оснива, биће мања. — Напретци технике, којима се скупни принос земаља увећава, смањују такође ренту у колико сад није потребе да се са свим из далека и великим трошком доносе производи, почем се тражња подмирује увећаним приносом с најближих земаља. Али ово падање ренте бива само донде док тражња производа земаљских не порасте. — У опште сваки нов напредак у производњи изазивље у *први мах* нову ренту или повећава стару, али то донде, док је он још тајна једнога или неколицине привредника, а чим постане ствар јавна — што на сваки начин

пре или после бива, — ренту опет обара. — Напретци и развитак средстава за саобраћај и пренос добара утичу на ренту смањујући је. Ово бива нарочито с тога што усавршени путови (особито гвоздени путови) смањују разлику у згодности положаја према тргу, и што у опште корист од нове неке линије за саобраћај пре свега долази онима, који су до сада најудаљенији били.

* Теорија је о ренти од земље један од оних предмета у науци о коме се научењаци данас још сагласили нису. Економисте су што се тиче овога питања подељене у две стране: једни се држе тако зване Рикардове теорије о ренти или закона Рикардовог, други су против његове теорије. Рикардо узима да је рента са свим особена врста дохотка, доходак који иде привреднику некоме за то „што је он господар првобитних и неразорљивих сила које су у земљи.“ А начин њезинога појављивања изјашњује што узима, да је друштво најпре узело обделавати најбољу земљу, па кад је тражња толико порасла, да се није могла намирити приносом с најбољих земаља, онда се прелазило на гора и лошија земљишта и тако даље све редом, па се у разлици чистога приноса сваке боље и лошије земље појављује рента. Рикардо је на сваки начин, поред свега што је чисто по нагону осећао и опажао где је истина, имао несрећу да то осећање и опажање истине врло неразговетно и по развитак праве теорије управо опасно изрази. Осим тога његово изјашњивање појава ренте нема историчнога основа него је само хипотеза, све и да се као опште правило постави оно што Американац Х. Керија узима да друштво почиње обделавати земљу на најлошијему земљишту, а не на најбољему како Рикардо мисли. — Између противника Рикардовој теорији ренте од земље најзнатнији су Бастаја (Harmonies économiques), Х. Керија (Principles of Politìcal Economy Philadelphia 1857, а осо-

бито Principles of social science, London 1859); међу Енглезима особито Маклиод; међ Немцима Хофман, Родбертус, Макс Вирт. — Вид. Pay I. §. 206 и даље; Рошер §. 149; Бодрилар IV. део, гл. 5.; Волков Opuscules sur la rente fonciére 1854; Манголт §. 120. и даље.

IV.

О дохотцима у опште.

1. Док је народно газдинство још на нискоме степену развитка, док још влада тако звано *натурално* газдинство, дотле се ни једна од оних врста доходака јасно и самостално не појављује. Ово долази отуда, што док је народно газдинство још на нискоме ступњу развитка, свака приватна привреда чини за себе тако рећи цео свет, — све што кући треба производи се у кући, све ради сама задруга као да ради један човек служећи се *својим* капиталом и својом радном снагом, цео принос задружне радње припада целој задрузи, он се не дели тако како би се елементи његови опазити могли.

У средњем веку сваког народног газдинства већ се даје више маха мало живљем саобраћају, ту појединe приватне привреде већ са стране узимају по неки елеменат нуждан у производњи, и то пре свега узимљу се најамничари. Али се и ту најамница појављује у најгрубљем облику свом, радник се обично везује на дуже време за газду, а ради по правилу за накнаду у храни и оделу. Ту је конкуренција раденика још веома слаба. Ту је интерес најамничара врло тесно скопчан, одношај је чисто патри-

јархални. Ту још нема праве побуде да се најамница мери и нема по чему да се мери.

Тек кад се пређе на *новчано* и особито на кредитно газдовање, јасно се показују поједине врсте доходака. На вишим ступњима развитка све је већа подела рада, човек се слободније и индивидуалније развија, предузимач (газда) плаћа новцем најамничаре, па ако сам ради и помаже при послу, он одмах може знати колико најамнице ваља да извади и за себе из приноса радње, одмах зна да оно што му и преко тог одбитка остане није већ више најамница њему (јер ту је већ наплатио), него особити доходак њему за то што је предузимач — предузимачка добит. Ту дакле он већ има појма о најамници и о предузимачкој добити. Кад је кредитно газдовање развијено, онда предузимач највећи део капитала којим ради, добива са стране на зајам и плаћа интерес нањ. Он знаде сад шта је земаљски интерес на капитал, па ће у приносу своје радње умети потражити и извадити и интерес на свој капитал, ако је т. ј. њиме радио.

Тако се у опште тек на вишим степенима друштвена развитка јасно појављују све три врсте дохотка, па и сама лица према томе која врста чини њихов најглавнији доходак, појављују се у друштву као кругови особенога економног карактера, — предузимачи, капиталисте, радници. — Да се и рента тек на вишим степенима развитка јасно појављује и шта су томе побуде, — о томе је напред говорено.

2. Што се кругови учесника у производњи јасније и самосталније показују, то је у опште знак културе, и с народно-економнога гледишта корисно, у

колико је подела радње у опште пробитачна. А већ је и историчан факч да самосталност положаја она три круга карактерише највише степене привредна развитка. Него узимајући један круг привредника према другоме лако би се могло наићи на знакове, по којима би се закључило да има нека противност њихових интереса. Јер сви они ваља да се наплате из приноса производње, па је сасвим близу мислити, да ако капиталиста или предузимач узме за себе више, то мање остаје раденицима и обратно.

Ова противност интереса доиста постоји у народа који газдовањем својим пропада. Ту је принос сваке производње све мањи, ту и својељубље прелази у себичност, ту поједини учесници да би се накнадили за мањак редовна дохотка, гледају да га увећају на штету другог неког. — Али у народа који напредује и који се развија, принос је производње сваке поједине периоде све већи, па и удео сваког појединог круга учесника све већи, или бар нема материјална разлога да једна страна тежи на рачун друге увећати доходак свој, кад је овај и онако порастао. Тако у народа који се развија не само да нема борбе интереса него на против има хармонија интереса. Хармонија се та опажа већ и по томе, што ако има природна основа да се доходак једном кругу учесника повећа, тим самим даје се природна основа да се доходак и другим круговима увећа или бар, у најгорем случају, да остане колики је био. Интерес се н. пр. капиталисти само тако повећати може ако се живо и јако капитал тражи да се у производна предузећа уложи, а ова се не би предузимала да

предузимачи немају узрока да очекују приличну добит, а кад се предузећа живље и у већем размеру отпочињу, онда се паравно живље и јаче тражи и рад човечији, па ту већ има довољно разлога да се очекује и повишење најамнице. — Ову хармонију интереса најзнатније потпомаже, осим способности производње, да се развија и напредује, још особито развитак личне слободе; — развитак слободе за то, што тада падају све политичне и социјалне прегради између појединих кругова друштва, што је тада могућно и најамничару да се користи високим интересом на капитал тиме што сам штеди и уштеђевину своју производно употребљава, и нарочито што малену уштеђевину своју ојачава слободним удруживањем с другима који су њему равни. С друге стране слобода та обара и све остале предрасуде, па се предузимач или капиталиста и сами прихватају рада, кад се рад добро плаћа.

3. Што се тиче питања које је поделење дохотка најбоље, на то се не може у опште одговорити. Оно што може бити да је најбоља подела дохотка по народ стационаран и онај који је на кулминацији свога развитка, не мора и логички не може бити најбоље по народ који тек полази да се развија.

По народ који се развија оно је поделење дохотка најбоље, које највећма помаже свестрани развитак народни, — нарочито оно, које ће дражити на умножавање капитала и развијање здравих личних способности и особина. Овде много решава економни карактер разних учесника у производњи. Будући се у опште има основа мислити, да су најамничари и

омање газде више наклоњени штедњи и производноме раду него велике капиталисте, које о интересу живе: то се може узети, да је у интересу народноме газдинству да круг најамничара и осредњих привредника има што богатија удела у приносу производње. Много зависи од начина како је само имање подељено; особито зависи од тога економна енергија и нагон к штедњи. Ако је све имање са свим једнако подељено, онда се пре свега у члановима таквога друштва затупљује чежња да поправе своје економно стање, не зна се о ничему бољем па се остаје при староме. Ту не би било никаквих побуда за виши рад, не би било спољашњих побуда да се лична даровитост, да се женијална особност развије. — Али и права противност овом идеалу — дакле највећа неједнакост економнога стања без постепених прелазака има исту незгоду са још много других; јер састављајући већину народнога дохотка у руке неколицини лица — новчаној олигархији — измиче највећој већини народа материјалну основу за развијање, напредовање и поправку економнога — дакле и социјалнога стања. Поред новчане олигархије нужним се начином појављује пролетеријат, па већ и с тога, и не узимајући друге њезине тамне стране у поглед, она је опасна по друштво.

С народно-економног гледишта најбоље је да има хармонија великих, средњих и малих доходака, да разлике између појединих доходака нису оштре него да између њих има постепених прелаза. При овакоме поделењу има увек од доброга стања још неко боље, има увек нешто што дражи на штедњу

капитала за љубав подизања у све боље стање. (Сравни напред тачку).

4. При разлагању појединих врста доходака показано је, да с развитком газдинства и културе у опште најамница и рента од земље теже у висипу, предузимачка добит и интерес теже к паду. Земаљски производи, и сви они којих производење више рада а мање капитала захтева, управо су с тога на вишим степенима развитка сразмерно скупљи, а напротив производи који ишту много капитала и вешто поделење послова, сразмерно су јевтинији. Скупоћа оних првих са свим природно доводи привреднике на вишем степену развитка да гледају свима средствима да се бране од ње, да земљу вештије и бољим алатима раде, да људску и животињску радну снагу замењују јевтинијим природним силама и механичним справама, да с неке дате површине земље с најмањим трошком што већу количину што бољега производа изведу. Отуда највише степене развитка и карактерише у највећем степену интензивно (форсирано) пољско привређивање. — Осим тога у томе што су прилике разних врста доходака у разно развијених држава различне (у народа на нижем степену развитка рента је од земље ниска, најамница и интерес на капитал сразмерно висок, у народа на вишем степену развитка са свим обратно) леже природне побуде за економни саобраћај народа јако развијених с народима још неразвијеним или мање развијеним: у оних су првих сировине и остали производи земље сразмерно скупљи, фабрикати сразмерно јевтини, у ових других сировине су јевтине и фабрикати сразмерно скупи.

ДЕО ПЕТИ:

О ПОТРОШЊИ ДОБАРА.

I.

О потрошњи добара у опште.

1. Свакоме је економном добру прва и последња цел да намири неку потребу човекову.

Али намирујући неку потребу човекову добра се више или мање, потпуно или непотпуно троше, па се с тога може казати, да је цел сваком економном добру да се потроши извршивши свој задатак, т. ј. намиривши неку човечију потребу. Него као год што човек не може никакву нову материју створити, тако он не може материју апсолутно ни поништити. Као год што је производјење тек комбиновање већ датих неких елемената, комбиновање којим тиј елементи, добивајући нов облик или долазећи у нов одношај — добивају нову или већу вредност, — тако и потрошња (консумција) добара односи се на потирање те комбинације, на потирање оних вредности.

Потрашња добара није друго него потирање вредности коју неки делови или неки одношаји спољашњега света за човека имају.

2. Вредност се нека може потрти на три начина.

1.) Употребом људском добро се неко потроши, поквари, овешта, или га каква природна сила елементарна разори.

2.) Вредност се може потрти тиме што привреднци престану имати неку потребу, па у следству тога добро које је до сада ту потребу иамиривало, губи вредност. Потреба се она тим пре и тим чешће изменити може, ако она носи карактер спољашњега одликовања и сјајности у друштву — мода. Овамо иде и онај начин потирања вредности добра који долази кад се одкрије или изнађе ново неко добро које потребу неку боље подмирује него дотадашња намирница.

3. Може се вредност потрти и тиме што се на штетан начин измене одношаји правог сопственика неког добра према томе добру. Н. пр. кад напусти, забаци, загуби или и изгуби своје добро, или ако му га при оскудици правне сигурности нестане.

3.) Потрашња је добара *хотимична* и *нехотична*. Хотимична је она коју привредник слободном одлуком својом и с *целу* неком чини. Нехотична је она која без воље и без намере привредникове бива. Хотимична се још зове и *економна*, а бива или за то да се њоме ново неко добро произведе, и онда се зове *репродуктивна*, или за то да се њоме намири непосредно нека потреба, и онда се зове *нерепродуктивна*. Свако је произвођење нових добара у исто време *репродуктивна потрошња*, јер се произвођењем, које је као што је речено комбинација делова и одношаја спољашњега света, мењају облици и стања

делова спољашњег света, а тиме њихова донодашња вредност потире.

4. Нехотично потирање вредности знатно је тиме што оно бива често и на свима степенима друштвена развитка, а друштво за њ нема никакву накнаду. Оно не намирује никакву економну потребу и права је штета народноме газдинству.

На нижим степенима развитка нехотично потирање добара бива особито с неразвијенога газдовања, са врло слабе увиђавности и с још неутврђене правне сигурности. На вишим степенима све је то друкчије, увиђавност, рационално газдовање, ред и слобода, све се то већма развија, па је и она нехотична потрошња све мања. — Али с друге стране управо се на вишим степенима развитка појављује нехотично потирање у следству открића нових особина и изналазака нових бољих намирница, и особито у следству живљег мењања укуса — моде, која се највећма и показује у јако развијеним земљама, а стоји у свези како с народним карактером тако и с поделом имања у народу.

И нехотичне потрошње у следству каквог елементарног рушења природе или иначе какве природне незгоде, бивају у свима крајевима и у свима зонама. Потрошња је ова често врло велика и што је природа бујнија, што се т. ј. иде ближе тропима, све је већа и све неодољивија. Што је у умереној зони нехотична потрошња у следству природних прилика сразмерно најмања, то је дало могућност да се капитал у газдинствима оних друштава што у тој зони

живе, нагомилати могао, да се и само газдинство и у опште култура развити могла.

5. Друштво човечије још од најстаријих времена тежи да се одбрани од овако штетног утицаја нехотичне потрошње. Што се оно већма развија то се све више и са све бољим успехом ради да се са свим уклони, или предупреди, или бар на најмање сведе таква потрошња. Тежња човечија која на то иде изјављује се:

1.) у томе, што се све већа пажња поклања техничној солидности свакога производа, добра се израђују тако како ће се што боље одржати према спољашњим утицајима;

2.) у томе, што се разне мере предузимљу и разне установе подижу, да се добра што боље сачувају од квара и осталих опасности, — дренисање подводних места, канали, насипи, заклони, стаје и друге зграде и т. д. И само се друштво у неком смислу може узети као установа, која брани газдинство појединих привредника од штетних спољашњих утицаја.

3.) На вишим се степенима развитка особито појављује тежња, да се штета, кад је једном већ дошла, учини бар да се што мање осећа. То бива обично тиме што се штета, која једноме газдинству дође, подели на много других, тако да свако носи по један раван део њезин. Наравно, што има више њих на које се штета подељује, то сваки појединi све мањи и незнатнији део штете носи. На овоме основу и за ову цел састављају се особена друштва: друштва за узајамно осигуравање, — или особити заводи: заводи

за осигуравање. — Него при свем том што заводи ови осим других неприлика осигуравају од штете, од ватре, од туче, помора у стоци, поплаве и т. д., опет има још много опасности од којих не осигуравају, још једнако има доста нехотичног потирања добара коме се за сад доскочити не може.

6. Што се друштво већма развија, то су му и потребе све веће и многостручније, и што је већа способност његова да потребама оним набави нужних намирница (као што то с развитком друштва доиста и бива): то је и потрошња све већа и пространија. Али свака потрошња за то што је она потирање вредности, *по себи* је нешто *зло*, а опет намирење потреба људских, које је *по себи добро*, не може бити без неке потрошње добара. Из овога се може изјаснити главна економна тежња сваког развијеног друштва, а која се састоји у томе: *да се потрошња што већма ограничи, али да се намиривање свију потреба што потпуније изврши.*

7. Тежња се ова изјављује у два правца.

Најпре, у развијеном газдинству народноме људи кад се служе неком стварју, кад добром неким намирују потребу неку — гледају да с њиме што смотреније поступају, боље га чувају и негују, па онда особито гледају да се свестрано послуже свима добрим странама његовим и то што може бити дуже време. На вишим степенима развитка долази у многим приликама да економну тежњу ову помогне други један, и то *етичан* мотив, особито кад се штедење оно односи на животињу, која човеку служи. (Друштва противу злостављања животиње.)

Други је правац овој тежњи у томе, што се гледа, да се оно што остане, отпатци, пабирци и т. п. неке потрошње, особито неке репродуктивне потрошње — отпатци при прерађивању сировина и т. д. — што боље и корисније употребе. Напретци индустрије веома олакшавају рад по овоме правцу.

8. Свака репродуктивна потрошња не мора бити *производна*. Производна је само онда, кад производ таке потрошње има *већу* вредност него она добра у скупу, која су се при производњењу његовом потрошила. Иначе је непроизводна.

На вишим степенима развитка у опште је много лакше дознати која је потрошња производна која не, него на нижим. Јер овде је обрт слаб, тешко је дознати праву вредност како оних добара која су се произвела, тако и оних која су се потрошила; уз то је још и економна увиђавност слаба па привредник много пута воли да се држи старога начина радње ма да то према новим приликама није у самој ствари корисно. Ту се у опште цео економни покрет врши у мајини личне неслободе или најмање јаке личне привезаности. Да ли је нека репродуктивна потрошња и производна, то се ту може само по томе дознати, ако се покаже да привредник не престаје понављати је.

На вишим степенима развитка лако се може дознати вредност и добрима која су потрошена и онима што су ново произведена, лако је вредност њихову сравнити. С народно-економнога гледишта требало би само још и то нарочито у поглед узети, да се већа вредност у размени неког од ових добара не балан-

сује каквом штетом где на другој којој страни народнога газдинства.

Него и на највишем степену развитка има прилика у којима је тешко познати да ли је нека потрошња производна или не. Особито је то тешко определити при сваком поједином моменту јавне потрошње, тешко које с тога што су добра, која се у следству јавне репродуктивне потрошње појављују, већином добра нематеријална, које што се не може оставити да сваки приватни човек сам са свога гледишта мери те услуге и вредност њихову поњ, па да према томе н. пр. порезу плати. Производност такве потрошње може се оцењивати само по напретку народнога живота, по томе да ли се морална и материјална срећа народна увећала. А да се производност та што боље оценити може за то треба добра буџетна система и добра статистика — да би се јасно видео прави обим јавне потрошње и право стање ствари у народноме животу.

9. И нерепродуктивна потрошња т. ј. она која само непосредно намирује неку потребу човекову, а не производи никакво стварно дабро, има врло велика значаја по економни живот народни, с тога што ће се најпосле свако добро употребити на намирење неке непосредне потребе човекове; а после што тако намирење не може бити, ако се пре тога већ нешто производило није.

Значај ове потрошње зависи од величине и правца њезинога.

Према величини њезиној управља се напредовање и застајивање народнога газдинства. Ако т. ј.

ова нерепродуктивна потрошња није толика да цео доходак иародни потроши, онда ће се оно што од дохотка још остане моћи капитализовати па увећаним капиталом производњи дати већа основа за даљи развитак. А ако је та потрошња већа него што је доходак народни онда ваља трошити или од капитала који већ постоји, или на рачун будућности правити дуг. На сваки се начин тиме украћују средства будућој производњи народној. Ако овакво газдовање потраје дуже, онда ће пре или после доћи један тренутак у коме нема шта друго него или да се увећа доходак или да се смање издатци. Онај први пут, — т. ј. ограничавање издатака, умањавање потрошње — снажније и сигурније дејствује, али га није лако извршити. Најпре за ограничење у навикнутоме животу треба доста карактерне јачине, а после оно знаменито утиче на сам обрт тиме што смањујући знаменито прођу неким добрима, бар у први мах затвара многе дотадашње радионице и чини да велики стални капитал престане носити интереса, као што у исто време може довести газдинству народноме повећи број — бар за време — беспослених радника. Тако је први тренутак сваког повећег ограничења двогубо тежак.

10. Према правцу нерепродуктивне потрошње опредељује се и правац народне производње.

Правац потрошње ове иде опет према карактеру народном, према природним, политичним и социјалним приликама, и особито по томе како је имање у народу подељено. Где је имање тако подељено да има пуно различно великих доходака с постепеним пре-

ласцима од најмањега к највећем, где особито има јак средњи круг и где је добра најамница, ту се троше и производе разне каквоће од најгрубљих до најфинијих, ту се обилато траже и намирнице вишим потребама, ту и производња ваља да је јако и многостручно развијена. Где је напротив доходак свима привредницима готово подједнак, ту је и производња слабије развијена и једностранa, друштво ту има мало (или и ни мало) виших потреба, и више је наклоњено материјалноме уживању.

На нерепродуктивну потрошњу па и на производњу добара утиче још један други моменат. Народ у кога се благостање врло брзо развија, бујно тежи за уживањем сјајности, за одликовањем, за уживањима, која су пуна блеска па с тога и не трају дуго него се мењају, — народ који се спорије развија, у кога се капитал полагано гомила, дуже се држи једних потреба и једних истих намирница. У онога народа има појам „мода“, у овога „обичај.“ Отуда моде има највише у индустријских и трговачких народа, најмање у земљоделачких; отуда и у варошима (особито већим) влада мода, по селима обичај, отуда у оних првих потрошња многостручнија и живља, па и производња многостручно развијена, -- у ових потрошња слабија и једнообразнија па и производња једностраније развијена.

11. Не може се с разлогом желети, нити би се извршити могла савршена обустава сваке нерепродуктивне потрошње. Човек је од природе потрошник; по природним унутрашњим нагонима он тежи да мимо преко нужних потреба намирује и што више других

мање нужних потреба. У овој тежњи управо и леже најјаче побуде човеку да ради и да набави себи доходак неки. Док се нерепродуктивна потрошња држи у границама дохотка дотле се с народно-економног гледишта противу ње не може ништа казати. Али она је не само опасна кад величином својом прелази величину народнога дохотка (вид. тачку 9), него је она по даљи развитак народнога благостања опасна већ кад узима за се цео доходак. Да умножавање народа и развијање потреба његових може значити прави развитак благостања народног, за то треба да се у исто време и капитал намножава, да основа за доходак народни све шира бива, да има и обилатијих средстава те да намножени народ може подмирити своје умногострученe потребе. А почем се капитал народни поглавито притицањем неког дела народнога дохотка умножава, то је очевидно како, — да би се народни капитал умножавао, а тиме давала стварна основа правоме напретку, — ваља нерепродуктивну потрошњу народну тако удесити како не ће потрошити цео доходак народни, него оставити неки део његов на капитализацију. Другим речма из свога се види од каквог је великог значаја по развитак народнога газдинства разложна и разумна штедња.

12. Што се тиче питања како утиче на народно газдинство место саме нерепродуктивне потрошње, или управо: како утиче на народно газдинство кад повећи број његових привредника одлазе на страну и остају тамо да нерепродуктивно троше, — о томе су до скора међу економистама мишљења поделења била. Било их је који су сматрали да су оне вред-

ности што их привредници на страни потроше прави позитивни губитак по народно газдинство, „данак, који наш народ туђинству плаћа“ (Јунг, Лодердел); а има других (у новије време нарочито Макулок), који мисле да оваква нерепродуктивна потрошња на страни може учинити само да се земаљска индустрија развије и извоз земаљских производа увећа. На сваки начин онај се први назор мора одбацити; правним путем стечени, а на страни потрошени доходак неки тако исто није губитак за народно газдинство, као што то не би био кад би га привредници у земљи потрошили. Али при свем том што се признати мора факт, да се доходак привредницима који се на страни баве доставља по правилу у облику земаљских производа (т. ј. обично меницама што их извозници наши вуку на купце своје по страним земљама) те је могућност ту да се извоз производа тих умножи; опет се у интересу развитка народнога благостања желети мора да привредници доходак свој у земљи троше. Јер трошећи га у земљи они отварају прођу многим производима којима би прођа иначе мања била (особито оним добрима која не подносе далеки пренос); отварајући прођу побуђују и на живљу производњу, а ова опет занимајући што више радника и дајући им што бољу најамницу отвара прођу опет другим производима (нарочито пољско-привредним), те се тако унапређење шири по свима гранаме народне радиности.

13. Потрошња која се чини за љубав некоме уживању без кога се у опште може бити, које дакле није нужно, зове се особитим називом *луксуз*. Што

се о луксузу различно мисли то долази нарочито од туда што је он врло релативан појам, а он је то по томе, што је и појам *нужних* потреба према времену, стању и развитку културе у опште врло односан. Што нов нараштај сматра за нужну потребу то старији нараштаји обично држе за луксуз.

С народно-економнога гледишта не може се о луксузу ништа у опште казати, осим да се у интересу народнога газдинства не би могло желети да луксуза нема. У народа који напредује и који се развија са свим природно долази да се све нове и нове и по правилу све финије потребе појављују. Докле се год богатство народно множи, дотле по правилу и луксуз расте. У народа који се развија и напредује луксуз је с једне стране последица живосноме напредовању, а с друге стране и побуда на јачу производњу, јер је жудња за лепшим уживањем, за намиривањем виших, премда не преко нужних потреба, довољно јака да савлада немилину рада.

14. Али као што се свако начело изопачити може, тако се исто и луксуз изводењем у крајност какву на зло окренути може. С моралнога гледишта постаје луксуз на одмет, кад се мимо њега и због њега много прѐче и човека много достојније потребе ненамирене остављају, кад он рушећи моралну јачину човекову овлађује њиме те човек престаје бити у стању да изврши етичне задатке своје. Него при свем том што историја показује у народа који су падали и пропали највеће примере морално нездравога луксуза, опет се не може узети да је овај по себи узрок падању и пропадању народа. То су обично друге политичне и

социјалне неприлике које водећи цео живот народни у назадак, воде и луксуз, — који док је друштво још здраво дејствује као јак покретач економноме напредовању, — неприродним и неморалним правцем на изопачени пут, па онда наравно као морални осуђеник и сам помаже да се пропаст друштва ускори. Према здрављу друштвенога живота разликује се и карактер самога луксуза. Тако је карактер луксуза у народа развијенога: многостручност, природност и здрав унутрашњи дух самих највиших потреба. Луксуз још неразвијена народа карактерише: ограниченост потреба, множина и масивност потрошње већином грубљих добара. Луксуз народа који пада окреће се неприродним, безукусним и неморалним предметима. — С економнога гледишта луксуз је на одмет кад је он према величини дохотка несразмерно велики, и кад је у следству врло одсечне разлике у имовноме стању само на неколико људи ограничен док велика маса народа једва може да намири своје најпрече потребе.

* Вид. о луксузу Pay I. § 343. и даље; Рошер § 224 и даље, и особито у његовом делу: Ansichten der Volkswirthschaft, стр. 399. и даље; о потрошњи у опште: Pay § 318. и даље; Рошер § 206. и даље; Сеј део VII. § 315. и даље. —

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Р19Ср III 209.2